

ESCOLA INTERNACIONAL
DE DOUTORAMENTO DA USC

Aurelinda
Barreto Lopes

Tese doutoral

A FORMACIÓN DE TURISMÓLOGOS
NAS UNIVERSIDADES ESTADUAIS DO
PARANÁ E O TURISMO CONSCIENTE:
MÁIS QUE UN CONCEPTO, UNHA
RESPONSABILIDADE

Santiago de Compostela 2023

TESE DOUTORAL

**A FORMACIÓN DE TURISMÓLOGOS
NAS UNIVERSIDADES ESTADUAIS DO
PARANÁ E O TURISMO CONSCIENTE:
MÁIS QUE UN CONCEPTO,
UNHA RESPONSABILIDADE**

Aurelinda Barreto Lopes

**ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL DA
UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA**

PROGRAMA DE DOUTORAMENTO INTERUNIVERSITARIO EN TURISMO

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2023

D./Dna. **Aurelinda Barreto Lopes**

Título da tese: **A formación de turismólogos nas universidades estaduais do Paraná e o turismo consciente: máis que un concepto, unha responsabilidade**

Presento a miña tese, seguindo o procedemento establecido nas Normas de Procedemento, e declaro que:

- 1) A tese abrangue os resultados da elaboración do meu traballo.
- 2) Se é así, na tese refírese ás colaboracións que teño este traballo.
- 3) Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio por outros autores na obra presentada por min para obter outros títulos.
- 4) A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide coa versión impresa presentada en formato electrónico

E comprométese a presentar o Compromiso Documental de Supervisión no caso de que o orixinal non estea na Escola.

En Santiago de Compostela, a decembro de 2023.

Sinatura electrónica

AUTORIZACIÓN DIRECTOR/TITORA

A formación de turismólogos nas universidades estaduais do Paraná e o turismo consciente: máis que un concepto, unha responsabilidade

Profesor Doutor Jakson Renner Rodrigues Soares
o profesor Doutor Xosé Manuel Santos Solla;

Declara:

Que esta tese corresponda ao traballo desenvolvido pola Sra. Aurelinda Barreto Lopes, baixo a miña supervisión/titoría, e autorizo a súa presentación, tendo en conta que cumpre todos os requisitos pertinentes previstos no Regulamento de Estudos de Doutoramento da USC, e como o seu director non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.

De acordo co Regulamento de Estudos de Doutoramento, declárase tamén que esta tese de doutoramento pode ser defendida en función da modalidade de Monográfico con reprodución de publicacións, na que a participación do doutorando foi determinante para a súa elaboración e as publicacións para axustarse ao Plan de Investigación.

En _____, _____, 2023

Fdo Jakson Renner Rodrigues Soares

Fdo. Xosé Manuel Santos Solla

DEDICATORIA

Dedico este estudo a Deus e á miña familia
con agarimo e gratitude.

AGRADECEMENTOS

Agradezo inmensamente a Deus o don da vida e por permitirme vivilo con dignidade e amor. Moitas veces as enormes dificultades ás que se enfrontaba impedíronme completar o estudo, pero El, na súa Divina Providencia, fortaleceume e encheume de esperanza, dando á xente a oportunidade de apoiarme e motivarme para chegar ao final desta procura de coñecemento.

Á miña familia agradezo o alento durante a miña viaxe estudantil, especialmente ás miñas irmás Lucía, Malu, Fátima e Cristiana e aos meus irmáns Benedito, Bauer e João e sobriños que se alegran cos meus logros, grazas polo apoio e ánimo.

Aos meus compañeiros, compañeiros de traballo, voluntarios, que nos últimos anos veñen compartindo comigo as expectativas dun mundo mellor, cada un sabe a importancia de ter participado nas miñas loitas e vitorias, saben que estarás marcado para sempre na miña vida.

Agradezo ás miñas amigas irmás Noeli de Paula e Marlena Maciel e Solange Mendonça, grazas pola súa amizade, colaboración e compañeirismo en momentos difíciles.

Quero agradecer á miña amiga e profesora María do Rosário o seu asesoramento técnico e benvida por apoiarme na execución desta investigación.

Aos coordinadores e directivos das universidades estatais que participaron na investigación, o meu máis sincero agradecemento, e ao alumnado de turismo, o meu agradecemento por elixir o coñecemento ético e produtivo da profesión de turismo, que sen dúbida traerá moitos beneficios no coidado do medio natural.

Estou inmensamente agradecido aos profesores Dr. Jakson Renner Rodrigues Soares e ao doutor Xosé Manuel Santos Solla, que me acolleron e me guiaron amorosamente na execución deste estudo.

De todos os xeitos, agradezo a todos os que me apoiaron e non me permitiron renunciar!

No misterio do Miño,
Un planeta está equilibrado.

E no planeta, un xardín,
E, no xardín, un canteiro;
No canteiro, unha violeta,
E encima, todo o día,

Entre o planeta e o verme,
A á dunha bolboreta.

(Cecília Meireles, 1985)

RESUMO

Esta tese resulta da realización dunha análise sobre a percepción dos profesionais turísticos sobre o turismo consciente e como o alumnado dos cursos de Turismo das Universidades estatais paraná desenvolven a capacidade de actuar con conciencia da necesidade de previr impactos no medio ambiente. Tendo en conta que é fundamental desenvolver unha investigación que permita coñecer os conceptos que se forman e como as institucións formativas achegan o desenvolvemento desta capacidade perceptiva, este estudo pretende analizar as accións de turismo consciente que contribúan a convertelo nunha actividade ambiental, social e economicamente sustentable, buscando entender como afectan o coñecemento e a formación dos profesionais turísticos ao desenvolvemento desta actividade. Á vista disto, a tese estivo operativa coa consecución dos seguintes obxectivos específicos: identificar os conceptos que definen o turismo consciente como unha necesidade na preservación dos destinos turísticos; Describir os currículos dos cursos de turismo desenvolvidos na formación dos profesionais das universidades estatais do Estado de Paraná, comprender como os turismos poden actuar no desenvolvemento dun turismo consciente e recoñecer que coñecemento está dispoñible nos currículos dos cursos turísticos que contribúen a conformar nos profesionais unha percepción sobre o turismo consciente. A teoría que apoia o coñecemento baséase nas concepcións de sustentabilidade e responsabilidade socioambiental aplicadas á actividade turística e na análise da literatura específica presentada ata o momento. O coñecemento empírico desenvolveuse a partir de procedementos de recollida que teñen nas entrevistas, aplicación de cuestionarios a 151 alumnos e na análise de contidos e correlación de variables os métodos específicos para desenvolver e establecer a tese en construción. A investigación cos coordinadores dos cursos de Turismo das universidades recibiu unha análise cualitativa e os cuestionarios aplicados foron tratados a partir da análise cuantitativa e definición da correlación de variables. Os resultados amosan que as universidades estatais que contan con cursos de turismo non contan con disciplinas específicas para traballar nun turismo consciente, xa que se trata dun concepto innovador e orientado ao desenvolvemento da sustentabilidade na actividade turística. Os coordinadores de cursos non consideran prioritario desenvolver actividades encamiñadas a establecer principios de turismo consciente na formación do alumnado. Os cuestionarios contestados polo alumnado amosan que, aínda que teñen coñecementos sobre os principios do turismo consciente, aínda non consideran isto unha prerrogativa na súa formación. Así, desenvolver un traballo de formación específico para un turismo consciente é importante para o desenvolvemento dun turismo sustentable sen impactos no medio ambiente.

Palabras clave: turismo consciente; Sustentabilidade, formación turística.

RESUMEN

Esta tesis resulta de un análisis de la percepción de los profesionales del turismo sobre el turismo consciente e cómo los académicos de las carreras de Turismo de las Universidades Estatales de Paraná desarrollan la capacidad de actuar con conciencia de la necesidad de prevenir impactos sobre el medio ambiente. Considerando que es fundamental desarrollar investigaciones que permitan comprender los conceptos que se forman e cómo las instituciones de formación propician el desarrollo de esta capacidad perceptiva, este estudio tiene como objetivo analizar las acciones de turismo consciente que contribuyen a convertirlo en una actividad ambiental, social e económicamente sostenible, buscando comprender cómo el conocimiento e la formación de los profesionales del turismo inciden en el desarrollo de esta actividad. Ante esto, la tesis se operacionalizó con el logro de los siguientes objetivos específicos: identificar los conceptos que definen al turismo consciente como una necesidad en la preservación de los destinos turísticos; describir los planes de estudio de los cursos de turismo desarrollados para la formación de profesionales en las universidades estatales del Estado de Paraná, comprender cómo los expertos en turismo pueden actuar en el desarrollo del turismo consciente e reconocer qué conocimientos están disponibles en los planes de estudio de los cursos de turismo que contribuyen a la formación de profesionales en materia de turismo consciente. La teoría que sustenta el conocimiento se fundamenta en los conceptos de sostenibilidad e responsabilidad socioambiental aplicados a la actividad turística e el análisis de la literatura específica presentada hasta el momento. El conocimiento empírico se desarrolló a partir de procedimientos de recolección que incluyen entrevistas, aplicación de cuestionarios a 151 estudiantes e análisis de contenido e correlación de variables, métodos específicos para desarrollar e establecer la tesis en construcción. La encuesta a coordinadores de carreras de turismo en universidades recibió análisis cualitativo e los cuestionarios aplicados fueron tratados con base en análisis cuantitativo e definición de correlación de variables. Los resultados demuestran que las universidades estatales que cuentan con carreras de turismo no cuentan con disciplinas específicas para trabajar el turismo consciente, por ser un concepto innovador orientado a desarrollar la sostenibilidad en el turismo. Los coordinadores del curso no consideran prioritario desarrollar actividades encaminadas a establecer principios de turismo consciente en la formación de los estudiantes. Los cuestionarios respondidos por los estudiantes demuestran que aunque tienen conocimientos sobre los principios del turismo consciente, todavía no lo consideran una prerrogativa en su formación. Por ello, desarrollar una labor formativa específica para el turismo consciente es importante para el desarrollo de un turismo sostenible e sin impacto sobre el medio ambiente.

Palabras clave: Turismo consciente; Sostenibilidad, Formación de profesionales del turismo.

ABSTRACT

This thesis results from an analysis of the perception of tourism professionals about conscious tourism and how academics on Tourism courses at the State Universities of Paraná develop the ability to act with awareness of the need to prevent impacts on the environment. Considering that it is essential to develop research that allows us to understand the concepts that are formed and how training institutions provide the development of this perceptual capacity, this study aims to analyze the conscious tourism actions that contribute to making it an environmental, social activity and economically sustainable, seeking to understand how the knowledge and training of tourism professionals affect the development of this activity. Given this, the thesis was operationalized with the achievement of the following specific objectives: identify the concepts that define conscious tourism as a necessity in the preservation of tourist destinations; describe the curricula of tourism courses developed to train professionals at state universities in the State of Paraná, understand how tourism experts can act in the development of conscious tourism and recognize what knowledge is available in the curricula of tourism courses that contribute to training professionals a perception regarding conscious tourism. The theory that supports the knowledge is based on the concepts of sustainability and socio-environmental responsibility applied to tourist activity and the analysis of the specific literature presented to date. Empirical knowledge was developed based on collection procedures that include interviews, application of questionnaires to 151 students and content analysis and correlation of variables, specific methods to develop and establish the thesis under construction. The research with tourism course coordinators at universities received qualitative analysis and the questionnaires applied were treated based on quantitative analysis and definition of the correlation of variables. The results demonstrate that state universities that have tourism courses do not have specific disciplines to work on conscious tourism, as it is an innovative concept aimed at developing sustainability in tourism. Course coordinators do not consider it a priority to develop activities aimed at establishing principles of conscious tourism in student training. The questionnaires answered by the students demonstrate that although they have knowledge about the principles of conscious tourism, they still do not consider this a prerogative in their training. Therefore, developing specific training work for conscious tourism is important for the development of sustainable tourism without impact on the environment.

Keywords: Conscious tourism; Sustainability, Training of tourism professionals.

SIGLAS E ACRÓNIMOS

CABOS-	Coordinación para a mellora do persoal de educación superior
PIB-	Produto Interior Bruto
TBC -	Turismo de base comunitaria
COMMAD -	Comisión Mundial de Medio Ambiente e Desenvolvemento
UNO-	Nacións Unidas
ODS-	Obxectivos de desenvolvemento sustentable
MT-	Consellería de Turismo
OMT -	Organización Mundial do Turismo
WHC -	Convención do Patrimonio Mundial
EMBRATUR -	Instituto Brasileiro de Turismo
USP-	Universidade de Sao Paulo
UEL-	Universidade Estatal de Londrina
EMU-	Universidade Estatal de Maringá
UEPG -	Universidade Estatal de Ponta Grossa
UNIOESTE -	Universidade Estatal de Paraná Occidental
UNICENTRO -	Universidade Estatal de Midwestern
UENP -	Universidade Estatal do Norte de Paraná
UNESPAR -	Universidade Estatal de Paraná
SETI-	Secretaría de Estado de Ciencia, Tecnoloxía e Educación Superior
FAP -	Facultade de Artes de Paraná
FECILCAM -	Campo Mourão Facultade Estatal de Ciencias e Letras
FECEA -	Facultade Estatal de Ciencias Económicas de Apucarana
FAFIPA -	Facultade Estatal de Educación, Ciencias e Letras de Paranavaí
FAFIPAR -	Facultade Estatal de Filosofía, Ciencias e Letras de Paranaguá
FAFIUV -	Facultade Estatal de Filosofía, Ciencias e Letras de União da Vitória
APMG -	Academia de Policía Militar de Guatupê
CARBALLO -	Escola de Música e Belas Artes de Paraná
NDE-	Facultade de Estruturação
CONDEP -	Consellería de Educación
DETUR -	Departamento de Turismo
ECHR -	Centro de Educación de Dereitos Humanos
PROGRAD -	Decano de Grao e Educación Profesional
NESPI -	Centros de Educación Especial Inclusiva
NERA -	Centros educativos de relacións étnicas-raciais
NERG -	Centros educativos de Relacións de Xénero
CEE/PR -	Paraná Consello Estatal de Educación

LISTAXE DE PUBLICACIÓNS DERIVADAS DA TESE

Artigo I

Lopes, A. B., Soares, J. R. R. e Santos, X. M. (2023). A importancia do turismo consciente na promoción do desenvolvemento do turismo de base comunitaria no destino de Foz do Iguaçu. *Revista de Estudos e Prácticas Turísticas*, 12(2), 1-15.

Artigo II

Lopes, A. B., Soares, J. R. R. e Santos, X. M. (2023). Profesionalización do turismo: ética na promoción do turismo consciente. *Tourism in Analysis Journal*, Aceptado para a súa publicación.

Artigo III

Lopes, A. B., Soares, J. R. R. e Santos, X. M. (2023). *Análise das accións de "turismo consciente" desenvolvidas no Parque Nacional de Iguaçu*. Iguassu International Tourism Forum, Foz do Iguaçu, Brasil.
<https://www.sisapeventos.com.br/staff/app/files/submissions/44/2989-11523-55.pdf>

Artigo IV

Lopes, A. B., Soares, J. R. R. e Santos, X. M. (2023). *Sustentabilidade e responsabilidade social para a formación dun concepto de turismo consciente*. En A. P. Borges, Doutor, & E. Vieira, Doutor (Eds.), *Actas do Workshop Internacional "Turismo e Xestión Hospitalaria" (IWTHM2023)* (pp. 238-246). Porto, Portugal: ISAG - Escola Europea de Negocios. <https://doi.org/10.58869/IWTHM2023>

ÍNDICE

1. INTRODUCCIÓN	37
1.1 PROBLEMA DE ESTUDIO	39
1.2 OPORTUNIDADE	44
1.3 OBXECTIVOS DE INVESTIGACIÓN	45
1.3.1 Obxectivo xeral	45
- 1.3.2 Obxectivos específicos	45
1.4 RELEVANCIA, ORIXINALIDADE E ACHEGAS DO TURISMO CONSCIENTE Á FORMACIÓN DOS PROFESIONAIS	45
1.5 ESTRUCTURA DA TESE	47
 PARTE 1: MARCO TEÓRICO	 49
2. O TURISMO CONSCIENTE COMO UNHA NECESIDADE PARA A PRESERVACIÓN DOS DESTINOS TURÍSTICOS	51
2.1 ACTIVIDADE E SENSIBILIZACIÓN	51
2.2 O CONCEPTO DE TURISMO CONSCIENTE	53
2.3 A COMUNIDADE RECEPTORA EN TURISMO CONSCIENTE	62
2.4 TURISMO E MEDIO AMBIENTE.....	64
2.5 TURISMO E SUSTENTABILIDADE	68
2.6 XESTIÓN TURÍSTICA PARA MINIMIZAR OS IMPACTOS AMBIENTAIS	71
2.7 TURISMO E SENSIBILIZACIÓN NO MUNDO	78
 3. DESEMPEÑO PROFESIONAL EN TURISMO CONSCIENTE.....	 81
3.1 FORMACIÓN DO ESPECIALISTA EN TURISMO	82
3.2 PROFESIONALIZACIÓN DO TURISMO	85
3.3 PARANÁ UNIVERSIDADES ESTATAIS CON CURSOS DE TURISMO.....	89
3.4 CURRÍCULO DE TURISMO EN PARANÁ UNIVERSIDADES ESTATAIS	97
3.4.1 Turismo sustentable, consciente e ético nos currículos das universidades estudadas	98

PARTE 2: ESTUDO EMPIRICAL	103
4. PASOS METODOLÓXICOS PARA ABORDAR OS RESULTADOS	105
4.1 ENTREVISTAS COMO TÉCNICA DE RECOLLIDA DE DATOS EN INVESTIGACIÓN CUALITATIVA	112
4.2 O USO DO CUESTIONARIO COMO TÉCNICA DE RECOLLIDA DE DATOS NA INVESTIGACIÓN CUANTITATIVA.....	113
4.3 ANÁLISE DE CONTIDO COMO TÉCNICA DE ANÁLISE CUALITATIVA	114
4.4 A ANÁLISE DAS CORRELACIÓNS E O MODELO LINEAL XERAL NOS COMPORTAMENTOS TURÍSTICOS COMO TÉCNICA DE ANÁLISE CUANTITATIVA	116
5. ANÁLISE E DISCUSIÓN DE RESULTADOS	119
5.1 ANÁLISE DA CONSULTA COA COORDINACIÓN DOS CURSOS DE GRAO.....	119
5.2 ANÁLISE DA CONSULTA CO ALUMNADO DOS CURSOS DE TURISMO	134
5.2.1. Método	135
5.2.1.1. Deseño de investigación	136
5.2.1.2. Selección de mostrás	137
5.2.1.3. Instrumento de recollida de datos.....	137
5.2.1.4. Análise cualitativa de datos	137
5.2.1.5. Análise cuantitativa de datos	138
5.2.2. Resultados cuantitativos do cuestionario	139
5.2.2.1. Analítica descriptiva	139
5.2.2.2. Verificación da normalidade dos datos sobre prácticas e tendencias turísticas.....	142
5.2.2.3. Análise de correlación entre variables: un enfoque integral da relación entre incentivos e motivacións no turismo sustentable.....	144
5.2.2.3.1. Interpretacións contextualizadas de correlacións	144
5.2.2.4. Análise do Modelo Lineal Xeral en Comportamentos Turísticos	148
5.2.2.5. Análise de Incentivos Turísticos por Institución a través do Test Kruskal-Wallis.....	153
5.2.2.6. Discusión sobre os resultados de Dwass-Steel-Critchlow-Fligner.....	156
5.2.2.7. Medias xerais de incentivos turísticos por parte da institución	157
5.2.3 Análise de preguntas abertas no cuestionario	162
5.2.3.1. Análise da primeira pregunta.....	163
5.2.3.2. Análise da segunda pregunta	167
5.2.3.3. Análise da terceira pregunta	169

5.2.4 Síntese da análise: a interconexión entre percepcións e concienciación turística	171
5.2.5 Triangulación dos resultados do cuestionario cos resultados dos currículos.....	172
6. CONCLUSIÓNS	175
7. REFERENCIAS.....	187
RESUMO EN GALEGO.....	203
ANEXO I.....	213
ANEXO II	215
ANEXO III.....	219
ANEXO IV	221
ANEXO V	223
ANEXO VI.....	225
ANEXO VII	227

ÍNDICE DE CIFRAS

Figura 1: Flowchart de actividades.	44
Figura 2: Resumo do proceso de estudo.....	47
Figura 3: Factores que contribúen ao turismo consciente.	57
Figura 4: Viaxes conscientes como antecedente do turismo consciente.....	62
Figura 5: Mapa do Estado de Paraná coas universidades estatais.....	90
Figura 6: Campus Unicentro Irati.....	91
Figura 7: Universidade Estatal de Ponta Grossa.	92
Figura 8: Campus Unespar de Apucarana.....	95
Figura 9: Campus Unespar de Campo Mourão.....	95
Figura 10: Fachada do campus UNIOESTE en Foz do Iguaçu.....	96
Figura 11: Enfoque metodolóxico.....	105
Figura 12: Secuencia do estudo de caso para Yin.....	109
Figura 13: Técnicas de recollida e análise da tese.	111
Figura 14: A análise do contido segundo Bardin.	116

ÍNDICE DE TÁBOAS

Táboa 1: Tempo de implantación do curso de turismo nas unidades.....	120
Táboa 2: Número de persoal docente en cursos de turismo.	121
Táboa 3: Duración dos cursos de turismo nas universidades públicas estatais.	123
Táboa 4: Número de materias en cada cuadrícula.....	123
Táboa 5: Información sobre cambios no currículo.....	124
Táboa 6: Principios das materias do plan de estudos.	126
Táboa 7: Os principios rexen o currículo das disciplinas turísticas.	127
Táboa 8: Principios que implican os temas das disciplinas.....	128
Táboa 9: Coñecementos centrados na resolución de problemas.	129
Táboa 10: Presenza de innovacións no currículo.	130
Táboa 11: Crítica dos coñecementos necesarios no turismo.....	131
Táboa 12: Necesidade de adaptar os currículos.	134
Táboa 13: Caracterización da mostra.....	142
Táboa 14: Resultados das probas de normalidade por incentivos e razóns relacionadas co turismo sustentable.	143
Táboa 15: Correlacións significativas entre incentivos sustentables.	145
Táboa 16: Correlacións entre idade e incentivos sustentables.	148
Táboa 17: Resultados de probas multivariantes para ariables independentes e as súas interaccións.	149
Táboa 18: Probas multivariantes - Mancova.....	150
Táboa 19: Probas Univariadas - ANOVA.....	151
Táboa 20: Resultados de probas multivariantes para variables independentes e as súas interaccións.	155
Táboa 21: Resultados da categorización da pregunta 1.....	163
Táboa 22: Resultados da categorización da pregunta 2.....	167
Táboa 23: Resultados da categorización da pregunta 3.....	169

TÁBOA DE CONTIDOS

Gráfico 1: Gráfico de barras agrupadas de idade por semestre e por institución.	139
Táboa 2: Distribución de xénero.	141
Táboa 3: Distribución por idade e sexo.	141
Táboa 4: Dispersión por idades en relación co incentivo para usar Kit Zero.....	147
Táboa 5: Distribución por categoría de incentivo turístico sustentable - evitar o desperdicio alimentario.....	154
Táboa 6: Distribución por categoría de incentivo turístico sustentable: coñecer a cultura dos lugares.	154
Táboa 7: Gráfico de medias xerais de respostas por parte da institución.....	157

ÍNDICE DE TÁBOAS

Cadro 1: Síntese descritiva dos Obxectivos de Desenvolvemento Sustentable.	66
Táboa 2: Clasificación das subdivisións do Turismo Consciente	80
Táboa 4: Disciplinas relacionadas co turismo sustentable, consciente e ético nas Universidades estatais de Paraná.	101

1. INTRODUCCIÓN

O turismo é unha das actividades que repercuten na economía e na sociedade. Silva e Monticelli (2016), á hora de abordar a sustentabilidade do turismo, consideran que esta actividade xera vantaxes, con todo, non debe estar relacionada só cos aspectos económicos que implican o polo turístico, xa que interfere no medio ambiente, na sociedade e na cultura dos lugares de destino.

Co fin de analizar a percepción do turismo consciente desenvolvido na formación do alumnado de Turismo nas Universidades estatais de Paraná, é fundamental desenvolver unha investigación que permita coñecer os conceptos que se forman e como as institucións formativas proporcionan o desenvolvemento desta capacidade perceptiva.

A comprensión da formación dos profesionais do turismo en canto á realización dun turismo consciente segue sendo incipiente. Isto débese a que os currículos dos cursos de turismo presentan déficits en relación coa colocación desta área de coñecemento no turismo nos seus currículos formativos.

Deste xeito, é importante desenvolver máis coñecementos sobre o turismo consciente e organizar un concepto relevante sobre a materia co fin de dar resposta ás expectativas dos profesionais turísticos en formación e formación.

Así, enténdese que a formación se realiza dentro dos cursos técnicos e universitarios de bacharelato que preparan profesionais para o mercado laboral e a formación desenvólvese con profesionais que xa traballan na zona e desexan mellorar o coñecemento sobre a relación consciente entre o turista e o medio natural de visita, porque actuando de forma preventiva é posible evitar impactos ambientais nos lugares de visita turística.

Neste aspecto, é necesario promover unha concienciación sobre como actúa o turismo sobre a xeración de problemas socioambientais e definir como as actividades turísticas requiren o uso previo de prácticas sustentables no destino de visita. Neste sentido, a xestión dos destinos turísticos necesita orientación sobre como lograr a sustentabilidade como incentivo fundamental para levar a cabo aspectos culturais, sociais e ambientais, tanto da comunidade

receptora como dos turistas. Este movemento inflúe na forma en que o turismo opera e demanda persoal profesional especialmente formado (Ministerio de Turismo, 2016).

Os lugares obxecto de destinos turísticos, en xeral, teñen particularidades que hai que preservar. Os parques arqueolóxicos e ambientais, áreas de preservación ambiental, marabillas da natureza, patrimonio histórico e cultural, cando son moi explorados polos visitantes non preparados, poden sufrir impactos significativos (Mendonça, 2010). Así, caracterízase a seguinte pregunta como un problema de investigación: contribúe o desenvolvemento dun turismo consciente á promoción da sustentabilidade turística sen repercutir no desenvolvemento económico desta actividade?

A xustificación desta investigación está relacionada coa constatación de que a planificación e desenvolvemento de prácticas que maximicen os impactos ambientais positivos e minimicen os negativos do turismo local e flotante, deben planificarse encamiñadas ao desenvolvemento de empresas turísticas en contornas naturais, para que poidan integrar as instalacións turísticas coa contorna.

A dificultade para poñer en marcha actividades de promoción do turismo consciente motivou esta investigación, porque se percibe que os currículos das universidades necesitan integrar disciplinas que permitan unha adecuada formación aos turismoólogos para que poidan actuar na posta en marcha de accións de sensibilización desde a elección do itinerario do turista, para que poida realizar a viaxe turística sen deixar impacto na contorna visitada.

A actividade desenvolvida polo profesional que realiza a programación turística precisa prever que se planifique e xestione o uso da auga e a enerxía dos equipamentos turísticos, do mesmo xeito que é imprescindible planificar e xestionar métodos para a correcta eliminación de residuos, ademais de avaliar, vixiar e xestionar os coñecementos centrados nas actividades turísticas co fin de implicar á comunidade local na planificación e desenvolvemento de actividades de turismo sustentable e establecer o Límites de conciencia previa dos turistas (Ministerio de Turismo de Brasil, 2007).

A investigación teórica sobre a materia comprende un enfoque cualitativo caracterizado por estudos exploratorios, obxectivos e descritivos na procura de respostas ás cuestións relacionadas co turismo consciente presentadas. Así, é posible elaborar unha revisión literaria, incluíndo artigos de revistas e anais de eventos, cunha busca desenvolvida nas revistas do

repositorio CAPES e tamén a través de buscas en Google, utilizando como conxunto de expresións clave: 'turismo consciente' e 'sustentabilidade turística'.

Deste xeito, o estudo analiza as accións do turismo consciente como actividade ambiental, social e economicamente sustentable, ademais de investigar sobre as accións de sensibilización que poden desenvolver os profesionais do turismo que contribúen a establecer os límites do turismo consciente, verificando as prácticas de xestión turística que contribúen a minimizar os impactos ambientais provocados pola actividade turística a partir dun concepto adecuado para un turismo consciente que debe Ser licenciado nas universidades estatais do Estado de Paraná que desenvolvan formación en turismo.

O turismo consciente oponse á práctica do propio turismo, xa que a actividade está permeada polo movemento, e cada movemento acaba xerando impacto. Segundo Calado et al. (2022), hai movementos que, cando se realizan, fanse coa conciencia de non causar danos á natureza, porque certamente, o impacto é inevitable, o que leva a moitas persoas a optar por non viaxar, tendo en conta que a viaxe utiliza medios de transporte que emiten gases ao medio ambiente, os avións son os medios de transporte que máis provocan este tipo de emisións e, Xeralmente, non responden por iso, porque a xente non deixa de viaxar en avión para o turismo só para non impactar no medio natural.

1.1 PROBLEMA DE ESTUDO

Entre as necesidades humanas, o lecer e o descanso considéranse cada día máis esenciais, especialmente as persoas que traballan varias horas ao día, polo que o turismo xurdiu durante a revolución industrial, aínda no século XVIII, cando a xente sentiu a necesidade de escapar de ambientes contaminados., segundo Santos Filho (2005), nun principio as viaxes foron froito da necesidade de manterse afastados da contorna da fábrica durante algún tempo, só máis tarde esta práctica converteuse nunha actividade social e de lecer, para atender a necesidade de modificar a contorna como base para un descanso afastado de todo o que está presente na vida cotiá. Hoxe en día moitas persoas buscan lugares en contacto coa natureza para pasar as súas vacacións e descansar.

Con todo, non todos os turistas viaxan para afastarse do traballo e o estrés, moitas persoas vense impulsadas pola curiosidade, o cosmopolitismo, a procura de aventuras e retos a superar. Segundo Panosso Netto e Gaeta (2010), non se buscan admirar lugares que ofrecen

oportunidades para levar a cabo actividades radicais e desafiantes, senón superar obstáculos no medio natural, moitas persoas buscan retos en lugares que ofrecen perigos, pero o maior de todos os perigos é o que o propio ser humano ofrece á natureza , Porque co seu alto potencial destrutivo, promove impactos e contamina a natureza.

O turismo é tamén unha importante actividade económica e pretende satisfacer as necesidades persoais das dos turistas, esta práctica de viaxar e coñecer novos lugares comezou despois do desenvolvemento industrial, cando cambiaron as relacións laborais, as persoas comezaron a tomar vacacións e buscan o lecer, ademais dos avances tecnolóxicos no sector das viaxes que Contribuíron á implantación dos medios de lecer e aloxamento. Aroeira et al. (2016) sinalan que estas viaxes, nun principio, foron o privilexio duns poucos, pero fixéronse accesibles á maioría, isto débese ao desenvolvemento de medios de transporte e acceso á comunicación global.

O turismo tamén é social e realízase a través do movemento de persoas en interacción co lugar visitado. Esta actividade está motivada polo lecer, e implica diferentes servizos, como aloxamento, transporte, gastronomía, publicidade, e outros (Queiroz , 2006). O turismo é un dos sectores económicos de maior crecemento no mundo contemporáneo, a realización da súa importancia levou á irrupción dunha preocupación co medio ambiente que se ve afectada por todos os segmentos que o compoñen, xurdindo así estudos sobre ecoturismo, turismo rural, sustentabilidade turística e turismo consciente, evidenciando Interese da xente na procura de problemas naturais e ambientais (Vianna, 2011)

Sobre o turismo consciente, presentáronse concepcións:

O turismo é unha das actividades que contribúen ao desenvolvemento económico dos países polos que están, os gobernos, e incluílos no desenvolvemento rexional. En Ecuador, por exemplo, o Turismo Consciente é unha alternativa ao turismo de masas e ao sol e ao xogo, concepto que engloba a sustentabilidade e o medio ambiente, a responsabilidade social e a ética, como elemento diferenciador (Castillo et al., 2016) . Tomar conciencia é unha decisión persoal e inflúe no modo de vida, incluíndo a forma de practicar o turismo (Soares et al., 2021) .

Segundo Queiroz (2006), o turismo fomenta o desenvolvemento social e necesita basearse en principios como: a conservación dos recursos naturais, a preservación dos costumes comunitarios, a inclusión da poboación local nos proxectos e na execución da modalidade. Este proceso tamén é estudado por Castilho et al. (2016), que sinalan que o caso de América

Latina ten unha relación positiva entre o PIB e o turismo, xa que consideran que o crecemento do PIB duplicouse en comparación coa media mundial, superando a América do Norte e Europa. Considérase que existe un mecanismo turístico que tamén ten condicións para o desenvolvemento das pequenas empresas, beneficiando á poboación menos favorecida e ás comunidades locais. Trátase dunha actividade de lecer innovadora, que sofre cambios pola competitividade do mercado e a crecente demanda da demanda.

Cunha e Augustin (2014) sinalan que o turismo ten un aspecto esencialmente capitalista, xa que hai grandes empresas multinacionais que controlan este desenvolvemento só co obxectivo de obter beneficios. Con todo, sábese que as clases populares tamén anhelan realizar viaxes e visitas turísticas como lecer, o que implica abrir espazo para os negocios con menos investimento, que non se preocupan pola rendibilidade, senón por desenvolver actividades de lecer que sexan máis conscientes de que o medio natural non pode verse afectado polos visitantes e que as poboacións que habitan os lugares onde se desenvolve este tipo de turismo merecen respectar e preservar a calidade do Lugares onde viven.

As empresas que operan en turismo buscan diversas formas de especialización para ofrecer servizos cualificados a unha clientela específica. Así, xurdiron novos segmentos ampliando a oferta de lecer que se ofrece aos turistas, como o ecoturismo, o turismo cultural, o turismo deportivo, o turismo de negocios e eventos, o turismo de aventuras, o ecoturismo, o turismo de base comunitaria e o turismo experiencial. Esta actividade ten dúas caras, por unha banda xera riqueza, valora o lugar, promove a cultura e as novas relacións, por outra banda, convértese nun depredador ambiental, cultural e explotador económico, presentando así vantaxes e desvantaxes sociais e ambientais (Brito, 2013).

Para traballar no desenvolvemento do turismo xurdiu a profesión de turismo que, a día de hoxe, é fundamental na organización deste segmento, porque o turismo ten unha contribución relevante ao desenvolvemento económico e social dos lugares de visita. Así, este profesional contribúe ao desenvolvemento do turismo tanto en lugares que son naturalmente puntos de visita como en lugares producidos para tal fin.

A área de actividade en turismo abrangue empresas de diversas actividades, como a prestación de servizos en aloxamento, transporte, axencia, evento, entretemento, planificación, etc. A función principal destas empresas é proporcionar satisfacción e benestar aos clientes, trátase de tarefas complexas que requiren o desempeño de profesionais especializados, con

coñecementos e formación para a zona. Estes profesionais son vistos como construtores de imaxes, creando un perfil para destinos, posicionándoos no mercado e favorecéndoos cunha vantaxe de comercialización competitiva (Silva e Monticelli, 2016).

O turismo está presente a través da acción de catro actores fundamentais, que poden impulsar o seu éxito: a administración pública, o sector privado, o terceiro sector e a sociedade civil organizada (Abreu e Costa, 2014). Neste aspecto, o desenvolvemento turístico debe ser visto como un sistema integrado onde as partes están conectadas para funcionar correctamente. Costa (2014) expón a necesidade de integrar as actividades turísticas implicando ás administracións públicas e ás empresas privadas, pero tamén ao desenvolvemento do sector como base económica a favor da sociedade.

Cando falta un destes compoñentes no sistema, prodúcense perdas no destino turístico, o que pode levar a unha baixa produtividade, comprometer a calidade de vida da poboación local, e repercutir negativamente na cultura e o medio ambiente locais. Neste sentido, Rahayu et al. (2019) desenvolveron un estudo sobre a mellora da felicidade da comunidade receptora, sinalando que existe unha necesidade de espazos verdes abertos e unha cultura de traballo consciente do turismo. No mantemento dos espazos verdes abertos é necesario contar cunha cultura de traballo consciente do turismo por parte da comunidade de empresas xestoras e da administración pública e outras partes relevantes, pero non todas as partes entenden a importancia da cultura laboral consciente do turismo. A prevención destes danos e perdas obtense a través da acción do sector público, que actúa para concienciar e preservar a cadea produtiva turística, de forma que actúe en comunión cos principios de sustentabilidade, corresponde aos profesionais do turismo realizar planificación coas funcións determinadas (Abreu e Costa, 2014).

Para cumprir con este obxectivo, é necesario que o bacharelato en turismo teña a capacidade de traballar no mercado, incluíndo a vontade da profesión, as calidades de comportamento, os coñecementos técnicos. Hai que ter en conta outros aspectos para un desempeño de calidade no mercado turístico. Para coñecer as tecnoloxías máis avanzadas que terán que aplicarse no mercado turístico, o futuro bacharelato terá que prepararse correctamente.

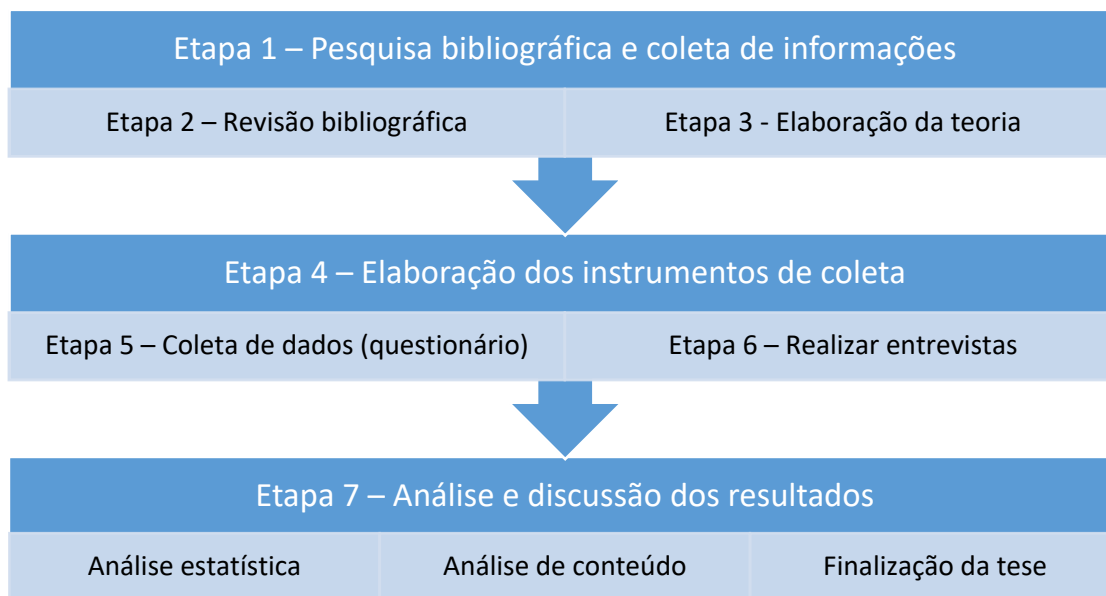
Soares (2017), á hora de analizar o desenvolvemento económico do turismo, relaciónao coa sustentabilidade do sector. O autor analiza a posibilidade da universidade de formar profesionais preparados para o reto de forxar unha sociedade máis crítica e responsable, persoal

e profesionalmente, especialmente para actuar sobre os impactos do turismo, a sustentabilidade do sector/medio ambiente e a súa relación coa responsabilidade social, e propón indicacións para unha mellor implantación desta temática nos cursos de turismo.

Segundo Silva (2004), o turismo é un fenómeno notable nas sociedades postindustriais, é un fenómeno económico, político, social e cultural e convértese nun dos máis significativos, porque o seu aspecto económico desenvolveuse co capitalismo. Nas últimas décadas, o turismo demostrou ser unha prometedora actividade económica mundial, xa que xera emprego e intercambio exterior na economía. Neste aspecto, a formación dos profesionais do turismo segue o enfoque capitalista e as escolas de turismo céntranse no sector económico en detrimento da formación centrada nunha práctica sustentable e preservación dos recursos, que se ocupa dos impactos que a actividade xera sobre o medio ambiente.

Á vista disto, esta investigación propón unha análise da comprobación da formación de conceptos de turismo consciente nos cursos de formación turística desenvolvidos nas universidades do Estado de Paraná, considerando que varias universidades ofrecen este tipo de formación, porque o Estado conta con destinos turísticos de renome mundial e conta con moitos destinos turísticos importantes no escenario nacional brasileiro. Así, este estudo parte da seguinte pregunta: ¿Os estudantes de turismo das Universidades estatais do Estado de Paraná adquiren na súa formación os coñecementos adecuados que permitan o desenvolvemento dun turismo consciente?

Para levar a cabo esta análise, é necesario definir hipóteses e obxectivos que permitan a operatividade da investigación, converténdoa en adecuada para a construción de coñecementos sobre o turismo consciente. Así mesmo, a organización da investigación pode ser sintetizada e presentada mediante un diagrama de fluxo de accións xerais, tal e como se mostra na Figura 1. Esta presentación dunha secuencia de accións contribúe á organización das actividades, ademais de deixar claras as intencións da secuencia xerada.

Figura 1 Diagrama de fluxo de actividades.

Fonte: Elaborado polos autores.

1.2 OPORTUNIDADE

Os cursos de turismo das Universidades estatais de Paraná contan con currículos máis específicos, pero sen mencionar o desenvolvemento do concepto de turismo consciente, Na maioría dos cursos impártense os conceptos de responsabilidade social e desenvolvemento sostible, realízase a análise dos impactos socioambientais sobre o turismo, a responsabilidade social e o comportamento turístico., descríbese o equilibrio social no turismo, as certificacións sociais e ambientais aplicadas neste sector, ademais de propoñer estudos sobre cidadanía e ética empresarial para o turismo sustentable e a comercialización social, pero o turismo consciente aínda non figura no currículo das universidades estudadas.

Os cursos de formación existentes en turismo nas Universidades estatais do Estado de Paraná non contemplan un turismo consciente e aínda non existe unha disciplina específica que permita ao especialista en turismo desenvolver habilidades de planificación e execución práctica dun turismo consciente nas súas accións de preparación da visita, o que esperta a necesidade de pensar na implementación máis obxectiva do turismo consciente como disciplina para a formación do especialista en turismo en calquera Nivel.

1.3 OBXECTIVOS DE INVESTIGACIÓN

Para ter éxito na procura de resultados para esta análise investigadora, é necesario definir os obxectivos que se pretenden alcanzar, que comprenden un obxectivo xeral da investigación e obxectivos específicos que contribúan a operar a investigación.

1.3.1 Obxectivo xeral

Analizar as accións de turismo consciente que contribúan a convertelo nunha actividade ambiental, social e economicamente sustentable, buscando entender como afectan o coñecemento e a formación dos profesionais turísticos ao desenvolvemento deste tipo de turismo.

- 1.3.2 Obxectivos específicos

- Identificar os conceptos que definen o turismo consciente como unha necesidade na preservación dos destinos turísticos;
- Describir os currículos dos cursos de turismo desenvolvidos na formación de profesionais das universidades estatais do Estado de Paraná;
- Comprender como os expertos en turismo poden actuar no desenvolvemento dun turismo consciente;
- Identificar as accións de sensibilización sobre o turismo consciente desenvolvidas nos cursos de formación turística.

1.4 RELEVANCIA, ORIXINALIDADE E ACHEGAS DO TURISMO CONSCIENTE Á FORMACIÓN DOS PROFESIONAIS

Para comprender a relevancia deste estudo, é importante recoñecer que o termo turismo consciente está pouco explorado no contexto académico da educación turística. Os poucos estudos atopados, que tratan do turismo consciente, non definen claramente o concepto, o que fai que este estudo sexa tamén orixinal.

Queiroz (2006) sinala nos seus estudos os conceptos que se integran na formación do turismo consciente, estes conceptos son recoñecidos como turismo responsable, turismo ético, turismo adecuado, turismo con identidade, turismo *brando*, turismo sustentable. É fundamental que se formen conceptos adecuados ás distintas formas de afrontar a actividade turística, porque o que importa é que se conserven os puntos turísticos, aínda sabendo que o simple desprazamento do turista xera emisións de gases que impactarán no medio ambiente, pero a xente non renuncia a viaxar porque saben que xeran impactos ambientais.

Segundo Koch, Junqueira e Anjos (2017), recoñécese así o turismo sustentable porque onde se adopta a sustentabilidade como alternativa ao turismo de masas, é necesario indagar nos conceptos xerais que motivan esta dinámica social, estratexias de desenvolvemento considerando a contorna ocupada pola actividade turística e a investigación das consecuencias desta actividade sobre o medio ambiente. É importante considerar que todos os conceptos se centran na ética dos turistas en relación co medio ambiente e os impactos da actividade no medio ambiente.

Montesdeoca (2017) considera que se pode dicir que o turismo consciente é unha proposta para aproveitar o potencial das actividades turísticas de forma respectuosa coa sociedade, a cultura e os recursos naturais dos destinos turísticos. Neste sentido, o turismo consciente baséase nos conceptos de turismo sustentable, ético ou responsable, xa que é similar a estes conceptos, pero ao mesmo tempo, conta con achegas teóricas que lle permiten complementar os conceptos básicos xa establecidos para estas outras liñas turísticas.

O sector turístico non pode operar sen considerar os principios de responsabilidade social, xa que pode provocar impactos moi significativos na contorna dos puntos turísticos, os efectos da visita turística poden caracterizarse por puntos positivos (creación de emprego, melloras económicas, apreciación cultural, entre outras vantaxes) e puntos negativos (degradación ambiental, contaminación, influencias negativas sobre as comunidades locais e outros danos). O dano pode ser representado por impactos sociais, especialmente cando se trata de dereitos humanos. Así, a actividade turística debe buscar a compatibilidade entre crecemento e sustentabilidade, respectando o medio ambiente e a sociedade (Soares, 2017).

Neste aspecto, á hora de investigar as posibilidades de implantar un turismo consciente nos currículos dos cursos de turismo no Estado paraná, é necesario obter unha definición de "turismo consciente", xa que se trata dun concepto que aínda é pouco recoñecido e confúndese facilmente con outros conceptos relacionados coa responsabilidade socioambiental.

Así, na procura da relevancia e nun intento de desenvolver un traballo orixinal sobre turismo consciente, utilízase unha metodoloxía específica e innovadora, utilizando métodos cuantitativos e cualitativos mixtos, que se presentan como unha nova percepción da investigación turística.

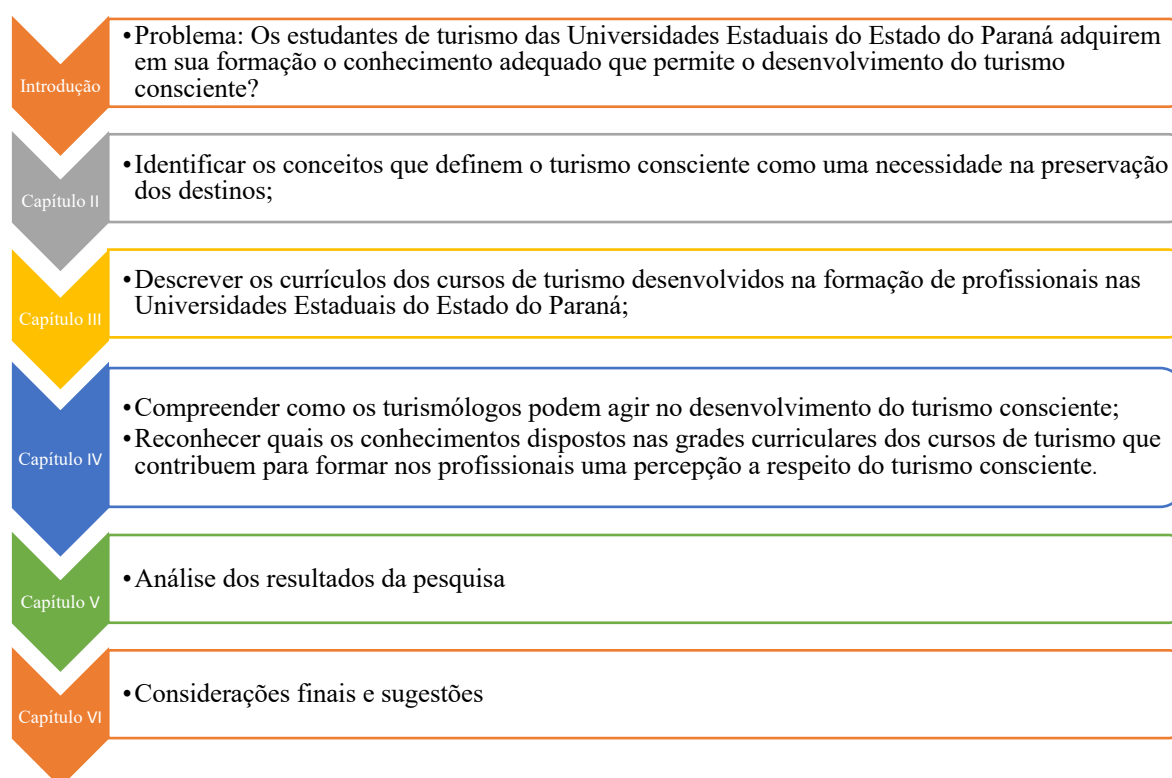
1.5 ESTRUTURA DA TESE

A elaboración desta tese estrutúrase en 08 capítulos, e no primeiro capítulo presenta a introdución da investigación, identificando a problemática e establecendo os seus obxectivos, co fin de presentar as premisas que deben impregnar o estudo e indicar as condicións que poden contribuír á representación conceptual da procura de coñecemento sobre o turismo consciente. A figura 2 presenta un resumo da organización do estudo.

O primeiro capítulo deste estudo contextualiza a temática e presenta o problema de investigación ao que busca unha resposta, os obxectivos que impulsan esta investigación, expón as achegas e orixinalidade deste estudo e conclúe o capítulo que demostra a estrutura desta tese defendida.

O marco teórico que apoia e fundamenta os conceptos de investigación preséntase no segundo capítulo. Os preceptos teóricos baséanse na necesidade de comprender o que significa ser consciente dunha posición subxectiva, como é o caso ao que se refire este estudo.

Figura 2: Resumo do proceso de estudo.

Fonte: Elaborado polos autores.

Co obxectivo de presentar o desenvolvemento do Turismo no Estado de Paraná e describir os cursos de formación para profesionais do turismo nas universidades estatais, desenvolveuse o terceiro capítulo. O marco metodolóxico da investigación preséntase no cuarto capítulo, identificando o deseño da investigación e establecendo as técnicas máis adecuadas para os obxectivos de investigación, optando pola investigación mixta de carácter cualitativo e cuantitativo, e presenta o método de análise a desenvolver sobre os datos recollidos. Este capítulo desenvolve os aspectos metodolóxicos que impregnan a investigación cualitativa como método de recollida e debate sobre cursos de formación turística a través de información obtida a través de entrevistas con coordinadores do curso. Ademais, tamén describe a investigación cuantitativa como un método de desenvolvemento da recollida de datos de forma representativa para a procura de respostas sobre o turismo consciente entre o alumnado do curso de turismo.

O quinto capítulo presenta os resultados da investigación e discúteos, presentando unha comparación con conceptos xa desenvolvidos en relación ao turismo consciente. O sexto capítulo presenta e analiza os resultados da investigación, tanto cualitativa como cuantitativa.

Finalmente, o sexto e último capítulo achega as conclusións sobre a investigación e os debates realizados co obxectivo de entender como desenvolver un turismo consciente a partir da inserción de coñecementos sobre esta materia entre profesionais formados nas universidades públicas estatais de Paraná. Tamén se presentan as limitacións do estudo e as propostas de futuras liñas de actuación.

PARTE UN:

MARCO TEÓRICO

Neste apartado contextualizamos o marco teórico deste estudo, para definir os conceptos que contribúen a clarificar a temática investigadora, que ten na procura dun concepto para a realización do turismo consciente o seu obxectivo. Inicialmente, a investigación buscaba comprender o concepto de actividade e conciencia como condición humana para a aplicación da ética en relación con outros seres vivos que conviven cos humanos no mundo. Así, partindo da investigación en filosofía, buscamos entender como as persoas desenvolven a percepción do coidado e conservación do medio ambiente á hora de visitar un punto turístico. Non existe un concepto específico para o turismo consciente, buscando apoio no concepto de sustentabilidade que leva impregnando todo o sistema produtivo e a relación entre o home e os recursos ambientais. A evolución das tecnoloxías, o coñecemento, a información e a comunicación, ademais das innumerables facilidades que ofrece o mundo contemporáneo, non ocorre sen xerar impactos ambientais, o que require o desenvolvemento de medios para evitar os efectos do desenvolvemento económico e social sobre o medio ambiente. Tendo en conta isto, construír coñecementos sobre sustentabilidade turística é unha necesidade, porque o simple feito de que as persoas se despracen dun lugar a outro xera impactos negativos sobre o medio ambiente, que deben ser tratados de forma preventiva para evitar a destrución de recursos. Así, tratar o turismo de forma consciente e sustentable é unha acción de responsabilidade socioambiental necesaria para o desenvolvemento. Neste aspecto, debe considerarse que a formación dos profesionais que traballan en turismo necesita desenvolver sólidos coñecementos sobre esta relación de conciencia na planificación turística en calquera circunstancia.

2. O TURISMO CONSCIENTE COMO UNHA NECESIDADE PARA A PRESERVACIÓN DOS DESTINOS TURÍSTICOS

Para desenvolver un estudo sobre o turismo consciente, é necesario coñecer as premisas desta práctica en materia de promoción turística, sábese que o turismo está relacionado con outras varias áreas de coñecemento, especialmente as relacións humanas entre si e co medio ambiente. Así, á hora de desenvolver novos coñecementos no proceso turístico levado a cabo con conciencia do equilibrio entre o ser humano e o medio natural, vólvese importante recoñecer os principios que impulsan este proceso.

Inicialmente, este capítulo aborda o turismo e a súa relación coa conciencia humana como aptitudes subxectivas e resultantes da sensibilidade de cada ser humano, ademais de situar o que pode considerarse un concepto para o turismo consciente como unha necesidade de manter preservados os puntos de visita. A continuación, o enfoque esténdese á relación do ser humano, como turista, co medio ambiente e a necesidade de crear formas de desenvolver o turismo con sustentabilidade e sen xerar impactos ambientais.

Considérase importante coñecer a percepción do alumnado de turismo, como se desenvolve a percepción do turismo consciente e como os currículos dos cursos de formación turística privilexian e definen accións relacionadas coa prevención de impactos e o desenvolvemento sostible do turismo no mundo.

O obxectivo deste capítulo do estudo é comprender a concepción que se está formando e que xustifique o estudo de como os profesionais do turismo poden contribuír ao desenvolvemento dun turismo consciente.

2.1 ACTIVIDADE E SENSIBILIZACIÓN

O concepto de conciencia indica que representa un conxunto de aptitudes subxectivas indicadas pola sensibilidade ou ciencia que acompaña ao suxeito desde o espertar e que se estende ao longo de cada día. Non se trata só de estímulos do Sistema Nervioso Central de cada

¹persoa, senón principalmente da capacidade que cada individuo ten de integrarse na vida na sociedade, porque a conciencia integra feitos harmonizados a partir de estímulos externos e internos, situados no tempo e no espazo. Así, segundo Castro e Candiottto (2008), o propósito da conciencia é desenvolver nos seres humanos as habilidades de discernimiento, comprensión e absorción do coñecemento.

Neste contexto, na filosofía popperiana (Popper, 2018), cando se trata de conxecturas e refutacións, a filosofía demostra que a percepción da conciencia é un concepto que os seres humanos teñen de si mesmos, do mundo e da propia vida nos seus aspectos físicos e psíquicos. Por outra banda, está a conciencia social que se define en función da capacidade de cada persoa de percibir o mundo e a sociedade na que viven e conviven, entendendo como as accións públicas, como a sanidade e a educación, afectan ao desenvolvemento humano en todas as súas vertentes.

A conciencia está implicada na ética representada polo sentido da moral e do deber que cada un presenta nos seus actos e sentimentos, polo que se pode dicir que a conciencia está relacionada con experiencias, problemas e determinadas situacións (Bastos e Candiottto, 2008).

As actividades conscientes do ser humano foron estudadas a través das idades e perfeccionáronse a medida que se forman e establecen cientificamente conceptos.

Agora ben, se a función do home é unha actividade da alma que segue ou implica un principio racional, e se dicimos que "tal e-tal" e "tal e tal" teñen unha función que é a mesma en especie (por exemplo, un xogador de liras e un bo xogador de lira, e así en todos os casos, Sen máis discriminación, a eminencia que se engade ao nome da función con respecto á bondade -pois a función dun xogador de lira é xogar a lira, e a dun bo xogador de lira é facelo ben); Se isto é así [e afirmamos que a función do home é un certo tipo de vida, e esta vida unha actividade ou accións da alma que implican un principio racional; e engadimos que a función dun home bo é un bo e nobre desempeño deles; e se algunha acción está ben realizada cando está de acordo coa súa propia excelencia; se realmente é así], O ben do home aparécenos como unha actividade da alma en consonancia coa virtude (Aristóteles, 1973, LI. 7).

Así, o que diferencia ao ser humano é a súa actividade racional que lle permite facer o ben, porque o ben humano está no exercicio da súa racionalidade seguindo a virtude, que representa a excelencia da alma racional. A persoa virtuosa, por tanto, é quen exerce a súa

---

¹ Parte de capítulo derivou na publicación a seguir: Lopes, A. B., Soares, J. R. R. e Santos, X. M. (2023). A importancia do turismo consciente na promoción do desenvolvemento do turismo de base comunitaria no destino de Foz do Iguaçu. Revista de Estudos e Prácticas Turísticas, 12(2), 1-15.

función, a súa característica diferencial e a súa racionalidade, dun xeito excelente, co obxectivo de conseguir o ben para si mesmo e para os seus semellantes seres humanos (Popper, 2018).

Nos últimos anos, segundo Beni (2012), intensificouse a investigación sobre a relación entre o ser humano e a natureza e, á hora de entender as accións humanas en relación cos puntos turísticos, acométese unha reflexión sobre o importante que é entender a relación entre as persoas e o medio natural nos puntos de visita. Porque non é factible permitir a visita en lugares que precisan conservación ambiental, sen antes planificar medios para que os visitantes admirasen estes lugares sen destruír, permitindo a outras persoas tamén admirar estas belezas e gozar dos mesmos efectos para todos os visitantes.

Steinberger (2009) sinala que hai unha oportunidade crecente para aproveitar o potencial que ofrecen os recursos naturais na demanda turística e que esperta interese en explorar os distintos tipos de turismo: ecolóxico, ecoturismo, rural, alternativo, cultural, relixioso, e sen importar que denominación ou segmento, son propostas que inducen o desenvolvemento do turismo en diferentes lugares.

Ademais, Beni (2012, p.7) afirma: "o turismo está a transformar o espazo, configurándose como un devorador de paisaxes, acaparando territorios e natureza, provocando unha serie de impactos". Tendo en conta que son os lugares de acceso os máis afectados por estes impactos e os núcleos receptores utilizados polas persoas para observar a paisaxe que máis intervencións sofren, é necesario desenvolver medios para preparar aos turistas para visitas para promover un mínimo de interferencias no medio natural.

Neste contexto, búscase establecer as implicacións da concienciación no desenvolvemento do turismo e determinar o importante que é planificar os impactos da visita no medio natural, xa que a conservación dos puntos de visita natural é unha premisa do desenvolvemento do turismo sustentable.

2.2 O CONCEPTO DE TURISMO CONSCIENTE

A construción dun concepto para o turismo consciente está ligado aos principios de ética e responsabilidade que todo ser humano debe ao mundo no que vive. É necesario respectar a paisaxe natural, combater a contaminación, a destrución e os impactos, non só polo ben da ecoloxía, senón polo ben da vida e o desenvolvemento no seu conxunto.

A preocupación pola preservación dos medios naturais foi adquirindo unha gran proporción, debido á expansión dos impactos provocados polo uso indiscriminado das actividades humanas no medio ambiente. Debido ao aumento da demanda de zonas con características naturais, é necesario realizar estudos coa perspectiva de conservar, conservar e revitalizar para defender e rescatar a natureza. Así, é necesario implementar métodos estratéxicos para limitar o uso de recursos en unidades de conservación (Dias, 2017).

O turismo é o medio que atopan os seres humanos para escapar da rutina e da realidade cotiá, xa que cada vez son máis as persoas oprimidas polo traballo, os estudos e a contaminación das grandes cidades. Este é un dos factores fundamentais que leva á xente a buscar un lugar en contacto coa natureza para pasar vacacións e atopar descanso. Ademais, a curiosidade natural do ser humano e a necesidade de superar retos animou á xente a buscar lugares naturais que ofrezan oportunidades para desenvolver actividades radicais e desafiantes, porque o home xa non se conforma con ver e admirar o medio natural, moitas persoas buscan retos en lugares que ofrecen perigos, moitas veces sen decatarse de que a maior ameaza é o propio home co seu poder de destrución e contaminación do medio ambiente. Natureza (Kinker, 2002).

O turismo tamén se pode definir como unha actividade económica, que ten como obxectivo satisfacer as necesidades das persoas que se desprazan fóra da súa contorna habitual. O turismo de masas é un fenómeno da era industrial, derivado dos avances tecnolóxicos no sector das viaxes e da procura da ocupación do tempo libre. Estas viaxes, que adoitaban pertencer a uns poucos, fixéronse accesibles á maioría, isto débese ao desenvolvemento de medios de transporte e acceso á comunicación global (Queiroz, 2006).

Marinho e Bruhns (2003) entenden o turismo non só como unha actividade económica, senón tamén social, que consiste no desprazamento das persoas e a interacción co lugar a visitar. Esta actividade adoita estar motivada polo lecer, e engloba diversos servizos, como aloxamento, transporte, gastronomía, publicidade, entre outros. Segundo Medeiros (2013), o turismo é a industria de maior crecemento na economía mundial contemporánea, e á súa vez, entre todos os segmentos que ofrece, o ecoturismo é a actividade que máis destaca, facendo evidente o interese das persoas na procura de cuestións naturais e ambientais.

Segundo Queiroz (2006), o turismo é unha actividade de lecer innovadora, que sofre cambios constantes, debido á competitividade do mercado e á crecente demanda da demanda. Con todo, as empresas da materia buscan diversas formas de especialización para ofrecer servizos cualificados a unha clientela específica. A través desta segmentación, fíxose posible ampliar a oferta

de lecer que se ofrecen aos turistas, como o turismo cultural, o turismo deportivo, o turismo de negocios e eventos, o turismo de aventuras, o ecoturismo e outros. Obsérvase que a actividade do turismo ten dúas caras, por unha banda xera riqueza, valora o lugar, promove a cultura e as novas relacións, por outra banda convértese nun depredador ambiental, cultural e explotador económico, deste xeito presenta vantaxes e inconvenientes sociais e ambientais.

O turismo alternativo diferénciase especificamente do turismo de masas en que reduce o número de visitantes, polo tanto, tamén reduce toda a estrutura que se utiliza para recibir a estes visitantes, como transporte, aloxamento e equipamento. A viabilidade do turismo ecolóxico depende intrinsecamente desta modalidade, e tamén pode facelo xusto e sostible, xa que respecta a capacidade de atracción combinada con baixos custos, é dicir, facendo que os pequenos empresarios e mesmo a comunidade traballen xuntos e prometedores no desenvolvemento local, respectando sempre a identidade e a conservación ambiental (Ruschmann; 2002).

Con todo, segundo Resende (2010), hai que considerar que o turismo alternativo, cando non está debidamente planificado, pode facerse máis agresivo co medio ambiente, xa que incluso os públicos máis pequenos poden repercutir nos espazos de preservación, polo que non se trata de planificar a redución de visitantes no espazo, senón de planificar para que público aínda máis pequeno non repercuta no medio ambiente durante a visita.

Entre as segmentacións turísticas destaca a de espazos naturais, como o ecoturismo, que presenta como proposta a interacción entre o ser humano e a natureza, pero non só como unha viaxe orientada a admirar a natureza, o ecoturismo constitúe unha nova concepción da actividade turística, tanto na práctica social como na económica. O obxectivo do ecoturismo é mellorar as condicións de vida das poboacións receptoras e, ao mesmo tempo, preservar os recursos e o medio ambiente, facendo compatible a capacidade de carga e sensibilidade dunha contorna natural e cultural coa práctica turística, que é o foco desta investigación (Dias, 2017).

Na actualidade, a sociedade humana enfróntase a grandes problemas socioambientais que foron catalizando tensións e facendo crítica a relación antrópica co medio ambiente, presionando os recursos naturais, na procura dun desenvolvemento sostible. A acelerada degradación ambiental do noso planeta provocou danos irreparables aos ecosistemas, provocando a extinción de varias especies de biodiversidade, o esgotamento dos recursos naturais, a contaminación global e a desintegración social dos seres humanos (Torres, 2003).

Os problemas socioambientais pódense discutir a escala local, rexional e mundial, utilizando métodos capaces de promover en escolas primarias e secundarias a través da Educación Ambiental, coñecemento exhaustivo de cuestións ambientais locais, para mellorar a calidade de vida e buscar novos paradigmas que reflectan o coñecemento sobre os sistemas de explotación do medio ambiente e o proceso de desenvolvemento sostible (Dias, 2017).

Cunha e Augustin (2014) comentan que a política de sustentabilidade vinculada ao desenvolvemento ambiental está dirixida a cuestións relacionadas coa contaminación da auga e do aire, pero é necesaria unha política global que implique a todos os sectores da economía, incluídas as medidas de conservación ambiental estreitamente relacionadas cos fins nacionais. O desenvolvemento sostible pode definirse como a actividade capaz de satisfacer as necesidades da sociedade contemporánea, pero non debe comprometer a calidade de vida das xeracións futuras.

A base da sustentabilidade comprende a base física do proceso de crecemento, que ten como obxectivo a conservación e uso racional do stock de recursos naturais incorporados ás actividades produtivas de forma ecolóxica. Tamén pode estar relacionado coa capacidade de carga dos ecosistemas para absorber as agresións derivadas da acción humana, implicando un equilibrio entre as taxas de emisión e/ou produción de residuos e as taxas de absorción e/ou rexeneración da base de recursos naturais, presentando un compromiso ambiental (Dias, 2017).

Figura 3 Factores que contribúen ao turismo consciente.

Fonte: Elaborado polos autores.

Para Souza e Balbinot (2021), nos estudos desenvolvidos sobre responsabilidade ambiental nas instalacións de aloxamento, existe unha demanda de servizos responsables, xa que o consumo de recursos e bens sociais debe manterse baixo calquera circunstancia. O consumo responsable nas instalacións de aloxamento é unha das necesidades que hai que implementar cando se trata dun turismo consciente. Así, é necesario desenvolver unha relación social harmónica entre os medios de aloxamento e os turistas como aspecto básico para que a sustentabilidade se consiga como consecuencia destas relacións sociais. A figura 3 exemplifica unha lista de actitudes que contribúen a facer do turismo unha actividade que respecte os valores e a natureza do lugar visitado.

Segundo Medeiros (2013), o turismo toma conciencia cando o seu desenvolvemento consegue conxugar os sectores económico, social, cultural e ambiental na procura de minimizar os efectos de impactos desfavorables e maximizar impactos favorables, polo que se fai necesario levar a cabo prácticas que poñan de relevo a sustentabilidade ambiental onde se desenvolven amplas demandas de actividades turísticas. Así, propoñen a detección de posibles impactos negativos provocados polo turismo desordenado. Isto permite presentar vías para mitigar estes efectos e implementar formas e prácticas de turismo sustentable. A optimización

de beneficios nas localizacións turísticas e o fomento dunha maior concienciación en relación coas actuacións ecoloxicamente correctas, indica a agregación de valores tanto para a poboación local como tamén para os seus visitantes.

Costa (2014) chama a atención sobre os hábitos de consumo e como isto é relevante para manter a sustentabilidade dun destino turístico. A finalidade do estudo foi identificar e analizar os hábitos, sustentables ou non, dos estudantes universitarios do curso de turismo de dúas universidades, tendo en conta que os futuros profesionais exercerán influencias no mercado turístico. Este enfoque mostrou resultados que indican que os profesionais teñen algún coñecemento sobre turismo sustentable, pero fan pouco respecto diso para manter a sustentabilidade nun destino turístico.

Cabrera-Cedeño e Cuétara-Sánchez (2020), ao estudar o destino turístico de sol e praia Crucita en Ecuador, investigaron un conxunto de indicadores que permiten avaliar a sustentabilidade do turismo, para iso incluíron diferentes compoñentes do sistema turístico e propuxeron un conxunto de procesos zonais, para a operatividade de cada unha das dimensións e áreas clave que se estudaron. Os resultados destacan a análise teórica e práctica do proceso de xestión para o desenvolvemento do turismo sustentable, presentando como conclusión a presentación dun conxunto de indicadores de xestión, asociados a cada unha das dimensións de sustentabilidade turística, permitindo analizar o cumprimento dos obxectivos, estratexias e prioridades establecidos polo programa de desenvolvemento turístico.

Resende (2010) aborda cuestións relacionadas co ecoturismo para referirse ao turismo consciente, sinalando que nos últimos anos desenvolvéronse preocupacións con aspectos relacionados co medio ambiente, froito da explotación ilimitada practicada polo ser humano. Este proceso permite observar unha nova conciencia provocada pola procura do exótico, virxe e conservado. Segundo o autor, o ecoturismo, como alternativa cun alto nivel de sustentabilidade, está a crecer e propón unha forma de turismo consciente que está totalmente centrado na natureza.

Estúdase un exemplo do impacto do turismo, a celebración de mega-eventos (Xogos Olímpicos, Mundial de Fútbol, Conferencia das Nacións Unidas sobre o Medio Ambiente) na cidade de Río de Xaneiro, estes eventos celebrados entre 2010/2020 permitirían reforzar as políticas de seguridade pública mediante a creación de Unidades Policiais Pacificadoras que se despregaron nas favelas máis próximas aos principais atractivos turísticos. Este proceso

permitiu a posta en marcha de medidas de desenvolvemento turístico responsable e sustentable, o que contribuíría a reducir a pobreza e promover a inclusión social das poboacións de baixos ingresos, neste aspecto, o turismo contribuíu a fomentar a economía destas localidades (Fontainha, 2014).

Abdalla (2010) presentou un estudo sobre o desenvolvemento do turismo e a sustentabilidade no estado de Goiás. O seu estudo buscaba contextualizar a situación actual, presentou unha análise das actividades da Relación Pública que se poden unificar coas estratexias turísticas na procura dun desenvolvemento sostible rexional. O estudo concluíu que o desenvolvemento sostible en Goiás está na súa fase inicial, pero en constante progreso, con todo, aínda non fai uso da formación en Relacións Públicas para optimizar o desenvolvemento sustentable, mesmo tendo en conta que as actividades turísticas achegan eficacia e xeran resultados satisfactorios.

O turismo consciente é un concepto que evolucionou desde o turismo sustentable, tendo como factor diferencial a incorporación da ética, ata o momento actual desenvólvese un turismo consciente a través dunha visión analítica da intelixente, que define ao turista consciente como quen considera a participación activa, a imaxe natural, a satisfacción coa visita e a intención de volver ao destino turístico visitado. Montesdeoca et al (2020) relacionan o turismo consciente co Código Ético Mundial para o Turismo da OMT, sinalando que o "Turismo Consciente" inclúe un turismo socialmente responsable, sustentable, ambiental e ético, xa que se trata dunha filosofía de evolución do turismo sustentable con orientación de grupos de interese humano que implica ás comunidades locais de acollida, empresas e institucións públicas. Con todo, Montesdeoca (2017) caracteriza o turismo consciente como aquel que demostra cohesión entre sustentabilidade e ética, facendo fincapé na relación entre ética e conciencia no desenvolvemento da práctica turística. Neste aspecto, o turismo consciente preséntase como unha alternativa aos obstáculos que se presentan ao mellor uso dos atractivos turísticos cun enfoque ético.

O Código Ético Mundial do Turismo foi redactado pola Organización Mundial do Turismo (OMT) como representantes do sector turístico mundial. Representa un referente para o desenvolvemento responsable e sustentable do turismo no mundo. Son dez (10) artigos que determinan a contribución do turismo ao entendemento e respecto mutuo entre homes e sociedades, definen o turismo como un instrumento de desenvolvemento persoal e colectivo,

como factor de desenvolvemento sostible, de uso e enriquecemento do patrimonio cultural da humanidade. Este Código Ético define tamén o turismo como unha actividade beneficiosa para os países e comunidades de destino, establece as obrigacións dos axentes de desenvolvemento turístico e o dereito de todo cidadán a realizar turismo e, por tanto, indica o dereito e a liberdade das viaxes turísticas, ademais de definir os dereitos dos traballadores e empresarios do sector e a aplicación dos principios do código ético mundial para o turismo. Así, o Código Ético de Turismo configura a interpretación de declaracións e códigos profesionais que se uniron a novas ideas que reflicten un cambio social na relación co mundo. Este código axuda a minimizar os efectos negativos do turismo sobre o medio ambiente e o patrimonio cultural, ampliando os beneficios do desenvolvemento turístico para as comunidades de destinos turísticos (OMT, 2021).

Para Brito (2013), é importante desenvolver unha investigación centrada en cuestións que impliquen planificación e desenvolvemento turístico sustentable, considerando o contexto territorial nun intento de entender os contornos dunha relación tridimensional, que aborde a realidade, o desenvolvemento turístico e a planificación turística, presentando e compartindo achegas para desenvolver un turismo sustentable.

No contexto contemporáneo, prodúcese un crecemento exponencial do turismo no mundo, un fenómeno que impulsou o desenvolvemento do turismo de masas nas principais cidades turísticas e levou á irrupción de tipos de turismo "alternativos", como o turismo rural, que se converteu nun novo e relevante factor de desenvolvemento rural, as Vilas Históricas que consisten no desenvolvemento rexional desde a perspectiva da sustentabilidade. Con todo, a pesar de ser un tema importante, ten un enfoque desde a perspectiva do turismo consciente que aínda é pouco valorado pola comunidade científica.

Segundo Cerqueira (2020), este tipo de turismo ten unhas características demográficas que inflúen na aplicación de prácticas conscientes e no desenvolvemento da percepción sobre o concepto de turismo consciente. Así, é necesario promover máis investigación, dirixir mellor o enfoque da temática do turismo consciente, permitindo a análise da dimensión ética do turismo, na que o que impera é a acción, os comportamentos e a responsabilidade asumida durante a experiencia turística.

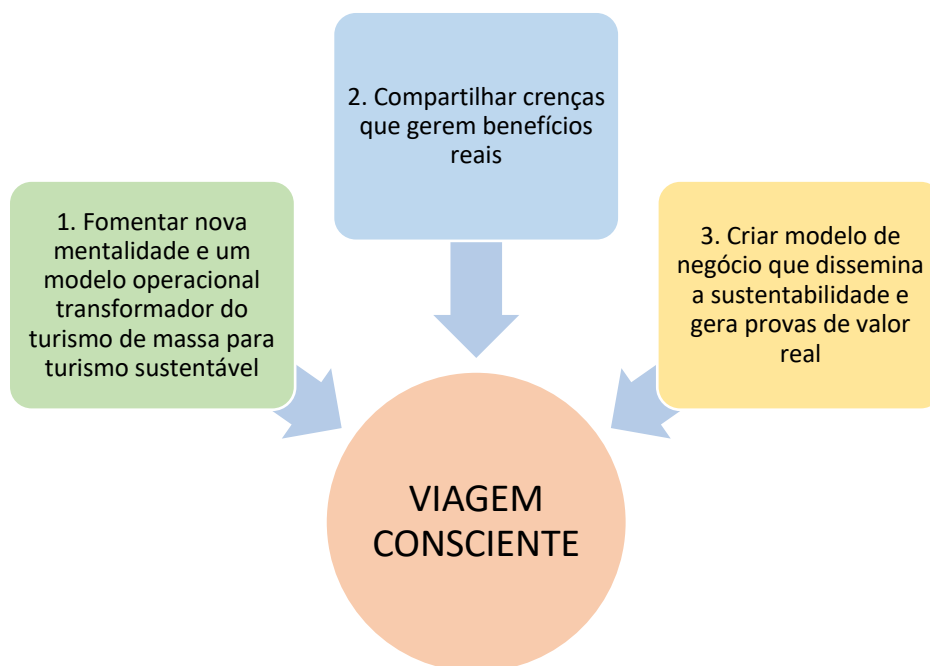
 Silva e Santos (2006) elaboraron un estudo sobre o desenvolvemento de proxectos turísticos como mecanismo moi utilizado pola xestión pública para ordenar e dirixir o

desenvolvemento do turismo nos concellos. Con todo, estes proxectos non sempre van acompañados do coidado en relación cos bens naturais, os bens culturais e a comunidade, e a maioría das veces preséntanse como fórmulas preparadas afastadas das súas realidades, nas que a iniciativa privada acaba manifestándose de forma independente.

Na opinión de Pollock (2012), o concepto de viaxe consciente pódese definir de tres maneiras: a primeira ten o potencial de ser unha nova mentalidade e un modelo operativo que transforme a forma en que se percibe e realiza o turismo, isto pode transformar a industria turística para mellor e abordar os defectos do modelo operativo de turismo masivo que se aplica desde a década de 1950. A segunda está relacionada co movemento de crenzas compartidas polas persoas en busca de obxectivos que xeren beneficios reais e que fan menos dano que ben. A terceira vía está relacionada co emprendedor, creando un modelo de negocio que sustenta a difusión do concepto e xera proba de valor tanxible real. Neste contexto, xorde a noción dunha comunidade de aprendizaxe na que os anfitrións do turismo xeran beneficios para as empresas individuais e, ao mesmo tempo, volven á súa base social.

A figura 4 mostra o contexto do desenvolvemento dunha viaxe consciente, segundo Pollock (2012), partindo do principio de que o profesional do turismo debe planificar implicando aos valores turísticos, sustentables e á comunidade local, co fin de interactuar coa concienciación e garantir a promoción dunha viaxe consciente.

Figura 4 Viaxes conscientes como antecedente do turismo consciente.

Fonte: Elaborado polos autores baseados en Pollock (2012).

Neste sentido, cómpre entender a actividade turística como unha realidade constituída, pero que hai que estudar no seu contexto social, económico e político, para que se converta nun concepto de turismo consciente.

2.3 A COMUNIDADE RECEPTORA EN TURISMO CONSCIENTE

O turismo converteuse en obxecto de reflexión e análise de diversos ámbitos do coñecemento e da preocupación económica e política. Segundo Steinberger (2009), a xeografía buscou contribuír ao debate e avance teórico-metodolóxico deste coñecemento específico, xa que o desenvolvemento de actuacións neste ámbito implica o uso de territorios e lugares.

Segundo Fabrini e Dias (2012), o turismo non só mapea territorios, senón que tamén crea territorialidades, xa que define destinos, propón itinerarios, dando visibilidade a espazos que ata entón non se coñecían, é dicir , inexistentes. Ademais de construír espazos simbólicos, a actividade turística tece unha extensa rede de pequenos negocios que, á súa vez, crea as máis diversas capacidades.

O turismo debe servir de estímulo ás manifestacións das expresións artísticas e culturais, así como concienciar sobre a apreciación cultural e ambiental (Fraga, 2017). As necesidades turísticas desenvolveron infraestruturas, superestruturas e equipamentos de

transporte, aloxamentos turísticos e planificación urbana e rural. Necesitan investimento financeiro, así como apoio do goberno.

Os modelos alternativos de desenvolvemento turístico, que implican unha maior participación comunitaria, mostraron maiores beneficios para as comunidades de acollida. Segundo Menezes (2001), o Turismo con base na comunidade opónse ao turismo de masas, valorando o servizo personalizado, unha maior conexión coas contornas naturais e a cultura de cada lugar, a hospitalidade, o diálogo e a interacción entre visitantes e visitantes, respectando o patrimonio cultural e as tradicións locais.

As comunidades locais poden organizarse a través de diferentes formas de libre asociación, tales como: asociacións, cooperativas, joint ventures, empresas comunitarias ou micro, pequenos e medianos *empresarios locais*, destacando a expansión da liberdade nas decisións comunitarias, como axentes e beneficiarios da implantación de prácticas turísticas (Irving et al, 2002).

Á vista do anterior, e a evidencia da importancia de incorporar este modelo alternativo de desenvolvemento turístico que agrega comunidades ás actividades turísticas locais, achegando emprego e xeración de ingresos, existe interese pola investigación neste segmento.

O turismo preséntase como unha actividade non só económica, senón tamén social e consiste no movemento de persoas en interacción co lugar visitado. Esta actividade está motivada polo lecer, e implica diferentes servizos, como aloxamento, transporte, gastronomía, publicidade, entre outros. O turismo é un sector en desenvolvemento, e entre todos os segmentos que o compoñen, o ecoturismo é a actividade que máis destaca, facendo evidente o interese das persoas na procura de cuestións naturais e ambientais (Marinho e Bruhns, 2003).

Segundo Queiroz (2006), a actividade turística explícase polo crecemento do mercado, xa que se trata dunha importante fonte de beneficios empresariais, e pola procura da ocupación do tempo libre, onde era necesario crear novas alternativas dirixidas ao lecer da sociedade. Fomenta o desenvolvemento social e ten como principios, a conservación dos recursos naturais, a preservación dos costumes comunitarios, a inclusión da poboación local nos proxectos e na execución da modalidade.

O seu mecanismo tamén proporciona condicións para o desenvolvemento das pequenas empresas, beneficiando á poboación menos favorecida e á comunidade local. Segundo Brito (2013), trátase dunha actividade de lecer innovadora, que sofre cambios pola competitividade do mercado e a crecente demanda da demanda. Con todo, as empresas da materia buscan

diversas formas de especialización para ofrecer servizos cualificados a unha clientela específica.

Deste xeito, xurdiron novos segmentos, ampliando a oferta de lecer que se ofrecen aos turistas, como o ecoturismo, o turismo cultural, o turismo deportivo, o turismo de negocios e eventos, o turismo de aventuras, o ecoturismo, o turismo de base comunitaria e o turismo de experiencia. Para Medeiros (2013), a actividade do turismo ten dúas caras, por unha banda xera riqueza, valora o lugar, promove a cultura e as novas relacións, por outra banda, convértese nun depredador ambiental, cultural e explotador económico, presentando así vantaxes e inconvenientes sociais e ambientais.

2.4 TURISMO E MEDIO AMBIENTE

A reflexión sobre a relación entre o turismo e o medio ambiente é recente, porque desde as últimas décadas do século XX, a preocupación polo medio ambiente foi crescendo no mundo co obxectivo de preservar os recursos naturais para abastecer ás xeracións futuras. Isto levou a que un concepto de sustentabilidade cambie a relación entre o ser humano e o medio natural.

Para Martins e Cândido (2010, p.12) "a sustentabilidade significa a posibilidade de obter continuamente condicións de vida iguais ou superiores nun ecosistema determinado, contemplando o sustento da vida".

Segundo a Comisión Mundial de Medio Ambiente e Desenvolvemento (Commad, 2016), desde a década de 1980, os estudos sobre o medio ambiente convertéronse en fundamentais para o desenvolvemento do planeta e culminaron coa creación do "Informe Brundtland",² un documento que sinala a incompatibilidade entre o desenvolvemento sustentable e os patróns de produción e consumo, achegando A necesidade dunha nova relación entre o ser humano e o medio ambiente volveu xurdir.

O Informe Brundtland presentou propostas que se coñecen como "O noso futuro común", que caracterizan medidas encamiñadas a limitar o crecemento da poboación do planeta, a garantía de recursos básicos como a auga, a alimentación e a enerxía, a preservación da biodiversidade e o mantemento e coidado do ecosistema, a redución do consumo enerxético e o desenvolvemento

² <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>

de fontes de enerxía renovables, ademais de Outras medidas encamiñadas a garantir a habitabilidade do planeta.

O concepto de sustentabilidade non pode ser reducionista e aplicarse só ao crecemento/desenvolvemento, xa que é prevalente nos tempos actuais. É un concepto que abrangue todos os territorios da realidade, as persoas, as comunidades, a cultura, a política, a industria, as cidades e, sobre todo, o planeta Terra e os seus ecosistemas. Así, a sustentabilidade corresponde a unha forma de ser e de vivir que se alíña coas prácticas humanas e o seu potencial en cada bioma, proporcionando as necesidades actuais e as das xeracións futuras (Boff, 2017).

Estes conceptos integran as relacións entre os diferentes ecosistemas, reproducindo as condicións que os constitúen. Así, en relación co turismo e o medio ambiente en Brasil, é necesario relacionar a sustentabilidade e o turismo, e é saudable e necesario debater sobre o tema, porque o turismo establécese sobre unha base de recursos naturais e culturais dispoñibles nun espazo e tempo determinados. Para Irving *et al* (2018) , é esencial profundar na planificación turística sobre unha base sustentable, sumando aos destinos turísticos brasileiros o recoñecemento do valor estratéxico de Brasil como titular da diversidade biolóxica e cultural, o que contribúe a consolidar Brasil como destino turístico diferenciado e ético a nivel mundial.

A sustentabilidade ambiental está ancorada no principio de solidariedade co planeta e as súas riquezas e coa biosfera que o rodea, coa visión de preservar os recursos naturais para abastecer ás xeracións futuras (Lira e Cândido, 2013).

Con todo, o turismo sustentable debe considerarse como unha actividade presente en todas as novas directrices turísticas da Política Nacional de Turismo de Brasil, xa que esta forma de desenvolvemento debe ser privilexiada (Soares et al., 2017)

O Ministerio de Turismo postula que o turismo sustentable relaciona as necesidades dos turistas e das rexións receptoras, protexendo e reforzando as oportunidades de futuro. Así, debe contemplar a xestión das necesidades económicas, sociais e estéticas, mantendo ao mesmo tempo a integridade cultural, os procesos ecolóxicos esenciais, a diversidade biolóxica e os sistemas de soporte vital. O ecoturismo lidera o camiño nas prácticas sustentables no sector turístico, pero é importante destacar as diferenzas, xa que non é sinónimo de Turismo Sustentable (Ministerio de Turismo, 2010).

Historicamente, a sustentabilidade orixinouse nas evolucións que se estableceron baixo a presión dos problemas ambientais que recibiron énfase a partir da década de 1960, e na década

de 1970, os estudos levaron ao discernimiento dos problemas ambientais, o que impulsou a aparición de congresos, conferencias e outros eventos que se organizaron colaborando para a claridade global de cuestións ecosistémicas (Philippi Júnior *et al.*, 2016).

En 1987 tivo lugar o evento primario "O noso futuro común", publicado en forma de informe da Comisión Mundial de Medio Ambiente e Desenvolvemento, vinculado á ONU, a partir de entón o reto sería producir e desenvolverse para satisfacer as necesidades sen comprometer as disposicións para as xeracións futuras. As Nacións Unidas (ONU, 2017) promoveron a Conferencia das Nacións Unidas sobre Medio Ambiente e Desenvolvemento, denominada ECO-92, celebrada na cidade do Río de Xaneiro.

Na actualidade, o turismo presenta avances e expansión no número de persoas que visitan puntos turísticos en busca de lecer e descanso, neste aspecto existe unha preocupación pola xeración de impactos. Isto deriva dos debates sobre o desenvolvemento sostible que se desenvolveron desde as últimas décadas do século XX, que culminaron na Conferencia Internacional sobre o Medio Ambiente en Río de Xaneiro en 1992-Río-92.

Na conferencia de Río-92, despois de Longa Os debates con representantes de 193 membros das Nacións Unidas concluíron que se deben definir os Obxectivos de Desenvolvemento Sustentable, co obxectivo de promover melloras no desenvolvemento da calidade de vida das persoas, pero co obxectivo de Coidados Garantir a supervivencia das xeracións futuras. En 2015 establecéronse os Obxectivos de Desenvolvemento Sostible Entrar en vigor en 2016 e a celebración da 21ª Conferencia sobre o Clima (COP 21) en París.

Os Obxectivos de Desenvolvemento Sustentable son a base da chamada Axenda 2030, que se estableceu como un pacto global asinado polos 193 países durante o Cumio das Nacións Unidas en 2015. Os Obxectivos de Desenvolvemento Sustentable (ODS) comprenden 17 accións ambiciosas e interconectadas que se desenvolven en 169 obxectivos, encamiñados a superar os retos de desenvolvemento aos que se enfronta o mundo e que indican a necesidade de producir e crecer, xerando benestar para todos, pero sen destruír os recursos naturais que proporcionarán ás xeracións futuras. O Gráfico 1 presenta os Obxectivos de Desenvolvemento Sustentable e a importancia que cada obxectivo ten para garantir a súa intervención na sociedade contemporánea.

Cadro 1 Resumo descritivo dos Obxectivos de Desenvolvemento Sostible.

OBXECTIVOS PARA UNHA VIDA SAUDABLE

ODS 1 – Sen pobreza:	Reducir a pobreza en todas as súas formas e en todos os lugares.
ODS 2 - Fame cero e agricultura sustentable	Poñer fin á fame, lograr a seguridade alimentaria e mellorar a nutrición e promover unha agricultura sustentable.
ODS 3.- Saúde e benestar	Garantir unha vida saudable e promover o benestar para todas as idades.
ODS 4 - Educación de calidade	Garantir unha educación inclusiva, equitativa e de calidade e promover oportunidades de aprendizaxe permanente para todos.
ODS 5.- Igualdade de xénero	Lograr a igualdade de xénero e empoderar a todas as mulleres e nenas.
ODS 6 - Auga limpa e saneamento	Garantir a dispoñibilidade e a xestión sustentable da auga e o saneamento para todos.
ODS 7 - Enerxía accesible e limpa	Garantir o acceso a enerxías alcanzables, fiables, sustentables e renovables para todos.

ESTRATEGIAS DE CALIDADE DE VIDA

ODS 8: Traballo decente e crecemento económico	Promover o crecemento económico sostido, integrador e sustentable, o emprego pleno e produtivo e o traballo decente para todos.
ODS 9 Industria, innovación e infraestruturas	Construír infraestruturas resilientes, promover a industrialización inclusiva e sustentable e fomentar a innovación.
ODS 10 - Reducir as desigualdades	Reducir as desigualdades dentro e entre os países.
ODS 11 - Cidades e comunidades sostibles	Facer que as cidades e os asentamentos humanos sexan inclusivos, seguros, resilientes e sustentables.

PRESERVACIÓN DOS RECURSOS NATURAIS

ODS 12 – Consumo responsable e produción	Garantir patróns de produción e consumo sustentables.
ODS 13 - Acción climática	Tomar medidas urxentes para loitar contra o cambio climático e os seus impactos.
ODS 14 – Vida baixo a auga	Conservación e uso sostible dos océanos, mares e recursos mariños para un desenvolvemento sostible.
ODS 15 - Vida en terra	Protexer, restaurar e promover o uso sustentable dos ecosistemas terrestres, xestionar de forma sustentable os bosques, combater a desertificación, deter e revertir a degradación da terra e deter a perda de biodiversidade.
ODS 16 - Paz, xustiza e institucións sólidas	Promover sociedades pacíficas e inclusivas para o desenvolvemento sustentable, proporcionar acceso á xustiza para todos e construír institucións a todos os niveis.
ODS 17 - Asociacións e medios de implementación	Fortalecer os medios de implementación e revitalizar a alianza mundial para o desenvolvemento sustentable.

Fonte: Elaborado polos autores baseados na ONU (2017).

Os obxectivos de desenvolvemento sustentable imprimen á sociedade relacións respectuosas con outros seres vivos, promovendo unha percepción planetaria da necesidade de producir sen danar ou destruír o medio natural e, así, evitar as respostas que a natureza volve cando é destruída.

2.5 TURISMO E SUSTENTABILIDADE

No que se refire aos destinos turísticos, a xestión ten unhas características que determinan o momento adecuado para definir os obxectivos de xestión, polo que considera o espazo xeográfico co fin de centralizalo como obxectivo da visita que determina a experiencia turística (Valls, 2006).

Para Lickorish e Jenkins (2000), non se pode deixar de considerar os obxectivos e a xestión das políticas dirixidas ao turismo, xa que estas deben estar aliñadas coas políticas nacionais de desenvolvemento futuro e apoio económico ao sector, xa que o turismo é un dos sectores máis concorridos da economía.

A Consellería de Turismo (2010) recolle nas súas directrices básicas sobre a xestión do ecoturismo, declarando que a adopción de estratexias e accións para o turismo sustentable insírese nas formas de xestión ambiental territorial dos destinos turísticos, ao contemplar accións conxuntas, organizadas e planificadas tanto a nivel gobernamental, como nos distintos segmentos do sector turístico privado e da sociedade organizada, A partir de análises dos impactos ambientais e socioculturais previstos ou establecidos en destinos turísticos reais ou potenciais.

A xestión ambiental dos destinos turísticos pode converterse nun factor determinante no seu crecemento socioeconómico, xa que os produtos de ecoturismo dependen de espazos naturais conservados para o seu desenvolvemento. Cabe destacar a importancia de ser unha actividade económica complementaria ás existentes, co fin de salvagardar as actividades desenvolvidas polas poboacións inseridas nestas zonas, especialmente aquelas que teñen formas tradicionais de xestión de recursos naturais diferentes das das poboacións situadas en grandes núcleos urbanos. (Ministerio de Turismo, 2010).

Considérase que a mellor forma de evitar impactos ambientais negativos e reforzar os impactos positivos é planificar adecuadamente o turismo, utilizando enfoques de planificación ambiental previos ao desenvolvemento. Esta planificación debe levarse a cabo a todos os niveis: nacional, rexional, en áreas específicas de hoteis, resorts e atraccións turísticas. Esta

planificación debe realizarse de forma integral e debe integrarse nunha planificación total da zona (Valls, 2006).³

É necesaria unha avaliación de impacto ambiental para o plan final. É moi útil examinar este proceso e algunhas das políticas e principios básicos de planificación ambiental que se poden aplicar. A planificación ambiental segue o mesmo proceso utilizado para a planificación do desenvolvemento, pero debe prestarse máis atención ás consideracións sobre o medio físico e os requirimentos socioculturais (Lickorish and Jenkins, 2000).

Con todo, co mundo en constante crecemento poboacional, é importante producir para satisfacer as necesidades da poboación, polo que é esencial desenvolver os medios de produción de forma sustentable. Segundo Maníglia (2011), a sustentabilidade é a capacidade de manter ou soportar unha ou varias condicións na produción industrial concomitantemente co mantemento dun ambiente equilibrado. Trátase dun concepto configurado na utilización de recursos naturais destinado á satisfacción das necesidades presentes de forma equilibrada, evitando o esgotamento dos recursos naturais, sen comprometer as subministracións das xeracións futuras.

O desenvolvemento sostible cambia intencionadamente os atributos do sistema para responder ás necesidades da poboación. Así, o desenvolvemento sostible é a forma de lograr a sustentabilidade como obxectivo final a longo prazo (Sartori, Latrónico e Campos, 2014).

Segundo o Ministerio de Turismo de Brasil, para lograr este obxectivo e desenvolver o proceso de educación sustentable, o Ministerio de Turismo debe facer fincapé no compromiso de levar a cabo unha educación ambiental capaz de construír valores sociais, coñecementos, habilidades, actitudes e competencias que contribúan a conservar ou preservar o medio ambiente. É necesario formar unha conciencia do turismo que privilexia o contacto co medio ambiente para rachar co condicionamento social dos individuos afeitos á cultura dos centros urbanos, polo que o desenvolvemento das relacións da sociedade coa natureza e os seus individuos deben beneficiarse, a través do descubrimento de novos estilos de vida, gastronomía, crenzas e valores, arquitectura etc. (Ministerio de Turismo, 2010).

---

³ Parte dos conceptos utilizados nessa etapa da tese derivaron no artigo a seguir: Lopes, A. B., Soares, J. R. R. e Santos, X. M. (2023). Sustentabilidade e responsabilidade social para a formación dun concepto de turismo consciente. En A. P. Borges, Doutor, & E. Vieira, Doutor (Eds.), *Actas do Workshop Internacional "Turismo e Xestión Hospitalaria"* (IWTHM2023) (pp. 238-246). Porto, Portugal: ISAG - Escola Europea de Negocios. <https://doi.org/10.58869/IWTHM2023>

Para minimizar os impactos, os turistas necesitan obter información sobre como participar na actividade causando o menor impacto na natureza. Para iso, o Ministerio brasileiro de Medio Ambiente conta coa Campaña Conduta Consciente en Medio Natural, que ten como obxectivo desenvolver prácticas de conduta consciente en relación coa visita de destinos naturais. Tamén dentro do mesmo concepto, existe un programa dirixido á convivencia responsable co medio natural, dedicado a sensibilizar, apreciar e respectar os espazos naturais (WWF Brasil, 2004).

Škrinjaric (2018) sinala que a industria turística, ademais de ser moi importante para o seu destino de estudo (Croacia), necesita seguir desenvolvendo este sector na economía. Así, como sinalan Blau e Panagopoulos (2022), o foco non só debe estar na sustentabilidade, senón tamén na mellora humana. Ofrecer a súa oferta e oportunidades para aproveitar o seu potencial con sustentabilidade, xa que existen características ambientais e económicas a observar na avaliación da industria turística, especialmente as características económicas e ambientais do turismo. Para este autor, a eficiencia da xestión turística aborda a combinación da xestión de residuos co crecemento das chegadas turísticas. E ofrece recomendacións de melloras en función dos resultados para sitios que son ineficientes ou tiveron problemas coa xestión de residuos no pasado. Así, o medio ambiente non se pode preservar sen implicar ás persoas e o desenvolvemento sostible lévase a cabo con persoas e comunidades como finalidade, polo que a implicación comunitaria é fundamental, especialmente nos espazos protexidos, co obxectivo de preservar e aproveitar eficazmente os recursos naturais ademais do éxito das empresas de ecoturismo (Ministerio de Turismo de Brasil, 2007).

Unha solución que se atopa na literatura é a formación dos turistas, non só a formación dos profesionais do turismo. Underberg-Goode e Parrish. (2023) examinar o potencial e a eficacia da comunicación visual na preparación de futuros estudos no exterior e outros turistas para encontros turísticos éticos e conscientes. Os seus estudos baséanse no proxecto "Portal ao Perú", que ofrece ao visitante exposicións, relatos dixitais e novelas interactivas, así como acceso á colección permanente con sede no Centro de Têxteis Tradicionais (CTTC) de Cuzco, Perú. Os resultados do proxecto suxiren ganancias que aínda son pequenas, pero perceptibles nalgúns áreas de coñecemento e no cambio de actitudes dos turistas.

A promoción da implicación comunitaria é esencial para o desenvolvemento do turismo que implica contornas naturais, xa que debe proporcionar a protección e rescate da cultura comunitaria nas súas diferentes manifestacións, o respecto ao territorio comunitario, a

valorización do traballo local que xere emprego e ingresos, fomentando novas oportunidades de negocio e ampliando a calidade de vida. É posible adoptar algunhas medidas para fomentar a participación da comunidade local na actividade turística dunha comarca, investindo en man de obra local, cualificación e formación da comunidade local, creando vantaxes para os estudosos do turismo (Ferreira, 2001).

2.6 XESTIÓN TURÍSTICA PARA MINIMIZAR OS IMPACTOS AMBIENTAIS

O tema da sustentabilidade no turismo converteuse nunha prioridade desde perspectivas sociais, culturais e económicas. O turismo clasifícase como sector prioritario pola súa capacidade de xerar divisas e emprego, pero implica reforzar, mellorar a calidade e buscar innovacións organizativas e tecnolóxicas, que requiren infraestruturas para aumentar a capacidade e mellorar os servizos, para o que é necesario desenvolver programas de modernización funcional e estética dotando dunhas modernas instalacións acordes co respecto que se pode ter para o Medio Ambiente (Dias, 2017).

Moito se ten dito sobre o potencial turístico, as beleza naturais, as riquezas histórico-culturais, ademais de implicar tamén debates sobre hostalería que demarcan o sector turístico como o que máis crece, xera emprego, renda, inclusión social, pero iso implica unha planificación turística dirixida a reducir as desigualdades sociais e autonómicas. Hai moitos exemplos en todo o mundo da natureza híbrida do turismo, xa que ten o potencial de promover o desenvolvemento, á vez que pode xerar degradación ambiental e agravar as inxustizas sociais (Hall, 2001).

As políticas turísticas intégranse en políticas sociais, económicas e ambientais, pero non as preceden, polo que o desenvolvemento económico ecoloxicamente sustentable no que o turismo forma parte dunha estratexia global de desenvolvemento e sustentabilidade defínese considerando a totalidade do sistema humano/medio ambiente, desde esta perspectiva, a conservación ambiental é un obxectivo tan importante como Eficiencia económica e xustiza social para a creación de emprego, distribución da renda e mellora da calidade de vida (Cunha and Augustin, 2014) .

Hall (2001) destaca a importancia da planificación turística avalada por valores relacionados co principio de sustentabilidade. Así, correspóndelle ao Goberno levar a cabo este proceso, como axente coa atribución de atenuar os conflitos de intereses do mercado libre. Para

este autor, o concepto de sustentabilidade debe basearse en documentos internacionais que asocien o turismo co desenvolvemento sostible.

Con todo, o turismo non se pode analizar só a través do prisma do desenvolvemento económico, porque se se coida co polo xerador do turismo, pode destruír puntos turísticos e a depredación reduce o interese pola visita. Dias (2007) identifica tres áreas principais de aparición de impactos ambientais do turismo en xeral, que están relacionadas cos recursos naturais, a contaminación e os impactos físicos en xeral.

Segundo Hall (2001), os problemas causados polo turismo aínda non atoparon solucións. Con todo, a sustentabilidade do turismo pode reverter a situación de degradación, xa que este concepto presenta unha importante ferramenta de xestión e planificación que pode minimizar os impactos negativos e maximizar os retornos económicos no destino turístico.

Así, os atractivos naturais necesitan protección legal para constituírse como atractivos permanentes, o que obriga a orientar a actividade turística cara a convivir coa natureza, adoptando prácticas innovadoras no establecemento destas relacións. Con todo, a relación entre turismo e natureza require a utilización dun instrumento multidisciplinar debido á variedade de factores implicados, como son: económico, político, social, biolóxico, xurídico, administrativo, ademais da fragilidade dos ecosistemas que forman parte dos atractivos naturais comercializados pola actividade turística (Costa, 2002).

Actualmente, o turismo considérase unha necesidade subxectiva de todas as persoas, con todo, coa expansión deste dereito, existe unha presión moito maior sobre os recursos naturais, que se converten no principal atractivo e a razón de ser da actividade turística (Dias, 2017).

Para Hall (2001), a planificación turística pode contribuír ao desenvolvemento sustentable, xa que serve para trazar a historia do desempeño do poder público nas accións desenvolvidas, nas últimas décadas o sector turístico vén destacando a implicación dos gobernos en diferentes fases, adaptándoos aos modelos de goberno, xa que existe unha alternancia entre modelos neoliberais que se aferran ás ganancias de mercado e ao modelo sociodemocrático que se centra en cuestións sociais e sociais. Medio Ambiente. Así, o autor menciona catro procedementos de planificación turística: a promoción, o enfoque económico centrado na industria, o enfoque físico-espacial, centrado na planificación ambiental, e o

enfoque comunitario que fai fincapé no papel do anfitrión na actividade turística. As propostas para debater o desenvolvemento sustentable dentro da planificación turística teñen como obxectivo a comprensión dinámica e a complexidade da actividade turística.

Os atractivos naturais que se explotan pola actividade turística necesitan unha regulación para a súa correcta aplicación, co fin de evitar a degradación do medio natural que pode considerarse como un atractivo. Xeralmente, son atractivos naturais que están protexidos por determinacións legais e que reciben unha planificación sustentable e a aplicación de plans de xestión a explotar turisticamente. O obxectivo deste regulamento é protexer os recursos para evitar a destrución. De Atraccións naturais con visita non regulada, que poden causar contaminación, contaminación da auga e solos, destrución de fauna e flora.

Esta preocupación levou á aparición da lexislación de protección ambiental e á creación de mecanismos de protección que culminaron coa creación de unidades de conservación, parques nacionais e reservas ecolóxicas e biolóxicas, determinando que algúns poden ser obxecto de visita turística e outros non deben recibir turistas para non destruír o medio protexido. A prevención dos impactos do turismo pode revertirse ou evitarse planificando a explotación turística baseada nos principios de desenvolvemento sustentable.

Segundo Ruschmann (1997), a xestión do turismo sustentable require unha adecuación dos empresarios do sector e do control estatal e presenta os seguintes retos:

- a) Competencia entre destinos turísticos nacionais e internacionais.
- b) A realización de movementos para a preservación do medio ambiente, que inflúen en proxectos turísticos públicos ou privados.
- c) Os países en desenvolvemento que necesiten incentivos económicos para mellorar a calidade de vida das súas poboacións.
- d) Existen lugares que dependen exclusivamente do turismo, requirindo un gran número de turistas para facer viable a súa economía;
- e) É necesario promover a sistematización e coordinación do desenvolvemento turístico de calidade, de forma que se conserve a atracción do destino.

A xestión do turismo sustentable debe basearse nos valores que se difundiron a partir de Eco-92 e que hai que consolidar;

1. O desenvolvemento sostible fai explícito o dereito das interxeracións a un ambiente ecoloxicamente equilibrado;

2. O principio de precaución, que demostra a ausencia de incerteza científica, non pode ser utilizado como pretexto para pospor a adopción de medidas para evitar danos ambientais;
3. O contaminante paga principio, onde os que destrúen deben soportar o custo da contaminación que causan;
4. Participación social na xestión ambiental e acceso á información ambiental;
5. Intervención estatal obrigatoria: asigna ao goberno a responsabilidade de coidar o medio ambiente.

Por iso, o desenvolvemento dun plan de xestión do turismo sustentable debe considerar a xestión de todas as contornas, recursos e comunidades de acollida, para satisfacer as necesidades económicas, sociais, experienciais e estéticas, mentres que a integridade cultural, os procesos ecolóxicos esenciais e a diversidade biolóxica das contornas humanas e ambientais mantidas en todo momento (Globo'90, 1990 *apud* Ruschmann, 1997).

Tendo en conta as perspectivas presentadas, o turismo asume un papel adicional, deixando de ser visto só como unha oportunidade para coñecer aos veciños e comezar a engadir posibilidades para ofrecer un desenvolvemento sostible da atracción, con todo este atractivo só se fai viable co uso de técnicas e conceptos efectivos. A xestión turística introduce un novo parámetro que asegura que o turismo segue sendo unha experiencia positiva, á vez que se sustenta o destino para o seu uso por parte das xeracións futuras.

Ao asociar a planificación cos principios de sustentabilidade, Hall (2001) critica a racionalidade técnica actualmente imposta, xa que considera que os criterios son económicos e, por tanto, conducen a un individualismo abafante. Neste sentido, é necesario rescatar valores éticos vinculados aos conceptos de bens públicos e intereses públicos. Así, o autor considera a importancia dun cambio na concepción da planificación, facendo fincapé na construción integrada coa satisfacción das necesidades dos interesados, co mercado e coas bases dos recursos turísticos. Deste xeito, a planificación turística é un enfoque conceptual e unha ferramenta para levar a cabo procesos relacionados co turismo sustentable.

Dias (2017) afirma que para lograr a sustentabilidade do turismo é fundamental a participación do Estado e a existencia de planificación, a través de estratexias que impulsen a sustentabilidade considerando cada realidade, considerando os seguintes puntos:

- coñecer en profundidade o espazo turístico;

- Planificar de forma integral, considerando aspectos económicos, ambientais, culturais, territoriais, estruturais, etc.
- Adaptar a realidade á lexislación para que o desenvolvemento implique aspectos sociais e culturais;
- Xestionar a demanda turística distribuindo o fluxo a través do coñecemento da capacidade de carga de cada espazo en función do seu atractivo;
- establecer mecanismos para a participación popular;
- Preocuparse pola calidade ambiental, a agregación de poboacións itinerantes e fixas coa necesidade de tratamento de augas residuais, abastecemento de auga potable e recollida de lixo, etc., e seguimento das especies de fauna e flora;
- minimizar o impacto ambiental recuperando zonas degradadas e restaurando o patrimonio cultural e físico nas estacións baixas;
- Promover o seguimento do poder en eventos que poidan xerar impactos ambientais como concertos, torneos, competicións, etc.
- Establecer mecanismos de protección da fauna e flora, establecendo zonas protexidas e corredores onde circulen especies ameazadas e difundindo aos turistas a importancia de actitudes respectuosas, revertendo na admiración dos turistas polas autoridades e a poboación local;
- Proporcionar incentivos fiscais ás empresas beneficiarias do medio ambiente.

Son moitos os indicadores que contribúen á realización dun turismo responsable e que obrigan a que o espazo turístico sexa considerado no seu conxunto, como son: ecosistema, manifestacións culturais, persoas, servizos, equipamentos e diversos tipos de relacións que se establecen para manter o fluxo turístico. Así, os investimentos non deben concentrarse na construción de infraestruturas e equipamentos, senón que tamén deben canalizarse cara á conservación ambiental e o desenvolvemento de proxectos dirixidos ao desenvolvemento sostible (Ruschmann, 1997).

Hall (2001) analiza a política e planificación turística a diferentes escalas, considerando a política e a planificación a nivel internacional, describindo os tratados e convencións que inflúen no sector turístico, destacando organizacións internacionais, como a Organización Mundial do Turismo (OMT) e a Convención do Patrimonio Mundial (WHC) e a nivel supranacional, analiza os bloques económicos, o proceso de globalización e os debates no ámbito do turismo.

Ruschmann (1997) afirma que a relación entre o turismo e o medio ambiente non é sinxela, hai moitas situacións de conflito que se rexistran e que se ven influenciadas por medidas cautelares que poden xerar un efecto perverso que é difícil de controlar. Así, o reto é atopar o equilibrio entre o desenvolvemento sostible da actividade e a protección do medio ambiente.

A Organización Mundial do Turismo enumera os seguintes indicadores clave para lograr a sustentabilidade turística, onde os índices compostos conteñen na súa maioría variables específicas de enclave. Como consecuencia, a selección e avaliación dos indicadores que compoñen estes índices require o desprazamento dun observador especializado e experimentado ao lugar. No futuro, a partir da experiencia na elaboración de indicadores compostos para lugares concretos, pode ser posible obter estes índices de forma máis sistemática.

A planificación turística sustentable xorde como unha forma de evitar a aparición de danos irreversibles nas contornas turísticas, para minimizar os custos sociais que afectan aos residentes locais, e optimizar os beneficios do desenvolvemento turístico (Ruschmann, 1997).

O turismo sustentable ten rendibilidade continua, non recibindo determinación estacional, senón que dura todo o ano, é dicir, máis tempo que o turismo convencional., polo que se percibe que este tipo de turismo cando ben planificado pode determinar o uso e a súa aplicabilidade durante moito tempo, garantindo a súa permanencia para as xeracións futuras. Por outra banda, o turismo convencional explota os recursos naturais de forma indiscriminada con ánimo de lucro e non utiliza métodos que sirvan para aplacar os efectos negativos do turismo (Dias, 2017).

Pódese ver que a planificación da sustentabilidade turística pode contribuír á preservación e recuperación de áreas xa explotadas polo turismo convencional, promovendo unha transformación que permita que o impacto ambiental dea paso ao turismo sustentable (Ruschmann, 1997).

Para Hall (2001), as políticas e planificación turística salientan que mesmo baixo a éxida do pensamento neoliberal, os gobernos teñen un papel importante que xogar en relación cos procesos económicos, políticos e sociais. Para el, existen sete vías nas que o Estado actúa en relación co sector turístico: coordinación, planificación, lexislación e regulación, empresas, incentivos, turismo social e protección do interese público.

Neste contexto, o turismo sustentable ten como papel orientar o uso dos recursos, reducir o sobreconsumo e os residuos, manter a diversidade natural, cultural e social, estender a viabilidade do turismo, apoiar á economía local evitando danos ao medio ambiente, implicando á comunidade local estendendo os beneficios a eles, conciliando os intereses conflitivos principalmente entre investidores e público; Formar equipos de integración turística sustentable, comercializar con información responsable, completa e fácil de interpretar, e realizar avaliación mediante enquisas de forma permanente (Fennel, 2002).

Con todo iso presentado, cómpre estudar a construción dun concepto para a actividade turística desenvolvida con responsabilidade, ética e sensibilización para determinar as categorías de coñecemento relacionadas co turismo nas que poden traballar os profesionais que se dedican a esta área de coñecemento. O profesional turístico non se limita a organizar itinerarios e facer contactos para organizar percorridos e aloxamentos, a súa función debe implicar tamén a responsabilidade do coidado do punto de visita, que debe preservarse na súa integridade cultural, social e ambiental. Por iso, desenvolver unha formación de profesionais que se encarguen de promover o turismo ético e responsable é unha das responsabilidades e o compromiso profesional do turista.

Finalmente, desde finais do século XX estudouse a responsabilidade socioambiental co fin de fomentar o turismo sustentable, de xeito que no futuro as persoas atopen lugares conservados e conservados que se poidan visitar para o lecer. Así, formar profesionais comprometidos coa realización dun turismo consciente é unha aposta das universidades, pero tamén é unha característica a desenvolver por todos os profesionais deste ámbito.

Para Konstantinos (2002), desenvolverse implica cambiar mediante a implantación de diferentes formas de xestión, a industria turística non é unha excepción, do proceso e/ou financiamento do desenvolvemento incluíndo alternativas dicotómicas: capital fronte ao traballo intensivo; endóxenos fronte a exógenos; pequena escala fronte a grande; alternativa fronte á masa e enclave fronte á dispersión. O autor analiza cinco alternativas, realizando unha revisión literaria para investigar os beneficios e custos asociados a cada un, e achegando pautas para o desenvolvemento do turismo de destino. Szerzők e Raffay (2021) comentan que o turismo xera fenómenos positivos, pero tamén xera impactos a través do turismo de masas, os seus efectos secundarios non desexados desde o punto de vista social e ambiental fixéronse visibles. Algúns destinos deterioraron as condicións de vida dos residentes e o medio natural

está a sufrir depredacións. Para que o turismo sexa sustentable, necesítanse cambios, tanto na oferta turística como na demanda dos consumidores.

2.7 TURISMO E SENSIBILIZACIÓN NO MUNDO

No contexto do turismo rexenerativo, é necesario promover un turismo consciente en todo o mundo, é dicir, o turismo que se realiza de forma ética e sustentable. Por iso, este estudo analiza algunhas publicacións co fin de relacionar o concepto de conciencia na experiencia entre os visitantes, a comunidade local e o medio ambiente. Zielińska (2020) comenta que o ritmo rápido de vida das persoas que viven nos países desenvolvidos resulta nunha procura de paz e relaxación, que se reflicte en novas formas de turismo. Está a xurdir un novo tipo de turista: consciente, responsable, crítico, respectuoso coa natureza, aberto a coñecer os costumes, a cultura e a relixión das poboacións locais. E considerando os estudos de Woodside e Martín (2015), que presentan achegas únicas que comparten conceptos e ferramentas avanzadas aplicables á construción de teorías que describen e incrementan a comprensión das prácticas nas viaxes turísticas e experiencias de destino. En última instancia, contribúen ao desenvolvemento dunha comprensión integral das vías de influencia non conscientes que repercuten nos comportamentos e experiencias dos destinos turísticos.

Segundo Hussain (2021), a industria turística é unha rede que conta con millóns de provedores e consumidores intercambiando experiencias e servizos. Aínda que o turismo tradicional xira en torno a aumentar o número de visitantes para garantir os retornos económicos, o turismo convencional ignora o custo real para a saúde da industria das viaxes e o custo por turista. Así mesmo, Živoder, Ateljević e Čorak, (2015) sinalan que existen nas respectivas burbullas paradigmáticas e ideolóxicas, expresións en vocabularios separados. A fenda científica esténdese máis aló dos medios académicos de revistas e programas educativos. Así, Pollock (2012) comenta que existe unha concepción para o concepto de Viaxe Consciente que se presenta en tres formas: a primeira comprende unha mentalidade transformadora e un modelo operativo que modifica o sistema turístico de masas. O segundo é o turismo, que busca xerar beneficios reais causando menos dano. A terceira é a busca da sustentabilidade turística desenvolvendo formas de xerar máis beneficios individuais, pero xerando retornos para outros grupos de interese.

Entre as formas nas que se marcou o turismo que considera a preservación da natureza, Mkono (2020) presenta as seguintes etiquetas: "turista verde", "ecoturista" e "turista ético". Estes termos utilízanse para reclamar capital moral e presentar alternativas ao turista. Con todo, estas etiquetas non sempre demostran a autenticidade do turista, xa que moitas persoas viaxan a lugares que visitan por curiosidade, pero sen implicarse nin respectar as causas que implican o punto de visita.

Montesdeoca et al. (2016) investigan o "Turismo Consciente" como consecuencia da evolución do turismo sustentable, tendo como principal factor diferenciador a incorporación dunha dimensión ética, na que deben participar os catro grandes grupos de interese que conforman a actividade turística: os propios turistas, a poboación local, o sector empresarial e as institucións e organizacións públicas. Trátase de adoptar unha filosofía que fomente a igualdade e busque a participación activa na experiencia turística, que debería ser unha experiencia "dar e tomar". Así, para seguir esta mesma liña, considérase un turismo consciente unha filosofía que evoluciona desde o turismo sustentable, incorporando a dimensión ética na que participan importantes grupos de interese da experiencia turística, como son os seres humanos, as comunidades de acollida, o sector empresarial, e as institucións públicas (Montesdeoca et al., 2023).

Desde o noso punto de vista, tamén podemos relacionar as palabras de Gómez et al. (2017) co turismo consciente. Os autores consideran que existen diferentes tipos de turismo, como o turismo experiencial e o turismo cultural. A primeira está relacionada cunha oportunidade potencial e non debe confundirse coas xeneralidades do sector turístico, que comprende visitar un lugar sen diferenciar a experiencia e a experiencia, xa que este é un factor fundamental que fará que o turista lembre a súa experiencia ao longo do tempo. É un turismo experiencial porque achega unha experiencia holística que considera a situación interna do país, as condicións sociais presentadas e as condicións económicas de desenvolvemento. O turismo cultural implica o descubrimento da cultura do lugar visitado para xerar un sentimento de pertenza ao patrimonio e á cultura das persoas que residen no destino turístico visitado, este tipo de turismo require máis información e coñecemento.

Finalmente, a Gráfica 2 presenta a clasificación presentada por Wagner (2005) que clasifica o turismo consciente como o que está formado por prácticas que conducen á preservación do medio ambiental, social e económico.

Cadro 2 Clasificación das subdivisións do Turismo Consciente.

Tipo de turismo	Significado
Ecoturismo	Desprazamentos responsables a lugares onde se conserva a contorna e onde se promove o benestar das persoas locais.
Xeoturismo	Viaxes que sosteñen ou potencian o carácter xeográfico dun lugar, incluída a súa contorna, patrimonio, estética e cultura.
Turismo de natureza	Turismo que se centra na promoción do medio natural dun lugar
Turismo pro-pobre	Experiencias de viaxe que producen beneficios netos para as persoas pobres no lugar de acollida.
Turismo responsable	Calquera turismo que maximice os beneficios para as comunidades locais e minimice os impactos negativos sobre o medio ambiente ou a cultura local.
Turismo sustentable	Turismo que satisfaga as necesidades dos viaxeiros actuais e dos países de acollida, á vez que protexe e potencia as oportunidades para futuras experiencias turísticas

Fonte: Adaptado polo autor de Wagner (2005).

A elaboración deste elemento da tese baseouse na análise dunha percepción do turismo consciente desenvolvida no mundo a través de estudos reflexivos centrados na relación entre o turista e o punto de visita, entendendo que se trata dunha preocupación de todos os implicados na actividade turística. Neste contexto, o estudo busca comprender como se desenvolve a formación e o rendemento dos profesionais turísticos.

3. DESEMPEÑO PROFESIONAL EN TURISMO CONSCIENTE

Este capítulo aborda a organización dos currículos dos cursos de turismo e busca unha definición dos contidos estudados na formación destes profesionais que lles permita actuar na organización do turismo de forma respectuosa co medio natural e xere o menor impacto posible sobre o medio ambiente.

Ao explicar de forma descritiva como se realiza a formación do especialista en turismo, búscase aclarar as implicacións para o segmento turístico, a formación de profesionais preparados para organizar actividades turísticas, ademais de demostrar a necesidade dunha formación específica para esta práctica profesional. Historicamente, a profesionalización do turismo xurdiu na segunda metade do século XX en resposta á necesidade de pacificar o mundo da posguerra e facilitar a visita turística e o aloxamento en momentos de expansión do transporte e das infraestruturas en todo o mundo.

Con todo, considérase que o turismo desenvolvido aleatoriamente e sen organización previa e control ambiental, pode xerar impactos e causar danos ambientais irreversibles, o que require novas direccións aos cursos turísticos actuais, de forma que sexan adecuados aos procesos de desenvolvemento sustentable necesarios para a produción de turismo contemporáneo.

En febreiro de 2023, a Asemblea da Conferencia Española de Decanos e Decanos de Turismo (CEDTUR) recoñeceu as directrices básicas para a formación e as posibles modificacións para profesores especialistas e líderes académicos que traballan para acadar os mínimos coñecementos para a graduación en turismo. Nesta conferencia propúxose que se establezan mínimos comúns, formando o 50% da base curricular do curso e o outro 50% é responsabilidade de cada universidade programar co fin de contribuír a que o alumnado poida mellorarse. Esta proposta resultou da procura de información e opinións vertidas polos participantes da asemblea como representantes das institucións interesadas (CEDTUR, 2023).

⁴No Brasil, o currículo común é establecido polo Ministerio de Educación, que establece contidos dunha base común e os coñecementos mínimos para traballar en turismo, cumprindo coas especificidades de cada institución educativa que ten formación en turismo.

O obxectivo deste capítulo é analizar os principios para a formación de especialistas en turismo e os procesos de profesionalización da actividade turística, así como describir os currículos organizados para promover a formación en turismo.

3.1 FORMACIÓN DO ESPECIALISTA EN TURISMO

Para entender as accións dos profesionais do turismo que poden contribuír a impulsar melloras na relación entre o punto turístico e o turístico, é importante entender que a *turismooloxía* é o estudo que permite aos profesionais que traballan na promoción turística. Para ser así nomeado, é necesario contar con estudos superiores específicos e poder coñecer, analizar e estudar o turismo na súa totalidade.

Sobre esta evolución da formación turística, a *Axencia Nacional de Avaliación da Calidad y Acreditación* (ANECA) implicou estudos de varias universidades españolas que culminaron nos escritos do *Libro Blanco do Título de Grao en Turismo* en 2004.

Seguimos a evolución conceptual do turismo desde a perspectiva das diferentes disciplinas que abordan a mesma, os cambios no comportamento da demanda ou os valores postos na escena para a súa práctica. La travesía conceptual permite la siguiente conclusión:

O turismo é unha actividade observábel desde diferentes disciplinas porque achega os seus coñecementos científicos á comprensión do turismo. Así, el turismo lleva intrínseco en su conceptualización un carácter:

Multidisciplinar: numerosas disciplinas están interesadas en analizar a cuberta turística porque se centra nos obxectos de estudo da xeografía, a economía, a socioloxía, o urbanismo, o dereito, a xestión empresarial, a psicoloxía social, a psicoloxía laboral, a historia, a historia da arte, os sistemas informáticos, a literatura, a medicina e unha ampla relación de campos do coñecemento.

Pluridisciplinario: é posible enténdelo a partir da observación de diferentes enfoques científicos.

Transdisciplinar: a mirada turística debe ser integradora, de tal xeito que as múltiples e plurais disciplinas que participan interveñen en

---

⁴ Parte deste capítulo derivou na publicación a seguir: Lopes, A. B., Soares, J. R. R. e Santos, X. M. (2023). Profesionalización do turismo: ética na promoción do turismo consciente. *Tourism in Analysis Journal*, Aceptado para a súa publicación.

simbiose, interrelacionadas e intercomunicadas para acadar unha concepción global do turismo (Liblo Blanco, 2004, p. 44)

A normalización da profesión de turismo en Brasil xurdiu hai uns 50 anos co obxectivo de identificar a categoría de profesionais que traballan no ámbito do turismo, poñer en valor a planificación turística e as súas posibilidades, situándose así no ámbito do coñecemento científico (Dias, 2017).

A formación dun especialista en turismo pode realizarse a nivel técnico durante a formación de bacharelato e post-bacharelato ou en cursos universitarios de nivel superior. O profesional turístico encárgase de desenvolver políticas turísticas a todos os niveis: local, estatal, nacional e internacional, xa que é fundamental desenvolver a planificación da ocupación do espazo turístico. A elaboración de plans para o desenvolvemento dun turismo consciente debe basearse na análise dos factores sociais, culturais e económicos de cada rexión (Beni, 2012).

Estes profesionais encárganse de coordinar o desenvolvemento de estratexias, estudos, técnicas, desenvolvemento de proxectos e investigación en diferentes ámbitos que impliquen o turismo. Así, identificando, seleccionando e clasificando os lugares e áreas con vocación turística para definir as actividades de implicación do público visitante, o profesional turístico realiza as súas actividades. A relación e responsabilidade destes profesionais implica ética á hora de desenvolver accións encamiñadas á sustentabilidade dos destinos turísticos.

Paes e Azevedo (2016) consideran que o Actividade turística Está amplamente influenciado polas técnicas administrativas e económicas. Pódese considerar como un gran sistema de comercialización, guiado por un cúmulo de influencias que se senten entre todas as partes, porque a maioría das veces a comercialización está vinculada ao turismo de masas e repercute negativamente no medio ambiente. Analizándoo nun sentido amplo, o turismo promove: diversión, infraestruturas, entretemento, cultura, coñecemento, entre outros elementos. Con todo, ao mesmo tempo, recibe apoio e estrutura da sociedade e dos organismos públicos para que as súas actividades se desenvolvan de forma sostible, con respecto ao medio ambiente e ás comunidades de acollida. Tendo en conta isto, xorden dilemas éticos entre os profesionais do turismo, que requiren coñecemento e autoavaliación do comportamento ético destes profesionais.

A elaboración de proxectos de formación e/ou perfeccionamento do persoal para desenvolver a prestación de servizos debe planificarse e organizarse estratexicamente para levar a cabo eventos e viaxes. Con todo, a formación do especialista en turismo debe realizarse encamiñada ao desenvolvemento de habilidades para preparar a outros profesionais de apoio técnico, dar servizo a turistas, provedores e consumidores en hoteis, empresas de entretemento, axencias e operadores, aeroportos, centros de convencións e diversos eventos, transporte turístico e seguridade turística, entre outras moitas actividades que implican a optimización do turismo contemporáneo (Brito, 2012).

Para Berzunza-Criollo (2023), os estudantes de turismo de hoxe son inquedos, dinámicos e necesitados de motivación, xa que non aceptan actividades rutineiras preferindo traballar baixo presión, esta xeración ten tecnoloxías tan esenciais para a súa vida académica e a súa experiencia diaria. A información búscase en internet, ademais de buscar a distracción e a comunicación a través das redes sociais, o que atopen pode considerarse bo ou malo, dependendo do contexto no que se aplique este coñecemento. Para Seijas et al. (2021), a acción do profesorado céntrase na motivación do alumnado e está relacionada co seu rendemento académico, que pode ser de gran valor para o desenvolvemento de accións educativas relacionadas coa formación de turismologistas, xa que a motivación do profesorado ten influencia nos niveis de consecución do alumnado de turismo.

Segundo Dias (2017), a venda de produtos e servizos turísticos está moi diversificada, pero esta comercialización ten que estar ben regulada e ofrecer seguridade, xa que a maioría das veces son transaccións realizadas a distancia e necesitan basearse na ética e o compromiso do profesional que realiza a venda.

Contreras-López et al. (2021) sinalan que as universidades que ofrecen cursos de formación en turismo foron creadas recentemente e atoparon unha maior aceptación entre as mulleres. O desenvolvemento de competencias profesionais ten como obxectivo facer que estes estudantes sexan competentes e competitivos no traballo. Entre as habilidades destaca a comunicación en máis dun idioma, e as habilidades organizativas, que permiten a inserción no mercado laboral. Moitas mulleres que estudan turismo cren que serán máis valoradas no mercado que os homes. Tendo en conta isto, os cursos de turismo deben presentar nos seus currículos coñecementos que permitan aos estudantes egresados adaptarse á mercadoría. Neste sentido, Burneo e Guerrero (2015) Nos seus estudos presentan unha proposta de modelo educativo para a formación do talento humano no turismo en América Latina.

Así, no que respecta á formación turística, Cotterell et al. (2020) sinalan que co fin de mellorar o "espazo curricular turístico", formando profesionais filosóficos, capaces de pensar sistematicamente e holisticamente sobre fenómenos como a sustentabilidade, as universidades aínda manteñen currículos turísticos que fan que as conceptualizacións da sustentabilidade sexan menos complexas e débiles. E Nugraheni et al (2019) entenden que o Desenvolvemento Turístico Sustentable (ETS) consta de tres dimensións coñecidas como ambientais, económicas e sociais, que dependen unhas das outras. Non pode, polo tanto, centralizar os currículos de formación completa sen manter a equidade entre as tres dimensións. Deste xeito, moitos currículos privilexian as dimensións ambientais e económicas e esquecen abordar a dimensión social do turismo. Todas as dimensións deben ser tidas en conta na promoción do desenvolvemento turístico sustentable.

Con todo, a profesionalización do turismo e a formación dos profesionais debe estar orientada a promover un turismo consciente, ético e sustentable, é dicir, producir sen destruír, respectar o medio ambiente, as comunidades receptoras e xerar moeda económica sen contaminar nin xerar impactos negativos. Con todo, esta actividade non pode ser superficial, porque en relación co medio ambiente non hai terreo medio, se destrúe o medio ambiente non é conscientemente turístico. É fundamental xerar turismo sustentable para evitar que os impactos eviten que o turismo sexa efectivo no futuro. Isto é unha preocupación e unha fonte de estudos en todo o mundo, porque en todos os países hai contornas a visitar e preservar de calquera tipo de impacto, xa sexa dunha simple visita, que non se produce sen xerar algún tipo de impacto ambiental, ben pola contaminación e depredación provocada por turistas inconscientes que non están comprometidos coa causa ambiental.

A creación de alternativas e a construción de modelos teóricos contribúen a fomentar o emprendemento nas universidades, esta é unha alternativa necesaria para que os titulados en formación turística poidan atopar emprego. Para Vargas-Martínez (2023), o apoio que reciben os estudantes determina o inicio dun negocio na área de turismo. Neste sentido, a literatura específica sobre formación turística traballou para identificar valores que apoien e impulsen as empresas turísticas.

3.2 PROFESIONALIZACIÓN DO TURISMO

A segunda metade do século XX estivo marcada pola recuperación do mundo despois da Segunda Guerra Mundial, a década de 1960 foi importante para o desenvolvemento do

turismo. En 1963, o papa Paulo VI dirixiuse á Conferencia das Nacións Unidas e afirmou que o turismo podería ser responsable de restaurar a paz no mundo. Con todo, na mesma década, Brasil estaba experimentando unha ditadura e, co fin de reducir os aspectos negativos desta ditadura, creouse en Brasil en 1966 o Instituto Brasileiro de Turismo (EMBRATUR). A partir de aí, xurdiu a necesidade de formar man de obra cualificada, o que serviría para aproveitar a economía do país. As escolas de turismo creadas neste contexto ditatorial non puideron contar cun currículo que emprendeu amplos coñecementos sociolóxicos, ou que suscitaba cuestións e críticas ao réxime ditatorial (De Carvalho, 2009).

Hallal e Müller (2014), ao tratar o desenvolvemento do turismo en Brasil, comentan o primeiro evento turístico nacional, que tivo lugar en 1967, cando este encontro foi as primeiras ideas para a profesionalización do turismo, que foi amplamente apoiado polo primeiro presidente de Embratur, Joaquim Manoel Xavier da Silveira, que permaneceu na presidencia de EMBRATUR entre 1967 e 1971. Nese momento, os cursos de formación técnica en turismo fixéronse habituais, con todo, foi só en 1971 cando se creou o primeiro curso de educación superior en turismo na modalidade de bacharelato nunha institución privada en Morumbi – SP. Isto creou unha demanda que foi gradualmente absorbida por outras institucións privadas, xa que este tipo de cursos atraeron beneficios aos colexios privados respondendo aos desexos da clase media de ter un título de educación superior e, ademais, o curso de turismo non era caro de implantarse.

Para Pérez-Chaverri e Solís-Rosales (2016), é fundamental seguir favorecendo a autorregulación do proceso individual de aprendizaxe que realiza cada persoa, co fin de contribuír á elaboración de bos plans de desenvolvemento académico en diversos aspectos relacionados co proceso de investigación que leva á cátedra de turismo sustentable. É importante destacar que a capacidade do alumno para autorregularse non depende da idade do alumno, senón da capacidade de axustar a autorregulación en diferentes situacións en función do contexto no que se atope o alumno ou profesional.

A primeira institución pública brasileira en implantar este curso foi a USP en 1973. Nesa década (1970), abríronse outros moitos cursos de turismo de educación superior no Brasil e, co fin da ditadura militar na década de 1980, os cursos de turismo sufriron unha caída debido á recesión económica en Brasil, xa que había desemprego e o mercado laboral non tiña demanda para estes profesionais, crecendo de novo só na década seguinte (De Carvalho; 2018).

Hallal e Müller (2014) sinalan que coa conquista dos dereitos laborais valorouse o lecer e estableceuse o dereito ás vacacións, que ampliou o turismo interno, dando lugar ao crecemento dos cursos de educación superior en turismo. Despois de 1995, creáronse 52 cursos de turismo no Brasil, o 87% en colexios privados e o 13% nas universidades públicas. Con todo, non só creceu o turismo interno, o país comezou a ser máis visitado por turistas estranxeiros, o que requiriu traballadores cualificados para atender ao público e xestionar a actividade turística.

León et al. (2023) consideran que a sustentabilidade é indispensable para o turismo, xa que contribúe a mellorar a calidade do sector. Así, a preservación do medio ambiente recibe unha atención crítica considerable desde a perspectiva do turismo dentro da formación dos profesionais para traballar neste sector produtivo. Por iso, analizar os coñecementos e actitudes dos alumnos contribúe a desenvolver a sustentabilidade do turismo.

Desde principios do 3º Milenio, os cursos de educación superior foron recibindo incentivos, reestruturáronse as universidades federais e os cursos fixéronse máis populares, e as universidades públicas de renome comezaron a ofrecer o Curso de Turismo. Os cursos turísticos duran de 3 a 5 anos para completar os seus currículos e esixir o desempeño de profesionais cun máster e doutoramento, pero só con profesores que teñan coñecementos técnicos, é posible desenvolver profesionais cunha adecuada visión técnica do turismo (De Carvalho, 2018).

Sogayar e Rejowski (2011) din que en 2004 creáronse 77.000 prazas en cursos de turismo e, a partir de 2005, os cursos aumentaron a 565 cursos en universidades públicas e privadas, pasando por unha redución cando apareceron outros cursos específicos de educación superior en materia de hostalería, gastronomía e eventos. Así, a área de formación en turismo pasa por subidas e baixadas, case sempre en función da demanda de profesionais especializados en traballar na área. En Brasil, a celebración de eventos como o Mundial de Fútbol e os Xogos Olímpicos supuxeron un crecemento da demanda desta formación. Con todo, actualmente, debido á baixa demanda, quedan prazas vacantes nas universidades públicas.

En 1971, segundo Rodrigues (2005), non había profesores especializados en turismo para impartir docencia nos cursos de bacharelato en Turismo, as clases foron impartidas por profesores doutras áreas de coñecemento, con todo, esta realidade non é unha particularidade da docencia turística en Brasil, todo o mundo aínda non contaba con profesionais especializados para ensinar a profesión de turismologista. Profesores de xeografía, historia, comunicación e

outras disciplinas relacionadas foron os que máis se dedicaron á docencia nestes cursos formativos. Ao longo dos anos xurdiron cursos específicos para a docencia na educación superior, pero foi só a principios de milenio cando se crearon cursos de posgrao, máster e doutoramento en Turismo. Por último, como sinala De Oliveira (2021), a formación turística suscita un profundo debate sobre a ética, aínda que non haxa disciplina sobre ou que afonda neste tema. De aí a necesidade deste cuestionamento.

Na actualidade, en España, definíronse contidos mínimos por parte da Conferencia Española de CEDTUR, nunha asemblea celebrada en febreiro de 2023, na que se propoñen módulos que conteñan descritores que indiquen os contidos mínimos desta formación, entre eles:

1. Fundamentos e dimensións do turismo que garantan que o profesional entenda o turismo.
2. Turismo e sociedade.
4. Sustentabilidade e medio ambiente
6. Políticas turísticas e de xestión pública.
8. Dirección e administración de organizacións turísticas.
9. Xestión e operacións de empresas turísticas.
10. Economía turística.
11. Consumidor turístico, produtos e tipos de turismo.
12. Difusión e interpretación do patrimonio.
13. Destinos turísticos e desenvolvemento territorial.

Para instrumentalizar a práctica do turismo, é necesario que o profesional en formación desenvolva habilidades persoais e xestión para o turismo, dixitalización do turismo adoptando análises e funcionamento de datos informatizados e, por último, o desenvolvemento de habilidades con idiomas aplicados ao turismo (CEDTUR, 2023).

En Brasil, os cursos de turismo teñen contidos establecidos nas directrices curriculares do Ministerio de Educación, que son observadas polas institucións na elaboración dos seus

currículos, isto pódese observar nos currículos do cinco cursos de turismo das universidades estatais estudadas aquí, que contan con diversas cuadrículas e pensadas para satisfacer as necesidades rexionais.

3.3 PARANÁ UNIVERSIDADES ESTATAIS CON CURSOS DE TURISMO

O Estado de Paraná conta cun sistema público estatal de educación superior. Son sete as universidades de todo o Estado que ofertan 11.800 prazas en 32 concellos, ofertando 377 cursos de formación en diferentes áreas de coñecemento.

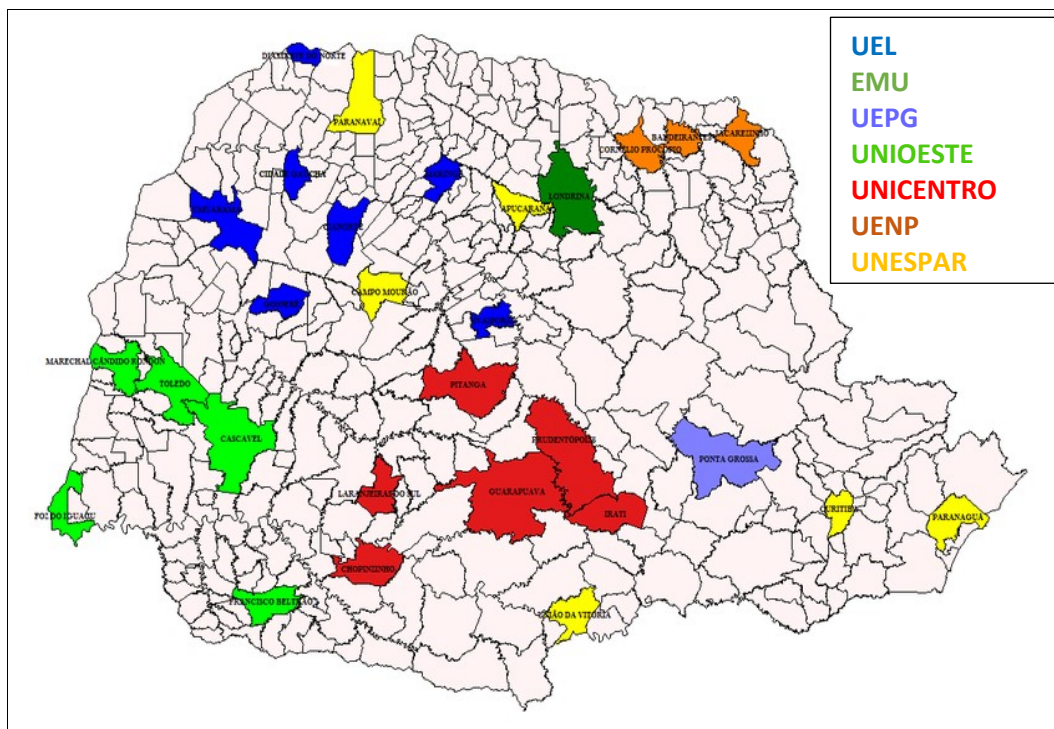
As universidades están situadas en diferentes rexións do estado e contan con campus universitarios en varias cidades de cada rexión, ofrecendo cursos de formación en diferentes áreas de coñecemento.

As sete universidades de Paraná son:

- Universidade Estatal de Londrina (UEL);
- Universidade Estatal de Maringá (UEM);
- Universidade Estatal de Ponta Grossa (UEPG);
- Universidade Estatal de Paraná Occidental (Unioeste);
- Midwest State University (Unicentro);
- Universidade Estatal do Norte de Paraná (UENP);
- Universidade Estatal de Paraná (Unespar).

A figura 5 presenta o mapa do estado de Paraná coas universidades estatais, como unha forma de demostrar as rexións do Estado que se atenden pola formación turística, tendo en conta que, debido ao número de puntos e visita en todo o Estado e á necesidade de organizar o turismo no Estado, todas as comarcas do Paraná deben desenvolverse.

Figura 5- Mapa do Estado de Paraná coas universidades estatais.

Fonte: Câmara (2012).

O curso de Turismo nas universidades estatais é de bacharelato e ten unha duración de catro anos, de media, e ten unha carga de traballo de 3.223 horas. Considérase importante que os estudantes de turismo dominen máis dunha lingua, o que lles permite servir a turistas estranxeiros que visitan Brasil. Os cursos precisan do recoñecemento da Consellería de Educación, para poder abrir un curso de educación superior, mesmo nunha universidade pública, e especialmente nos colexios privados, é necesario obter a autorización e regulación da educación turística para desenvolver actividades docentes.

No Estado do Paraná, catro universidades estatais contan cun curso de turismo implantado e recoñecido: Na cidade de Campo Mourão e en Apucarana, UNESPAR – Universidade Estatal de Paraná; na cidade de Ponta Grossa, UEPG - Universidade Estatal de Ponta Grossa; na cidade de Irati, UNICENTRO - Universidade Estatal do Medio Oeste; e na cidade de Foz do Iguaçu, UNIOESTE - Universidade Estatal de Paraná Occidental. Por iso, estas cinco institucións presentaranse porque formarán o corpus do estudo en relación co currículo de cursos de turismo.

A partir de 1997, tras finalizar o seu proceso de recoñecemento, a institución iniciou o seu proceso de expansión, implantando novos cursos en diversas áreas de coñecemento, contando na actualidade con 40 cursos de grao, varios cursos de posgrao no nivel de especialización lato sensu e 17 programas stricto sensu, 17 másteres e 8 doutoramentos.

UNICENTRO está situada na rexión central do Estado de Paraná e conta con máis de 50 municipios na súa comarca. Estes municipios teñen preto de 1 millón de habitantes, que reciben da universidade a oportunidade de educación superior, xa que hai moitos cursos de grao e posgrao que forman parte do desenvolvemento da rexión central do Estado. Ademais, a universidade conta con centros de educación a distancia que abarcan todo o territorio do Paraná. A figura 6 mostra a sede de Unicentro na cidade de Irati.

A misión de UNICENTRO é promover a produción, custodia, acceso e difusión do coñecemento científico, a cultura, a arte, a tecnoloxía e a innovación, formando a persoas eticamente responsables e cualificadas para actuar e transformar o contexto socioeconómico e político no que operan, contribuíndo ao desenvolvemento rexional.

Figura 6 Campus Unicentro Irati.

Fonte: UNICENTRO (2023).

Posgrao *Stricto Sensu*, operando nos escenarios autonómicos, nacionais e internacionais, ten como obxectivo contribuír ao dinamismo socioeconómico, educativo, cultural, científico e tecnolóxico no seu ámbito de funcionamento.

Por último, os valores de UNICENTRO son a defensa da Universidade como ben público, busca actuar con responsabilidade ética, social e ambiental, respecta as especificidades do público, respectando a diversidade e as ideas plurais. O sistema de xestión é democrático, defende o coñecemento científico e a apreciación do público interno.

Figura 7 Universidade Estatal de Ponta Grossa.

Fonte: UEPG (2023).

UEPG - Universidade Estatal de Ponta Grossa está situada na rexión centro-sur do Estado de Paraná e abrangue 22 municipios. Esta institución foi creada polo Goberno do Estado do Paraná, a través da Lei nº 6.034, do 6 de novembro de 1969, e o Decreto nº 18.111, do 28 de xaneiro de 1970, e é unha das institucións máis importantes do ensino superior do Paraná. A súa creación resultou da incorporación dos colexios estatais existentes que funcionaron por separado: Facultade Estatal de Filosofía, Ciencias e Letras de Ponta Grossa, creada polo Decreto estatal nº 8.837, do 11/08/49, e recoñecida polo Decreto Federal nº 32.242, do 02/10/53; Facultade Estatal de Farmacia e Odontoloxía de Ponta Grossa, creada pola Lei nº 921, do 11/16/52, recoñecida polo Decreto Federal nº 40.445, do 11/30/56, posteriormente desmembrada na Facultade Estatal de Farmacia e Bioquímica de Ponta Grossa, e Facultade

Estatual de Odontoloxía de Ponta Grossa, a través da Lei nº 5.261, do 01/13/66; a Escola de Dereito Estatal de Ponta Grossa, creada pola Lei nº 2.179, do 08/04/54, e recoñecida polo Decreto Federal nº 50.355, do 03/18/61; e a Facultade Estatal de Ciencias Económicas e da Administración de Ponta Grossa, creada pola Lei nº 03/66, do 01/12/66, e recoñecida polo Decreto Federal nº 69.697, do 12/03/71. A personalidade xurídica de cada unha destas unidades illadas quedou extinguida no momento da creación da Universidade en réxime da Fundación De Dereito Público. A figura 7 mostra o campus da Universidade Estatal de Ponta Grossa.

Coa fusión da estrutura universitaria implantada, foi recoñecida polo Goberno Federal a través do Decreto nº 73.269, do 12/07/73, polo que simultaneamente se aprobou o seu Estatuto, o Regulamento Xeral e o Plan de Reestruturación. Por último, a UEPG ten por obxecto producir e difundir múltiples coñecementos, no ámbito dos estudos de grao e posgrao, destinados á formación de individuos éticos, críticos e creativos, para a mellora da calidade de vida humana.

UNESPAR - Universidade Estatal de Paraná - UNESPAR, foi creada pola Lei nº 13.283, do 25 de outubro de 2001, modificada pola Lei nº 13.385, do 21 de decembro de 2001, pola Lei estatal nº 15.300, do 28 de setembro de 2006 e pola Lei estatal nº 17.590, do 12 de xuño de 2013, é unha autarquía estatal de réxime especial, dotada de personalidade do dereito público, con sede social na cidade de Paranavaí e xurisdición nos Distritos onde os campus que o integran son xurisdicionais, cada un formando o seu propio campus, coa súa organización en forma de multi-campus, é unha institución xeograficamente descentralizada, pero mantida por recursos orzamentarios do Estado do Paraná, rexido por este Estatuto, polo seu Regulamento Xeral e Resolucións dos seus órganos superiores.

Esta Universidade goza de autonomía didáctica-científica, administrativa, de recursos humanos, financeira e orzamentaria, patrimonial e disciplinaria, con ingresos propios e patrimonio e vinculada á Secretaría de Estado de Ciencia, Tecnoloxía e Educación Superior - SETI.

UNESPAR - Universidade Estatal de Paraná está formada polas seguintes institucións, en diferentes campus: Facultade de Artes de Paraná (FAP), Facultade Estatal de Ciencias e Letras de Campo Mourão (FECILCAM), Facultade Estatal de Ciencias Económicas de Apucarana (FECEA), Facultade Estatal de Educación, Ciencias e Letras de Paranavaí (FAFIPA), Facultade Estatal de Filosofía, Ciencias e Letras de Paranaguá (FAFIPAR),

Facultade Estatal de Filosofía, Ciencias e Letras de União da Vitória (FAFIUV); e a Academia de Policía Militar de Guatupê (APMG) e a Escola Paraná de Música e Belas Artes (EMBAP).

A misión da UNESPAR é xerar e difundir o coñecemento e a innovación científica, artístico-cultural, tecnolóxica e de diferentes áreas do coñecemento, para a promoción da cidadanía, a democracia, a diversidade cultural e o desenvolvemento humano e sostible, a nivel local e autonómico, estatal, nacional e internacional. Os principios que rexen a organización son a universalidade do coñecemento e a súa sistematización por áreas; garantir a autonomía universitaria; desenvolver a xestión estratéxica democrática mediante eleccións e representatividade, modelo multi-campus e descentralización administrativa e operativa; Garantir a igualdade de acceso e permanencia á educación superior pública, gratuíta e de calidade. manter a integridade na relación entre docencia, investigación, extensión e cultura; promover a cooperación e integración entre campus, sectores, unidades, seccións na execución das actividades medias e finais da universidade; Interactuar co goberno e a sociedade civil para a formulación e control social das políticas públicas nos diferentes ámbitos do goberno. A figura 8 mostra o Campus Unespar en Apucarana.

UNIOESTE - Universidade Estatal de Paraná Occidental é unha universidade rexional multi-campus, formada por 05 campus, situada nos concellos de Cascavel, Foz do Iguaçu, Francisco Beltrão, Marechal Cândido Rondon e Toledo, ademais da Reitoría e o Hospital Universitario, tamén situado na cidade de Cascavel. UNIOESTE foi recoñecida como Universidade mediante Ordenanza Ministerial nº 1784-A, do 23 de decembro de 1994, e o Ditame do Consello Estatal de Educación nº 137/94. Resultado inicial da congregación de colexios municipais illados, creada en Cascavel (FECIVEL, 1972), en Foz do Iguaçu (FACISA, 1979), en Marechal Cândido Rondon (FACIMAR, 1980) e en Toledo (FACITOL, 1980). O 07/24/1998, a través da Lei nº 12.235/98, autorizouse a incorporación de FACIBEL a Unioeste e o Decreto estatal 995/99 estableceu o Campus Francisco Beltrão.

Figura 8: Unespar Campus de Apucarana.

Fonte: UNESPAR (2023).

A figura 9 mostra o campus UNESPAR situado na cidade de Campo Mourão.

Figura 9 Campus Unespar de Campo Mourão.

Fonte: UNESPR (2023).

UNESPAR Unioeste abrangue un total de 94 municipios, 52 municipios da rexión occidental e 42 municipios da rexión suroeste do Paraná. En decembro de 2000, o Hospital Rexional de

Cascavel transformouse no Hospital Universitario de Paraná Occidental – HUOP e o traslado deste a Unioeste, a través da Lei 13.029/2000, do 27 de decembro de 2000, apoiando inicialmente as actividades dos cursos de medicina, enfermía, farmacia, fisioterapia e odontoloxía. A súa misión, como institución pública *multi-campus*, é producir, sistematizar e socializar o coñecemento, contribuír ao desenvolvemento humano, científico, tecnolóxico e rexional, e comprometerse coa xustiza, a democracia, a cidadanía e a responsabilidade social. A figura 10 mostra o campus Unioeste situado na cidade de Foz do Iguaçu.

Esta universidade pretende ser un referente como universidade pública na produción e socialización do coñecemento, comprometida coa formación dos profesionais para actuar en base a principios éticos para o exercicio da cidadanía. Así mesmo, UNIOESTE tivo o curso de turismo implantado en 1985, en FACISA/Foz e propón que o bacharelato en turismo sexa un profesional comunicativo e centrado en atender a demanda turística de diferentes nacionalidades, idiomas, culturas, características sociais, grupo de idade e necesidades variadas. O ámbito do profesional turístico son as empresas públicas e privadas, o que require destes profesionais un conxunto de información e coñecementos específicos relacionados coa xestión das áreas de visita, natureza, medio ambiente e equipamentos que se actualizan constantemente.

Figura 10: Fachada do campus UNIOESTE en Foz do Iguaçu.

Fonte: H2FOZ (2023).

O ámbito de actividade destes profesionais é o sector turístico, medios de aloxamento, axencias de viaxes, organización de eventos, especialmente convencións e gastronomía, lecer,

recreo e entretemento, xestión de parques temáticos, asesoría turística e xestión de entidades de turismo colexiados.

A comprensión das actividades turísticas, que corresponde aos profesionais organizarse e xestionar, debe traballarse dentro das universidades nos cursos de formación. Así, é necesario analizar e comparar os currículos turísticos das universidades estatais para entender se os contidos das disciplinas privilexian a formación encamiñada a concretar o concepto de turismo consciente entre as accións que deben levar a cabo os turismos.

3.4 CURRÍCULO DE TURISMO EN PARANÁ UNIVERSIDADES ESTATAIS

As universidades estatais do Estado de Paraná contan con cinco cursos de formación en turismo en diferentes campus universitarios, pero atenden as necesidades formativas en todo o Estado, xa que hai cursos de turismo en cada rexión do Estado, como se pode ver no mapa anterior. Neste capítulo describiremos e analizaremos os currículos dos cursos de turismo de cada unidade universitaria autonómica coa intención de entender que disciplinas permiten a formación para o desenvolvemento dun turismo sustentable e, en consecuencia, un turismo consciente. UNESPAR desenvolve un curso de turismo na cidade de Apucarana, que se atopa no norte do Paraná, e na cidade de Campo Mourão, tamén na rexión centro-norte, UNIOESTE atópase na rexión occidental do Paraná, UNICENTRO na cidade de Guarapuava está situada no centro-sur do estado e UEPG na rexión centro-leste. Os cursos de formación en turismo responden ás necesidades dos académicos de todas as rexións do Estado, e queda analizar os currículos para pescudar se os cursos atenden a necesidade de formarse en turismo para desenvolver un turismo ético e responsable.

O currículo de UNESPAR, campus da cidade de Apucarana é amplo, pero a maioría das disciplinas están centradas na xestión económica do turismo, só 300 horas en tres disciplinas están centradas no desenvolvemento do turismo sustentable. O currículo de UNESPAR en Campo Mourão tamén é amplo e aínda que pertence ao mesmo concello que UNESPAR en Apucarana, os currículos difiren. O curso de Turismo Campo Mourão non está centrado na sustentabilidade, senón na relación entre o turismo e o medio ambiente, dedicando 828 horas do curso ao estudo desta relación, o que indica unha preocupación por preservar o medio natural. O currículo de UNIOESTE é amplo, pero non dedica atención á formación de profesionais preocupados polo medio natural e a sustentabilidade do turismo, a pesar de que o

curso se está a desenvolver no maior centro de turismo natural do sur de Brasil e punto de visita da Sétima Marabilla da natureza que son as cataratas de Iguaçu, aínda non hai preocupación no currículo do curso de turismo para formar profesionais comprometidos na loita pola produción do Turismo sustentable. UNICENTRO, situada na cidade de Irati tamén ten no seu currículo varias disciplinas técnicas e económicas, existen algunhas disciplinas centradas no medio ambiente, pero a sustentabilidade no desenvolvido non se aborda especificamente no currículo desta institución. Por último, a UEPG dedica unhas horas na planificación do seu currículo á relación co medio natural, pero o desenvolvemento da sustentabilidade necesita avanzar para desenvolver o turismo sen destruír o medio natural. Finalmente, os currículos de cursos de turismo da maioría das universidades estatais non centran a súa atención na formación de profesionais comprometidos coa sustentabilidade turística, o que implica estudar as mellores prácticas e reorganizar os currículos en beneficio de promover un desenvolvemento turístico consciente.

O baleirado de cursos de turismo nas universidades estatais baséase na dificultade de entrar no mercado laboral, porque, como xa analizamos anteriormente, é unha actividade baseada no ideal capitalista e isto non atrae as capas menos favorecidas da poboación. Aínda que o Estado de Paraná conta con lugares turísticos de renome internacional, hai moitos outros lugares de visita que non son coñecidos polo gran público, pero que presentan fermosas paisaxes e necesitan protección, como o Parque Estatal Vila Velha, a Estrada da Graciosa e outros puntos igualmente coñecidos.

A irrupción dos cursos de tecnólogo contribúe á redución das matrículas nos cursos universitarios atendendo as necesidades do alumnado de clases menos favorecidas, xa que se trata de cursos de baixo custo que permiten a inmediata inserción no mercado laboral turístico en funcións como guías turísticos, recepción de visitantes e outras funcións que non inclúen a planificación turística e as responsabilidades do turista.

3.4.1 Turismo sustentable, consciente e ético nos currículos das universidades estudadas

Co fin de identificar a relación entre a formación dos turismos, a través dos seus currículos, realizamos unha análise destes documentos utilizando as palabras clave seleccionadas para a investigación nas disciplinas. Concretamente, revisáronse as disciplinas buscando unha relación coas palabras "sustentables", "conscientes", "éticas",

"sustentabilidade", "ética", "responsabilidade", todos os termos similares e intrinsecamente relacionados coa ética, a sustentabilidade e a concienciación turística.

O turismo sustentable refírese á xestión de todas as actividades relacionadas co turismo de tal xeito que se cumpran as necesidades económicas, sociais e estéticas mantendo a integridade cultural, os procesos ecolóxicos esenciais, a diversidade biolóxica e os sistemas de soporte vital. Ademais da conservación do medio ambiente, isto implica respectar e beneficiar ás comunidades e visitantes locais. A ética no turismo pretende garantir prácticas xustas e responsables, respectando tanto aos turistas como aos destinos visitados, impedindo a explotación dos recursos naturais, culturais e humanos. Nos seus estudos, Bosetti et al. (2004) discuten unha metodoloxía para avaliar o rendemento da xestión turística dos gobernos locais cando os aspectos económicos e ambientais son considerados igualmente relevantes. O foco do estudo céntrase na comparación e avaliación da eficiencia dos municipios italianos situados nas zonas costeiras, considerando as características ambientais e económicas correlacionadas coa industria turística, o que contribúe a implementar potenciais melloras de xestión das zonas que resultan lonxe da fronteira da eficiencia.

O concepto de turismo sustentable gañou protagonismo no mundo académico e práctico nos últimos anos. Segundo a Organización Mundial do Turismo (OMT, 2023) O turismo sustentable refírese á xestión de todas as actividades relacionadas co turismo de tal xeito que se cumpran as necesidades económicas, sociais e estéticas mantendo a integridade cultural, os procesos ecolóxicos esenciais, a diversidade biolóxica e os sistemas de soporte vital. Co fin de determinar a presenza de disciplinas relacionadas co turismo sustentable, consciente e ético nas universidades presentadas, realizouse unha análise do currículo das disciplinas nos currículos achegados.

A análise de contidos é unha técnica de investigación utilizada para comprender e interpretar o contido manifestado en documentos e textos. Segundo Bardin e Shumeiko (1977) Esta técnica ten como obxectivo a descrición obxectiva, sistemática e cuantitativa do contido manifesto dos documentos. No presente estudo, a técnica aplícase para analizar os currículos das universidades estatais de Paraná, co obxectivo de identificar a presenza e a énfase dada ao turismo consciente e temas relacionados.

O corpus deste estudo comprende os currículos proporcionados polas universidades estatais do Paraná. Cada plan de estudos é unha unidade documental completa, que contén

detalles sobre as materias ofertadas, o seu currículo e, en determinados casos, información adicional sobre a carga de traballo e os contidos cubertos.

Como unidades de análise, definíronse as disciplinas presentes nos currículos. Cada disciplina foi examinada considerando o seu título e currículo (cando está dispoñible), para establecer a súa relevancia para o turismo consciente e temas asociados. Así, en base aos obxectivos de investigación do presente traballo, establecemos as seguintes categorías para a clasificación de disciplinas:

- Sustentabilidade e ecoloxía
- Bases Comunitarias e Turismo Rural
- Responsabilidade Social
- Impactos sociais e ambientais
- Turismo consciente

Neste punto, cada materia do plan de estudos é examinada e clasificada segundo as categorías previamente establecidas. A clasificación realízase mediante a lectura do título da disciplina e, cando estea dispoñible, o seu currículo. Esta fase de codificación é vital xa que determinará a frecuencia e relevancia de cada categoría no currículo. Coa codificación completa, podemos:

1. Cuantificar as disciplinas que entran en cada categoría.
2. Identificar posibles carencias nos currículos en relación co turismo consciente e temas relacionados.
3. Correlaciona os resultados coa literatura actual, identificando puntos de converxencia e diverxencia.

O Gráfico 2 presenta as disciplinas relacionadas co Turismo Sustentable, Consciente e Ético nas Universidades estatais do Paraná.

Cadro 3: disciplinas relacionadas co turismo sustentable; nas universidades estatais do Paraná.

Universidade	Disciplinas
UNESPAR Apucarana	Turismo Cultural e Patrimonio Histórico, Filosofía, Ética e Cidadanía, Prácticas de Sustentabilidade Ambiental para Empresas Turísticas, Planificación Turística, Desenvolvemento de Proxectos de Turismo Sustentable e Empresas I, Desenvolvemento de Proxectos e Empresas Sostibles en Turismo II
UNESPAR Campo Mourão	Turismo e biodiversidade, planificación e políticas turísticas, ecoturismo, patrimonio cultural e turismo, educación ambiental e turismo, turismo de base comunitaria (opcional)
UNIOESTE	Lexislación turística, xestión de destinos turísticos, políticas públicas en materia turística, turismo de base comunitaria, xestión de calidade en produtos turísticos e destinos
UNICENTRO	Turismo e cultura, turismo e medio ambiente, turismo en espazos naturais, turismo rural, planificación e xestión turística en espazos naturais, turismo de localización (opcional)
UEPG	Xeografía aplicada ao turismo, patrimonio turístico I, patrimonio turístico II, hostalería, transporte e itinerarios, turismo en espazos naturais I, turismo en espazos naturais II, escenarios e tendencias no mercado turístico, turismo, cultura e identidade

Fonte: Elaborado polos autores.

En UNESPAR Apucarana atopamos disciplinas como "Turismo Cultural e Patrimonio Histórico", que poden centrarse na preservación do patrimonio cultural e histórico dos destinos turísticos. Ademais, a inclusión de disciplinas como "Prácticas de Sustentabilidade Ambiental para Empresas Turísticas" e "Desenvolvemento de Proxectos e Empresas de Turismo Sustentable" fai fincapé na sustentabilidade e a ética na planificación e desenvolvemento de proxectos turísticos (Holden et al., 2018). En UNESPAR en Campo Mourão atopamos disciplinas como "Turismo e Biodiversidade" e "Ecoturismo" que, polo seu título, indican un enfoque centrado na relación entre o turismo e a contorna. A presenza de disciplinas como "Planificación e Políticas Turísticas" e "Educación Ambiental e Turismo" suxire unha preocupación pola planificación sustentable e a educación dos turistas sobre prácticas ambientalmente responsables. A disciplina "Turismo baseado na comunidade" suxire un énfase na implicación da comunidade local, promovendo prácticas turísticas máis inclusivas e sustentables. A inclusión destas disciplinas demostra un recoñecemento á importancia do turismo sustentable e ético na formación dos futuros profesionais do turismo. En UNIOESTE, a disciplina "Turismo Baseado na Comunidade" suxire un foco na implicación da comunidade local nas actividades turísticas, promovendo un turismo máis inclusivo e sustentable. Outras disciplinas, como "Xestión de Destinos Turísticos" e "Política Pública en Turismo", poden

abordar a xestión responsable dos destinos turísticos, asegurando que sexan sustentables a longo prazo (Bramwell and Lane, 2008). UNICENTRO ofrece cursos como "Turismo e Medio Ambiente" e "Planificación e Xestión do Turismo en Espazos Naturais", que poden abordar a interacción entre o turismo e o medio ambiente, facendo fincapé na necesidade de prácticas sustentables para protexer os ecosistemas locais (Mel e esporóns, 2008). Na UEPG, materias como "Xeografía aplicada ao Turismo" e "Turismo, Cultura e Identidade" poden explorar a relación entre os destinos turísticos e as súas características xeográficas e culturais, respectivamente, destacando a importancia de preservar estas características á vez que se fomenta o turismo (Ricardo, 2021).

Podemos concluír que todas as universidades analizadas parecen recoñecer a importancia dun turismo sustentable, consciente e ético, incorporando disciplinas relevantes nos seus currículos. Isto débese a que, á hora de analizar os currículos das universidades en cuestión, é evidente que o concepto de turismo sustentable adquiriu relevancia na educación académica. O foco na sustentabilidade, a ética e a responsabilidade social destaca nas distintas disciplinas que se ofrecen.

Por exemplo, UNESPAR Apucarana destaca con disciplinas centradas na sustentabilidade ambiental e a planificación turística. UNESPAR Campo Mourão destaca un enfoque centrado na relación entre o turismo e o medio ambiente, facendo fincapé na planificación sustentable e na educación dos turistas sobre prácticas ambientalmente responsables. UNIOESTE, pola súa banda, destaca a importancia da implicación comunitaria nas actividades turísticas e UNICENTRO presenta un notable énfase na interacción entre o turismo e o medio ambiente, mentres que UEPG explora a relación entre os destinos turísticos e as súas características xeográficas e culturais.

SEGUNDA PARTE:

ESTUDO EMPÍRICO

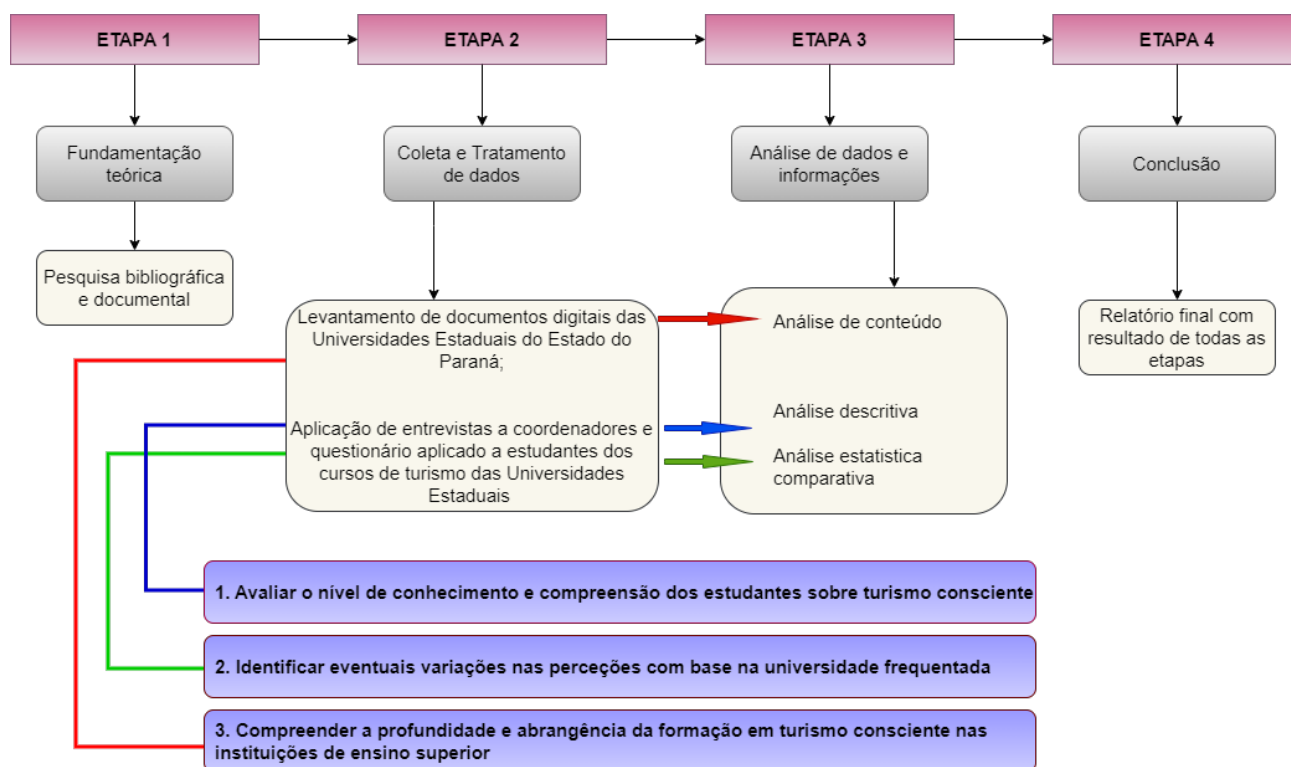
Para entender o papel da formación turística no desenvolvemento de actividades turísticas dirixidas á sustentabilidade, foi necesario realizar un estudo empírico que nos permitise presentar os resultados sobre a formación dun turismo consciente no ensino universitario no Estado. Na etapa anterior realizouse unha revisión dos currículos dos cursos de turismo das universidades públicas estatais de Paraná. Nesta etapa actual levarase a cabo unha triangulación entre a correspondencia entre a proposta académica dos cursos de turismo e o esforzo dos profesionais encargados de poñer en práctica o coñecemento ético, sostible e consciente. Así, realizáronse entrevistas cos coordinadores dos cursos de turismo e aplicáronse cuestionarios a estudantes de turismo das catro universidades estatais que ofrecen formación en turismo. Pedíuselles ao alumnado coñecer a súa percepción da inclusión da perspectiva do turismo ético, responsable e consciente na súa formación profesional. Deste xeito, a investigación empírica está representada pola organización do coñecemento sobre os pasos metodolóxicos que poden aproximar os resultados da investigación, baseando esta construción nos obxectivos establecidos para a investigación. Así, definen os termos para levar a cabo o enfoque cualitativo (entrevistas coa coordinación dos cursos de turismo) seguido dun enfoque cuantitativo (cuestionario ao alumnado de turismo) co tratamento estatístico dos datos. A triangulación realízase coa análise de documentos achegados polas universidades, a entrevista cos coordinadores e os cuestionarios co alumnado. O desenvolvemento de técnicas de recollida e análise busca achegar os resultados da investigación á realidade da formación académica en turismo no estado do Paraná.

4. PASOS METODOLÓGICOS PARA ABORDAR OS RESULTADOS

Neste capítulo preséntanse os pasos metodolóxicos da investigación que pretende comprender como os expertos en turismo poden actuar no desenvolvemento dun turismo sustentable, ético e consciente. Ademais, estes profesionais deben actuar para recoñecer os tipos de coñecemento que as disciplinas establecidas nos currículos do curso de formación turística poden desenvolver unha percepción sobre o turismo consciente. A figura 11 mostra o camiño metodolóxico utilizado para a investigación desta tese.

Figura 11- Aproximación metodolóxica.

Fonte: Elaborado polos autores.

O marco metodolóxico da investigación define as referencias a impartir para realizar o estudo. Así, neste capítulo defínese que tipo de enfoque, a natureza, os procedementos de

recollida e análise de datos. Andrade (2009) presenta metodoloxía como a representación dun conxunto de métodos ou camiños a seguir na procura do coñecemento, a través da investigación.

Segundo Marconi e Lakatos (2017), os métodos científicos son o conxunto de actividades ordenadas e racionais que, con economía e seguridade, contribúen a alcanzar o obxectivo, isto débese á práctica de identificar coñecementos científicos válidos que contribúan á planificación dos obxectivos a alcanzar, identificar as formas e medios, identificar erros e axudar nas decisións do investigador.. E segundo Creswell and Clark (2013), a investigación implica unha lista de coñecementos, o uso coidadoso de métodos, técnicas e outros procedementos científicos. Unha investigación desenvólvese realmente coa organización dun proceso en secuencia , de tal xeito que permite que a análise desde a identificación do problema se resolva ata a presentación dos resultados.

A metodoloxía para Demo (2011) comprende a descrición de como se levará a cabo a investigación, demostra e orienta os procesos a empregar e require práctica profesional. O investigador debe observar, aprender, seleccionar e recoller datos para axudarlle a identificar a mellor elección de métodos e técnicas para explorar as investigacións. Así, o método é o conxunto de actividades sistemáticas e racionais que, con maior seguridade e economía, permiten a consecución de obxectivos e coñecementos válidos e verdadeiros, que trazan o camiño a seguir, detectando erros e asistindo ás decisións do investigador (Marconi e Lakatos, 2017).

Hai moitas técnicas de investigación, pero o investigador necesita atopar a máis adecuada para o seu obxectivo e, así, elixir o instrumento que poida liderar a procura de coñecemento. Neste aspecto, esta investigación buscou en métodos mixtos, é dicir, cuantitativos e cualitativos, o mellor método a empregar na investigación que permita comprender se os estudantes de turismo das Universidades estatais do Estado de Paraná adquiren na súa formación os coñecementos adecuados que permitan o desenvolvemento dun turismo consciente.

Durante moito tempo, a investigación en estudos de turismo valorouse e limitouse ao uso de métodos cuantitativos, que se utilizaban para describir e explicar fenómenos relacionados cos estudos na área do turismo. Actualmente, afirmouse unha nova forma de abordar este segmento para permitir as investigacións, é a chamada investigación cualitativa, que se centra especialmente na investigación social.

Segundo Vasconcelos (2009), os enfoques cualitativos obteñen datos descritivos mediante contacto directo e interacción entre o investigador e o obxecto de estudo, neste tipo de investigacións, é frecuente que o investigador entenda os fenómenos acordes coa perspectiva do investigado, co fin de interpretar os distintos aspectos do estudo.

A investigación cualitativa presenta variables que establecen diferenzas entre o método, a forma e os obxectivos. Existe unha diversidade entre estudos cualitativos que presentan un conxunto de características esenciais que identifican aspectos como: o medio natural como fonte de datos e a súa relación co investigador; o carácter descritivo; o significado dado ás cousas e á preocupación do investigador e, finalmente, o enfoque indutivo (Bauer and Gaskell, 2002).

Demo (2011) sinala que "a investigación cualitativa" considérase como os diferentes significados no campo das ciencias sociais, representados por un conxunto de técnicas interpretativas que describen e interpretan os compoñentes do significado. Así, o seu propósito é traducir e expresar os fenómenos do mundo social e os seus significados; Isto reduce a distancia entre o indicador e o indicado, entre a teoría e os datos, entre o contexto e as accións adoptadas.

Para Becker (2007), é importante que se realicen estudos cualitativos no lugar de orixe dos datos, isto representa a facilidade do investigador para empregar a lóxica do empirismo científico, asumindo que o uso da análise fenomenolóxica é adecuado, sobre todo tendo en conta os fenómenos singulares en comparación cos que están dotados de ambigüidade.

Para desenvolver un estudo cualitativo é necesario establecer un marco temporal-espacial do fenómeno investigado. A sección define o campo da investigación e describe a dimensión na que se desenvolverá o traballo, demostrando o territorio a cartografar para a investigación. A descrición medida nun estudo cualitativo está representada polo instrumento de recollida de datos (Demo, 2011).

Así, considérase que os métodos cualitativos son procedementos similares para interpretar os fenómenos utilizados na vida cotiá, tendo a mesma natureza que os datos que utiliza o investigador na súa investigación. En ambos os casos, trátase de datos simbólicos, que se sitúan nun contexto, revelando unha realidade parcial. Hai problemas e situacións cuxa análise se pode facer sen cuantificación de detalles e sen delimitacións precisas de tempo, lugar,

causas, orixe dos axentes, e outros detalles, que, aínda que identificables, non son útiles na investigación (Marconi e Lakatos, 2017).

Para Bauer e Gaskell (2008), existe un vínculo entre o signo e o significado, entre o coñecemento e o fenómeno, que depende da interpretación empregada polo investigador, que corresponde á súa visión do mundo e ás súas referencias. Esta base de coñecemento contribúe a establecer e realizar investigacións cuantitativas e á delimitación da temática, e considera que os esforzos cualitativos e cuantitativos poden ser complementarios. Estas ligazóns non sempre están claramente explicadas na investigación.

Segundo Marconi e Lakatos (2017), existen tres posibilidades que ofrece o enfoque cualitativo: investigación documental, estudo de casos e etnografía. Segundo Andrade (2009), a investigación documental baséase na información de carácter totalmente novo, inédito, materiais que non teñen unha base analítica, que se poden refacer segundo a forma de investigación. Investigación que se caracteriza pola fonte de recollida de datos aplicada só a documentos, textos, debuxos, ilustracións, etc., autodenominándose fontes primarias (Marconi e Lakatos, 2017). Investigación a través de documentos primarios, nunca utilizados para este fin, estatísticas, documentos históricos, orixinais, que aínda non foron sometidos a tratamento analítico (Gonçalves, 2005).

Para o desenvolvemento deste estudo, a investigación documental comprende a procura de información en documentos dixitais das universidades estatais do Estado de Paraná, especialmente documentos relacionados cos currículos dos cursos de Turismo das universidades obxecto de estudo. Así, a metodoloxía de investigación establecida para este estudo clasifícase como un enfoque cualitativo-cuantitativo, é dicir, o método mestúrase e realizouse a través dun estudo de caso sobre as Universidades estatais do Estado de Paraná que contan cun Curso de Turismo. Ademais, o estudo ten un carácter descritivo que utiliza principalmente os datos obtidos a través da aplicación de entrevistas a coordinadores e un cuestionario aplicado ao alumnado de cursos de turismo de Universidades do Estado en diferentes rexións do Estado de Paraná: UNESPAR (Apucarana e Campo Mourão); UNICENTRO (Irati); UEPG (Ponta Grossa) e UNIOESTE (Foz do Iguaçu).

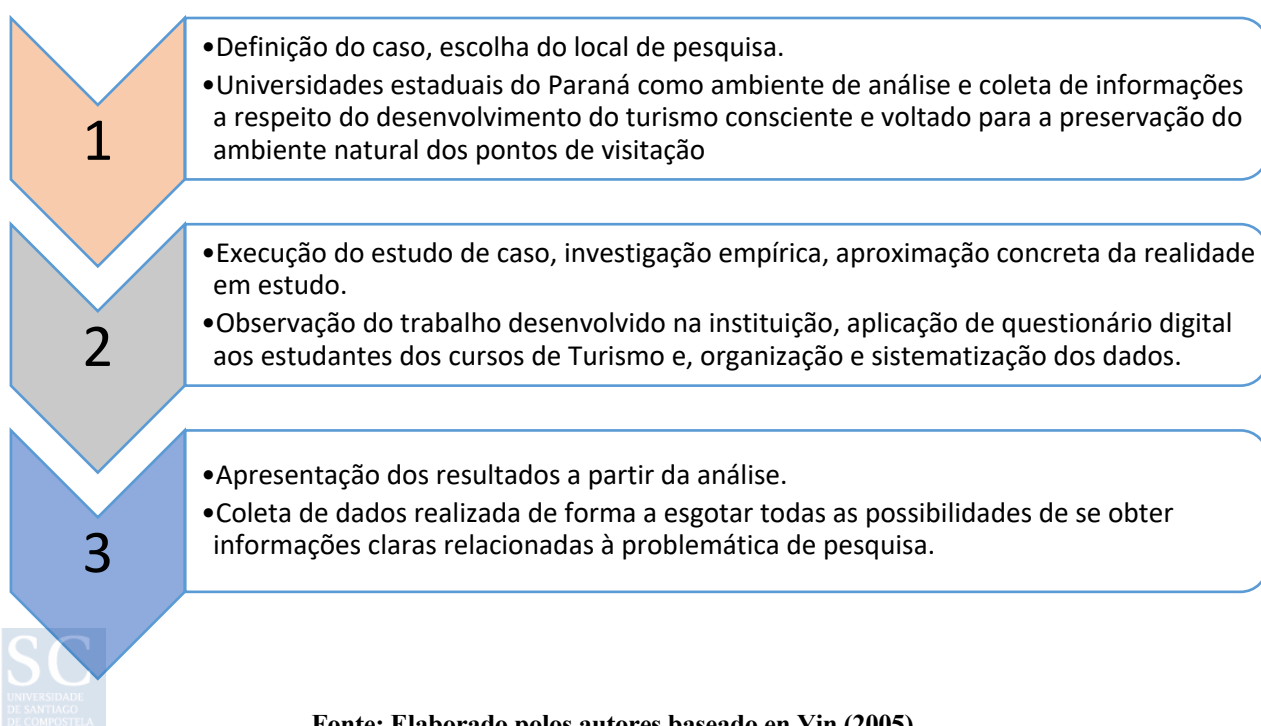
Ademais das universidades estatais, hai cursos en institucións privadas, con todo, son cursos na modalidade de aprendizaxe a distancia, realizados a través de plataformas dixitais e que non están dirixidos especificamente ao estado de Paraná.

Neste contexto, pódese ver que o enfoque mixto é adecuado a este estudo de caso, pois, segundo Roesch (2009), búscase captar a perspectiva do investigado sen partir dun modelo preestablecido, construíndo significado vinculado ao contexto, sen buscar xeneralizar. Segundo Minayo (2012), este tipo de investigacións caracterízanse por abordar cuestións relacionadas coas singularidades do ámbito investigador e os axentes sociais investigados. Así, os datos permitiron analizar o contexto sociohistórico, facendo posible comprender os significados que motivan e xustifican as actuacións dos informantes.

Segundo Yin (2005), o estudo de caso é unha investigación empírica que analiza un fenómeno contemporáneo, inserido no contexto da súa realidade, establecendo os parámetros de análise, nos límites que se presentan entre o fenómeno e o contexto espacial definido para a investigación. As técnicas de recollida de datos utilizadas inclúen a aplicación de entrevistas e cuestionarios.

A análise comparativa dos currículos das universidades estatais en relación co desenvolvemento do coñecemento sobre a concepción ética e responsable do turismo en Paraná, instiga o estudo de caso, co fin de comprender a razón pola que as universidades estatais que pertencen á mesma autarquía teñen diferentes currículos e non privilexian a sustentabilidade turística entre as disciplinas dos seus cursos para formar aos turismos.

Figura 12 Secuencia do estudo de caso para Yin.

Fonte: Elaborado polos autores baseado en Yin (2005).

Segundo Yin (2005), a realización dun estudo de caso organízase en tres momentos (Figura 12). O primeiro momento corresponde á definición do caso, á elección do lugar onde se realiza a investigación, é dicir, as Universidades estatais de Paraná defínense aquí como un entorno de análise e recollida de información sobre o desenvolvemento dun turismo consciente e orientado á preservación do medio natural dos puntos de visita. O segundo momento representa a execución do estudo de caso, recoñecido como investigación empírica, é necesario ter unha aproximación concreta da realidade obxecto de estudo (Yin, 2005). A continuación, realizáronse visitas, coa observación do traballo desenvolvido na institución, aplicación dun cuestionario dixital ao alumnado dos cursos de Turismo, e, posteriormente, organización e sistematización dos datos. O terceiro momento é a presentación dos resultados, que se basea na análise. A realización dun estudo de caso require que a recollida de datos se realice de forma que esgote todas as posibilidades de obter información clara relacionada co problema de investigación.

Polo tanto, defínense os procedementos de recollida adecuados e, no seu caso, deberán reaxustarse os procedementos para que se esgoten todas as posibilidades de recollida de información. No presente estudo, debido a que se trata de puntos de recollida afastados situados en diferentes rexións do estado do Paraná, os recursos dixitais foron amplamente utilizados para a recollida de datos.

A partir da análise xeral do estudo de casos, cabe pensar que a formación de especialistas en turismo no Estado do Paraná, desenvolvida en cinco rexións por grandes institucións estatais, pode privilexiar o desenvolvemento de coñecementos sobre como desenvolver o turismo con sustentabilidade e situar nesta formación o desenvolvemento dun turismo consciente nos currículos das universidades implicadas.

O enfoque cualitativo presenta problemas relacionados coa esencia do método, especialmente relacionados co uso da linguaxe na expresión das ideas, xa que estes deben ser interpretados para que se faga a análise cualitativa. Considérase que os argumentos expresados en forma de texto demostran diferenzas de estilo, contexto ou atribúen un significado simbólico que pode non ser captado polo investigador (Becker, 2007). O texto en si debe ser analizado e as diferenzas na relación significante-significada poden afectar aos resultados da análise, polo que deben ser investigados.

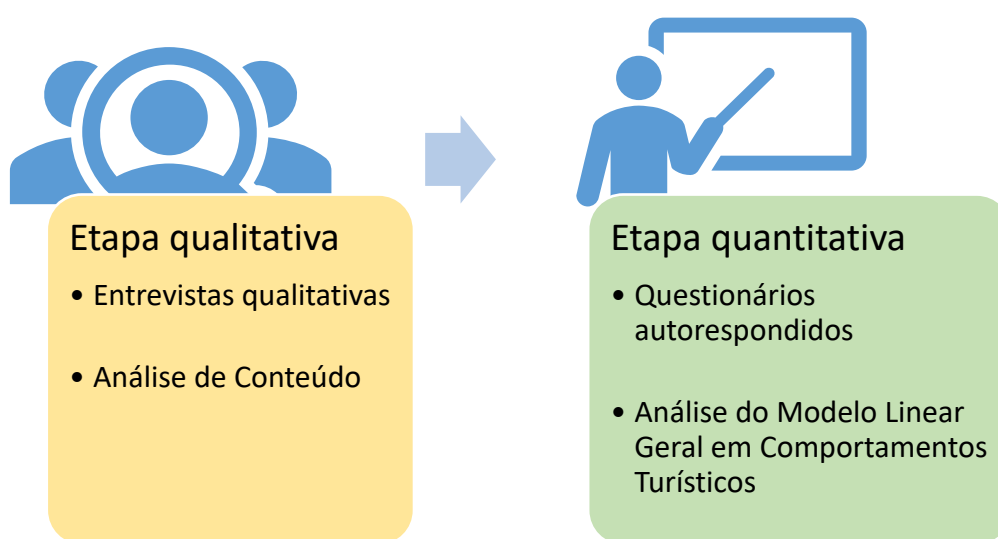
Neste estudo sobre Turismo Consciente, a investigación cualitativa pretende:

1. Definir o concepto de Turismo Consciente;
2. realizar unha revisión literaria sobre o concepto de turismo consciente e as súas variables;
3. Recoller e analizar os datos de entrevistas cualitativas a directivos dos cursos de Turismo das Universidades estatais de Paraná.

Marconi e Lakatos (2017) indican que o método adecuado para presentar as características dun fenómeno é unha investigación descritiva. Así, co fin de coñecer e interpretar os fenómenos relacionados co turismo consciente, realízase unha investigación descritiva para clasificar e interpretar este segmento de estudos turísticos. A recollida de datos descritivos realízase coa inserción de datos recollidos a través de entrevistas cualitativas cos coordinadores do curso de turismo das universidades estatais, co fin de acadar un dos obxectivos específicos do estudo desenvolvido aquí. O guión da entrevista (Apéndice I) será desenvolvido previamente por medios dixitais e os seus resultados serán comparados co marco teórico utilizado.

O tratamento das entrevistas organízase en temas que se dividen entre o perfil dos profesionais entrevistados, os conceptos de turismo consciente que presenta cada entrevistado como percepción individual, o tratamento curricular do turismo consciente que se imparte en cada universidade. A figura 13 mostra as técnicas de recollida de datos e tipos de análises realizadas nesta tese.

Figura 13: Técnicas de recollida e análise da tese.

Fonte: Elaborado polos autores.

Os procedementos metodolóxicos para levar a cabo a tese organízanse en dúas etapas: a primeira etapa, cun enfoque cualitativo, corresponde ás técnicas de recollida e análise de datos a través de entrevistas cualitativas dirixidas aos coordinadores do curso de turismo das universidades estatais de Paraná, tendo como medio a análise de contidos. A segunda etapa, concibida cun enfoque cuantitativo, realizouse mediante cuestionarios ao alumnado das catro universidades que participaron na investigación como medio para obter os resultados. Realizáronse análises estatísticas e calculouse o coeficiente de correlación entre as respostas dos 151 estudantes que participaron na investigación.

4.1 ENTREVISTAS COMO TÉCNICA DE RECOLLIDA DE DATOS EN INVESTIGACIÓN CUALITATIVA

A entrevista está representada por unha reunión entre dúas ou máis persoas co fin de obter información sobre un tema establecido. Segundo Marconi e Lakatos (2017), as entrevistas varían segundo o interese da investigación (Soares e Godoi, 2017). Poden estar estruturadas, semiestructuradas e desestruturadas, polo que deben estar preparadas e dirixidas segundo o que se pretenda investigar.

Minayo (2012) define a entrevista como algo máis aló da conversa, xa que se orienta cara ao obxectivo de obter datos a través dun interrogatorio do informante. Segundo Roecsh (2009), as entrevistas permiten ao investigador obter *comentarios e facer comentarios sobre o tema, o que pode ocorrer* porque as entrevistas son medios flexibles de colección. Por esta razón, as entrevistas poden variar entre non estruturadas, semiestructuradas e estruturadas.

A entrevista estruturada comprende a elaboración dun guión de preguntas a empregar en todas as entrevistas. Este tipo de entrevista é ideal para aqueles que queren traballar con enquisas máis rápidas sen ter que arriscar a calidade da recollida de datos, xa que o guión axuda a optimizar o tempo total entre preguntas e respostas. A entrevista non estruturada úsase amplamente para tratar temas sensíbles en busca de *feedback*, para avaliar o servizo ou para facer unha reformulación, neste tipo de entrevistas o guión de preguntas non está pechado e pode requirir máis traballo no procesamento de datos. A entrevista semiestructurada é unha mestura dos dous tipos anteriores, xa que utiliza un guión predefinido de preguntas, pero achega momentos de preguntas libres por parte do entrevistado (Bastos e Santos, 2013).

No caso desta investigación, a entrevista pretende recoller información sobre a inserción do turismo consciente no currículo das universidades e describir a percepción dos coordinadores de cursos, como representantes de educadores, sobre o desenvolvemento dun turismo sustentable, ético e consciente na formación de profesionais do turismo titulados polas universidades estatais de Paraná. Así, para construír coñecementos empíricos, é necesario utilizar diversas técnicas de análise e categorización da información.

4.2 O USO DO CUESTIONARIO COMO TÉCNICA DE RECOLLIDA DE DATOS NA INVESTIGACIÓN CUANTITATIVA

A investigación cuantitativa pretende obter información que represente as impresións da poboación obxecto deste estudo, neste caso, de estudantes de turismo das universidades estatais de Paraná. O curso de turismo desenvolvido nas universidades estatais pertence á mesma autarquía e a investigación pretende entender como o Departamento Estatal de Educación xestiona a formación do alumnado nas institucións estatais en relación co desenvolvemento dun turismo consciente.

Segundo Marconi e Lakatos (2017), unha investigación cuantitativa é unha modalidade de clasificación metodolóxica que fai uso de técnicas estatísticas que permiten cuantificar opinións e información para un determinado estudo. Este tipo de investigación representa un enfoque que se realiza na procura da comprensión e interpretación do razoamento lóxico que implica información que permita medir as experiencias humanas.

Bauer e Gaskell (2008) sinalan que neste tipo de investigacións, os medios de recollida de datos estrutúranse a través de cuestionarios que se poden organizar con preguntas de opción múltiple, entrevistas individuais e outros recursos que teñen preguntas claras e obxectivas. A aplicación deste medio de recollida de datos debe ser rigorosa para obter fiabilidade relacionada cos resultados.

Debido a que se trata dun tipo de recollida de datos que se basea en datos numéricos, a investigación cuantitativa é a máis común e máis utilizada no mercado, xa que permite realizar estudos cuxa finalidade é avaliar os comportamentos, opinións e coñecementos dos individuos que representan un grupo ou poboación (Demo, 2011).

Neste estudo, a investigación cuantitativa serve para recoller datos e opinións dos estudantes de turismo das universidades públicas estatais sobre a percepción do alumnado sobre

a formación turística e a importancia de estar preparados para planificar, realizar e levar a cabo accións turísticas conscientes.

Os cuestionarios son instrumentos de investigación máis adecuados para a cuantificación, porque son fáciles de codificar e tabular e proporcionan comparacións con outros datos relacionados co tema investigado (Marconi and Lakatos, 2017) . Estes instrumentos de recollida de datos deben ser previamente elaborados, contendo preguntas que van desde as máis sinxelas ata as máis complexas; Estas cuestións deben referirse a unha idea á vez e permitir unha única interpretación, respectando sempre o nivel de coñecemento dos informantes. Para este estudo (Anexo II), utilizouse un cuestionario autoadministrado onde son cubertos polos propios informantes, sen a presenza do investigador, e é importante determinar cales son as cuestións máis relevantes a propoñer, relacionando cada elemento da investigación que se está a facer (Fachin, 2006).

En canto á forma, Bastos e Santos (2013) afirman que poden estar compostas por cuestións abertas, pechadas e relacionadas. As preguntas pechadas presentan ao enquisado un conxunto de respostas alternativas para que poidan elixir a que mellor representa a súa situación ou punto de vista. As preguntas abertas presentan a pregunta e deixan un espazo en branco para que o entrevistado escriba a súa resposta sen restricións e preguntas relacionadas son preguntas que dependen da resposta doutra xa formulada. Os cuestionarios que contribúen a esta investigación foron aplicados a 151 estudantes de turismo de catro universidades públicas do estado de Paraná.

4.3 ANÁLISE DE CONTIDO COMO TÉCNICA DE ANÁLISE CUALITATIVA

A análise de contidos, segundo Bardin (2016), implica un conxunto de ferramentas coa finalidade de analizar a comunicación co fin de obter procedementos e obxectivos descritivos. As mensaxes teñen un contido que nos permite comprender unha relación perceptiva sobre o tema que se está a tratar. Vergara (2010) sinala que a análise de contidos ten unha finalidade exploratoria, que ten como obxectivo descubrir ou verificar comunicacións sobre un determinado tema. Así, esta técnica de análise pode utilizarse para clasificar ou categorizar contidos, información, coñecementos e comunicacións. Trátase de traducir elementos clave e comparalos con outros elementos.

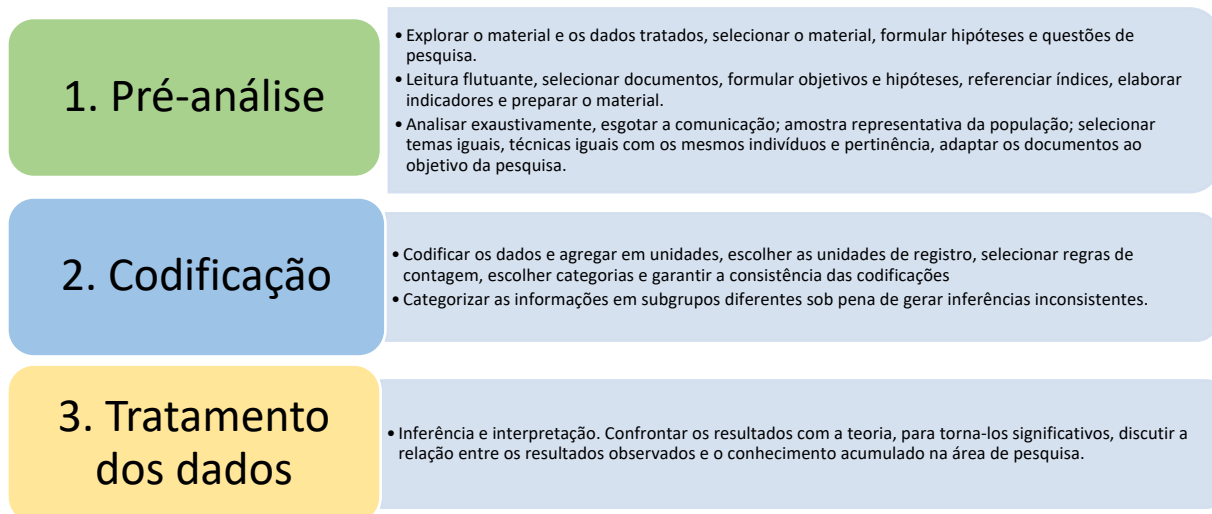
Deste xeito, unha análise de contidos contribúe á descrición do contido dunha comunicación transmitida por calquera medio, xa sexa xornais, películas, conversas ou verbalizacións, polo que ao analizar un contido, os signos de comunicación clasifícanse en categorías axeitadas. As categorías son propostas por Bardin (2016) en tres etapas: preanálise, codificación e tratamento de datos.

1. Preanálise: que explora o material e os datos tratados, nesta etapa selecciónase o material a analizar, fórmulanse hipóteses e cuestións de investigación, e logo realízase unha lectura flotante, selecciónanse documentos, fórmulanse obxectivos e hipóteses, fanse índices referenciados, elabóranse indicadores e elabórase o material. Debe seguir as regras para escoller documentos como: exhaustividade, esgotando a totalidade da comunicación; garantir unha mostra representativa da poboación; Tratar os datos con homoxeneidade, é dicir, seleccionar os mesmos temas, as mesmas técnicas cos mesmos individuos e relevancia, adaptando os documentos ao obxectivo de investigación.

2. Codificación: os datos deben estar codificados e agregados en unidades, en función dos seguintes pasos: elección de unidades de rexistro, selección de regras de reconto e elección de categorías, que permitan asegurar a coherencia das codificacións. A mesma información non se pode categorizar en diferentes subgrupos co risco de xerar inferencias inconsistentes.

3. Tratamento de datos: inferencia e interpretación. O investigador debe confrontar os seus resultados coa teoría utilizada, para facelas significativas, ademais de discutir a relación entre os resultados observados e o coñecemento acumulado nunha área determinada de investigación.

Figura 14A análise de contidos segundo Bardin.

Fonte: Elaborado polos autores baseado en Bardin (2016).

A análise de contido foi unha das técnicas amplamente utilizadas nos estudos turísticos. Rejowski (2010) desenvolveu estudos sobre a produción científica en Brasil e no mundo, utilizando este tipo de análises para determinar a importancia da investigación científica no turismo. Do mesmo xeito, Reis et al. (2022) desenvolven unha proposta para unha matriz cualitativa de análise de datos para a investigación sobre turismo e desenvolvemento sostible mediante a análise de contidos, seguindo o exemplo doutros estudos xa desenvolvidos no ámbito do turismo.

Non obstante, para presentar a percepción do alumnado dos Cursos de Turismo das universidades estatais respecto ao turismo consciente, é necesario desenvolver unha investigación cuantitativa con cuestións indutivas e dedutivas desenvolvidas mediante a aplicación dun cuestionario.

4.4 A ANÁLISE DAS CORRELACIÓNS E O MODELO LINEAL XERAL NOS COMPORTAMENTOS TURÍSTICOS COMO TÉCNICA DE ANÁLISE CUANTITATIVA

Os datos recollidos analizáronse utilizando o software SPSS para análises cuantitativas, e para as preguntas abertas, utilizouse o MaxQDA.

Análise cuantitativa dos cuestionarios co alumnado: Ademais das estatísticas descritivas, realizáronse probas multivariantes para investigar a influencia de múltiples variables independentes nas respostas do alumnado. En concreto, buscabamos entender se a

idade, o semestre, o xénero ou a universidade á que asisten os estudantes poderían influír no nivel de recoñecemento que teñen do turismo consciente.

Análise cualitativa dos cuestionarios co alumnado: Para as preguntas abertas, as respostas foron categorizadas e analizadas en MaxQDA, buscando identificar patróns e temas emerxentes relacionados coa percepción do turismo consciente.

Probos de hipótese: A elección da proba Kruskal-Wallis, unha proba nonparamétrica, xustifícase pola súa capacidade de comparar as medianeiras de tres ou máis grupos independentes, especialmente cando os datos non se distribúen normalmente (Vargha e Delaney, 1998). No marco desta investigación, as diferentes universidades representan grupos independentes. O alumnado destas universidades, aínda que teña perfís demográficos e académicos similares, puido ter recibido diferentes contidos formativos e didácticos relacionados co turismo consciente.

Tendo en conta que a hipótese da investigación pretende comprender se os currículos das diferentes universidades inflúen na percepción e comprensión do turismo consciente dos estudantes, é relevante comprobar se existen diferenzas significativas nas respostas dos estudantes en función das universidades ás que asisten. Se se identifican tales diferenzas, pode indicar unha variación no contido ou énfase dada ao turismo consciente nos seus respectivos currículos.

Por iso, o test de Kruskal-Wallis, comparando as respostas de estudantes de diferentes universidades, proporciona información pertinente sobre a presenza ou ausencia de ensinanzas relacionadas co turismo consciente e, por extensión, pode axudar a inferir sobre o enfoque dado ao turismo consciente nos currículos das universidades estudadas.

5. ANÁLISE E DISCUSIÓN DE RESULTADOS

Neste capítulo presentamos os resultados das dúas fases da investigación. En primeiro lugar, trataranse as respostas dos coordinadores dos cursos de turismo das universidades estatais de Paraná. En segundo lugar, presentaranse os resultados da etapa realizada con estudantes de turismo destas mesmas universidades.

5.1 ANÁLISE DA CONSULTA COA COORDINACIÓN DOS CURSOS DE GRAO

A investigación recolleuse en dúas fases, polo que, nesta etapa, realízase a análise cualitativa das entrevistas realizadas cos coordinadores do curso e, posteriormente, a análise cuantitativa dos cuestionarios aplicados ao alumnado de turismo. Nesta primeira etapa realizouse unha consulta coa coordinación de cursos de turismo das universidades estatais do Estado de Paraná (Universidade Estatal de Ponta Grossa - UEPG; Universidade Estatal de Paraná – UNESPAR - Campus Apucarana / Campus Campo Mourão; O obxectivo deste estudo foi analizar os currículos dos cursos de turismo desenvolvidos na formación dos profesionais das universidades estatais do Estado de Paraná.

Os datos recollidos das persoas responsables da coordinación dos cursos de turismo das universidades estatais presentan a descrición da realidade e as posibilidades de melloras nos cursos de formación do turismo ofertados nas universidades estatais de Paraná. O obxectivo da entrevista non era describir o perfil dos coordinadores do curso, senón recoller información sobre os cursos que desenvolven as universidades, isto xustifícase polo feito de que os coordinadores do curso sexan profesores das universidades que son elixidos polos directores do campus e poden ser substituídos mesmo durante o curso académico. Esta é unha das características de xestión das universidades estatais, que contan cunha facturación na coordinación dos cursos.

Inicialmente, preguntáronse aos coordinadores sobre o curso e as respostas contribúen a formar un perfil dos cursos investigados. A primeira pregunta investigou cantos anos a

universidade vén ofrecendo formación en turismo, demostrando que todos os cursos de turismo creáronse en Paraná hai máis de 20 anos e hai menos de 40 anos, e o curso máis antigo leva 38 anos formando especialistas en turismo. A táboa 1 indica canto tempo atrás se creou o curso de turismo en cada unha das universidades que estudaron o seu curso de turismo.

Táboa 1: Tempo de implantación do curso de turismo nas unidades.

C1 - 38 anos
C2 - 21 anos
C3 - Desde 2003, hai 20 anos
C4 - 25 anos
C5 - 23 anos

Fonte: Elaborado polos autores.

A creación de cursos de turismo en Paraná debeuse á necesidade de formar profesionais para traballar na exploración do potencial turístico que presenta o Estado en diferentes comarcas. Así, formar bacharelatos e profesionais que actúan adecuadamente nesta actividade, en diferentes ámbitos de estudo e actividade, supón desenvolver persoas para traballar considerando os elementos competitivos básicos e que poden diferenciarse do contexto doutras localidades e doutros países, motivo polo cal as universidades buscan formarse de forma diferenciada no contexto do turismo internacional (Bañulz et al., 2007).

Segundo o CEDTUR (2023), tras amplos debates, aprobouse que o 50% dos contidos desenvolvidos na formación turística deberían estar formados por disciplinas de base común, orientadas á formación xeral do profesional e o outro 50% deberían estar formados por disciplinas con contidos específicos e totalmente centrados en actuar no desenvolvemento do turismo. En Brasil, por outra banda, cada unidade federativa ou Estado adopta directrices curriculares avaladas por determinacións mínimas establecidas polo Ministerio de Educación que se dedican á formación de bacharelato preparados para traballar no desenvolvemento do turismo, con todo, as universidades estatais á hora de elaborar os seus plans de estudos establecen contidos específicos para formar profesionais especializados en turismo en cada rexión.

Deste xeito, recoñécese que a implantación de cursos de turismo nas distintas comarcas do Estado paraná atende as demandas de formación profesional en materia turística, o que supón un diferencial na práctica das actividades deste segmento en Paraná.

A coordinación foi preguntada polo número de profesores que traballan na formación turística e as súas respostas demostraron que hai un déficit de profesorado que traballa nesta formación e que non hai paridade no número de profesores entre unha universidade e outra. O curso de máis idade conta con 21 docentes, e foi aclarado pola coordinadora que traballan en disciplinas formativas xerais e disciplinas específicas. As outras universidades teñen unha facultade de profesorado moi limitada, aínda que teñen un amplo currículo. Unha coordinadora informou de que só hai 4 profesores no curso de turismo.

Pódese deducir desta información que a maioría dos profesionais titulados en turismo prefiren traballar na planificación turística, no sector económico, en axencias de viaxes, organización de itinerarios e xestión de puntos turísticos, isto xustifica o déficit de profesionais para traballar na docencia turística, na procura de mellora e para mellorar a formación e ampliar coñecementos no ámbito do desenvolvemento turístico.

A modernización dos recursos debe ir acompañada de melloras na formación dos profesionais que traballan na formación de novos profesionais para traballar na planificación e actividades turísticas, este proceso evolutivo de educación contribúe a mellorar a preservación e sustentabilidade do turismo nas distintas comarcas do estado paraná. A táboa 2 mostra o número de profesores do curso de turismo en cada unidade universitaria.

Táboa 2Número de persoal docente en cursos de turismo.

C1 - 21 docentes en total (materias de formación xeral e específica)
C2 – 7 profesores
C3 - 4 profesores
C4 – 10 profesores
C5 - 10 profesores

Fonte: Elaborado polos autores.

A formación en turismo conta con docentes másteres noutras áreas de coñecemento, en función da disciplina de se está centrada na formación xeral ou nos coñecementos específicos. No que se refire a disciplinas específicas de formación turística, o profesorado conta con formación específica na zona. Pero nas disciplinas educativas xerais, as universidades teñen mestrados doutros ámbitos.

Para determinar a organización curricular dos cursos de turismo en Paraná, considérase que a educación superior en turismo depende dun conxunto de políticas públicas, que teñen un

valor instrumental na formación académica. Mediante o desenvolvemento de actividades de investigación científica e tecnolóxica, permítese ao académico desenvolver o desenvolvemento económico e social, ademais de garantir a promoción dunha ampla educación ética, cultural e ambiental, co fin de permitir unha interacción entre o turismo e a economía, co coñecemento de cada comunidade onde se desenvolve o turismo, e a interacción sustentable co medio natural (Beni, 2012).

As universidades estatais de Paraná están centradas nunha ampla acción ética e cultural, que se converte en fundamental para a formación debido ao estratéxico que ocupa na orientación da cidadanía democrática e social e no desenvolvemento sostible do turismo en todo o Estado paraná.

O estudo das linguas para a comunicación cos turistas estranxeiros, así como os coñecementos matemáticos e xeográficos que permitan mellorar a planificación de itinerarios, custos e outras necesidades tamén son exercidos por docentes doutras áreas de coñecemento. Actualmente, segundo Pimentel et al. (2014), unha necesidade que foi aumentando é o coñecemento nas tecnoloxías da información, xa que é un coñecemento extremadamente necesario no desenvolvemento do turismo, especialmente no que se refire ao turismo internacional.

Como xa se coñecía, en relación coa duración do curso de turismo, tres coordinadores informaron de que o curso da súa universidade ten unha duración de catro (4) anos e outros dous teñen cualificacións cunha duración de tres (3) anos. Segundo a información dos coordinadores, existen créditos para materias que deben cumprirse con materias realizadas a través da educación a distancia, se por unha banda, isto contribúe a acelerar o tempo de estudo, por outra banda, favorece que o alumno subestime a importancia da aprendizaxe, xa que se sabe que non todas as persoas teñen suficiente habilidade individual e disciplina para desenvolver coñecementos a través da educación a distancia.

Un currículo de 3 anos non atopa marxe para implementar outra disciplina centrada no desenvolvemento sustentable, ético e consciente do turismo. O ideal sería repensar o currículo para normalizar o coñecemento do turismo no estado do Paraná, especialmente nas universidades públicas estatais.

Táboa 3 Duración dos cursos de turismo nas universidades públicas estatais.

C1 - 4 anos
C2 - 4 anos
C3 - 3 anos
C4 - 4 anos
C5 - 3 anos

Fonte: Elaborado polos autores.

A duración do curso de turismo para acometer unha formación adecuada ás novas realidades da sociedade é fundamental para ser máis longa, porque canto máis tempo teña que aprender o alumno, maior será o desenvolvemento da súa capacidade intelectual e ideolóxica, especialmente nun momento no que as persoas necesitan ser creativas, éticas e centradas na sustentabilidade en todos os ámbitos do coñecemento e, Máis aínda, no ámbito do turismo porque é unha actividade impactante en relación co medio ambiente. A Táboa 3 mostra a duración dos cursos de turismo nas universidades estatais.

Do mesmo xeito, relacionado co punto anterior, o número de materias que os académicos deben cursar durante o curso é bastante desigual entre as universidades en comparación. Neste sentido, atopamos unha preocupación pola calidade da docencia, porque un currículo que ten 57 materias non pode contar só con 4 docentes. O curso máis antigo ten unha cuadrícula de 41 materias, cunha media de 40 materias en cada curso. Así, por moito que se deseñe un currículo co foco na sustentabilidade, a responsabilidade ou a ética no consumo turístico, pódese intuír que se algo falla para un profesor, o máis probable é que isto se reflecta na formación do alumnado.

A táboa 4 mostra o número de materias que conforman os currículos das universidades estatais, os cursos son anuais ou semestrais, pero aínda así, isto non inflúe no número de materias, o que debería afectar á calidade do aprendido e impartido nestas universidades.

Táboa 4 Número de materias en cada cuadrícula.

C1 - 41 materias
C2 - 37 materias
C3 - 57 materias
C4 - 40 materias
C5 - 39 materias semestrais

Fonte: Elaborado polos autores.

Aínda relacionados co currículo e as actualizacións do currículo das disciplinas, preguntáronse aos coordinadores se o currículo do curso de Turismo xa recibiu algún cambio e cal é a causa da modificación na grella. Tamén existe a cuestión relacionada coa carga de traballo de cada materia, se o curso é semestre, o número de horas de cada materia é inferior e os contidos poden ser insuficientes para desenvolver coñecementos adecuados para a formación do alumnado. As respostas presentadas polos coordinadores do curso indican que os cursos sufriron cambios estruturais, sempre co obxectivo de mellorar a formación (Táboa 5).

Táboa 5- Información sobre cambios no currículo.

C1 - Si, desde 1985 fixéronse 05 cambios no Proxecto Político Pedagógico, especialmente para a adaptación das normas e leis federais e estatais; a necesidade de modernizar as disciplinas, segundo as tendencias do sector e as demandas do mercado no turismo; e, por último, para a inclusión de actividades de ampliación na carga de traballo do curso.
C2 - Si, o máis significativo en 2018 coa énfase en Business para tratar de solucionar o tema da baixa demanda do curso. En 2023 sufriu un novo cambio para incluír o Currículo de Extensión e unha revisión significativa do texto e disciplinas que estaban cun nesgo económico.
C3 - Si. Segundo o Proxecto Pedagógico do Curso/2020, sufriu unha nova estruturación debido á necesidade de actualizar disciplinas e novas políticas pedagóxicas para manterse ao día do mercado actual e os cambios tecnolóxicos. O momento fai un chamamento aos profesionais en sintonía coa idade do coñecemento e da información, e debe posuír algunhas características, como: ser flexibles ao cambio, creativos, intuitivos, versátiles, capaces de traballar en equipo e coas novas tecnoloxías, dotados de pensamento crítico, postura ética e espírito emprendedor, abordando as diferenzas sociais e a diversidade en todos os seus ámbitos (relixiosos; cuestións de xénero e culturais), entre outras. (Proxecto Pedagógico do Curso de Turismo/2020, fl.6)
C4 - Si, para actualizar o contido e o currículo da extensión.
C5 - Si, actualizando e reducindo a duración do curso.

Fonte: Elaborado polos autores.

Entendendo que o alcance do turismo é amplo e interfere en aspectos sociais, culturais, económicos e ambientais, os profesionais que traballan neste ámbito necesitan formación específica, ao mesmo tempo que é xeralista, esta educación xeneralízase e debe suceder a través de coñecementos actualizados e centrados na sustentabilidade ambiental. Así, as directrices curriculares actuais caracterízanse como un referente para as Institucións de Educación Superior, que son formadoras destes profesionais, para organizar os seus programas formativos, permitindo flexibilidade aos cursos e priorizando áreas de coñecemento (Gomes et al., 2008).

Europa ten plans de estudos diferenciados e estruturas curriculares diversificadas para a formación turística. A estrutura dos sistemas educativos, en Inglaterra, por exemplo, ten currículos flexibles, nos países do Reino Unido (Inglaterra, Escocia) e Irlanda, o sistema universitario é máis flexible, polo que o alumno elixe o seu currículo docente segundo os seus

intereses profesionais. Isto débese a que moitos estudantes cambian de maioría, e neste sistema, o cambio pode producirse sen ningún problema.

Este sistema permite ir dunha carreira a outra sen moito problema, de tal xeito que un alumno, no caso do turismo, puido tomar unha mostra moi diferente doutras empresas que tamén están interesadas no turismo. Se define la no troncalidad, un concepto bien opuesto al español que todavía planifica un altísimo porcentaje de asignaturas de carácter obligatorio. Neste modelo, as Universidades ou institucións de ensino superior tamén contan con outras titulacións que non se consideran de nivel universitario superior, no mesmo sentido que en España, pero que capacitan máis que o bacharelato (ANECA, 2004, p. 53).

Neste aspecto, segundo Bañulz et al. (2007), espérase que os titulares de bacharelato teñan coñecementos que lles permitan adoptar políticas de desenvolvemento para a conservación e preservación do medio ambiente. O turismo, ao ser unha importante actividade económica, ten complexidade, que require profesionais preparados, guiados a través dos currículos universitarios. Na actualidade, o currículo configúrase como un elemento en constante (re)construción, contextualización, desdoblamento e discusión, sempre encamiñado á aprendizaxe e á formación que cumpran coas especificidades que a actividade require.

Segundo Sogayar e Rejowski (2011), a formación en Turismo recibiu axustes necesarios, que se notan, sobre todo na primeira década do século XXI, cando se converteu nun requisito e nunha necesidade formar ás persoas centradas na sustentabilidade do medio ambiente, as desigualdades sociais, problemas que xorden da escasa distribución da renda, ademais da dinamización dos vínculos sociais a través do turismo e a hostalería.

Pedíuselles aos coordinadores que describan os principios das disciplinas que se dedican á formación dirixida ao exercicio dun turismo máis responsable e ético. Un coordinador relacionou o programa orientado á ética con disciplinas como a Hostalería; Dereito e lexislación turística; mercado de viaxes; Filosofía e Socioloxía do Turismo, esta é unha visión capitalista do turismo e vai en contra dos principios da sustentabilidade.

Outro coordinador describe unha relación de disciplinas que xa existen e que, segundo el, poden relacionar coñecementos en turismo coa formación de turismólogos orientados a levar a cabo a planificación dun turismo sustentable, ético e consciente, con todo, se estas disciplinas non o fixeron ata agora, é necesario contar con máis que disciplinas na carga de traballo, Pero máis ben repensar os seus menús para contribuír a esta formación dun xeito máis eficaz.

Un terceiro coordinador afirmou que o currículo constrúíuse con esta cuestión en mente e engade que o curso ten a disciplina de Práctica e Ética no Turismo, o que demostra que estas disciplinas por si soas non poden conformar unha concepción que indique ao turista a necesidade de desenvolver un turismo consciente, sen degradación, mesmo porque o simple feito de que o turista que se mova xa xera impactos sobre o medio ambiente.

Mentres que un cuarto coordinador indica que se trata dun contido específico para as disciplinas de filosofía e ética, o quinto coordinador declara que se trata dunha materia a tratar nas disciplinas do currículo por parte do profesorado, encárganse de facer a conexión entre o turismo consciente e a formación dos turismos. A Táboa 6 presenta os principios das disciplinas turísticas.

Táboa 6- Principios das materias do currículo.

C1 - hostalaría; Dereito e lexislación turística; mercado de viaxes; Filosofía e Socioloxía do Turismo
C2 - Cultura e Turismo Brasileiro/ Filosofía e Epistemoloxía do Turismo/ Xeografía do Turismo/ Turismo e Sociedade/ Xestión de persoas en Turismo/ Responsabilidade Social e Ambiental en Turismo/ Turismo Comunitario/ Turismo e Diversidades/ Turismo e Patrimonio Cultural / Turismo no Medio Rural / Lei Aplicada ao Turismo / Libras
C3 - A grella constrúíuse con este problema en mente. Con todo, o curso conta con materias como: Práctica e Ética no Turismo
C4 - Filosofía e ética
C5 - Dentro da maioría das disciplinas, a facultade fai esta conexión.

Fonte: Elaborado polos autores.

En canto á organización dos contidos das disciplinas para poñer en coñecemento dos académicos os problemas que implican os impactos do turismo na sociedade, o primeiro coordinador declarou:

O proxecto político pedagóxico divídese en Disciplinas Formativas Xerais e Específicas. Os aspectos directamente relacionados co turismo, no que respecta ao desenvolvemento sustentable e ás organizacións turísticas, están incluídos nas disciplinas formativas específicas, impartidas habitualmente por Bacharelato en Turismo. Nestas disciplinas, ademais das actividades docentes, o alumnado tamén realiza visitas técnicas que presentan a realidade das empresas e dos atractivos turísticos e tamén se ofertan proxectos de extensión, onde o alumno ten a posibilidade de relacionarse directamente co comercio turístico local e recoñecer os seus puntos fortes e débiles (C1).

A visión da coordinadora (C1) representa unha posición claramente centrada no turismo guiada pola economía, que non demostra un coñecemento centrado na realización dun turismo consciente que prevé a participación do turistólogo como comunicador e formador de actitudes

conscientes entre os turistas co fin de garantir a preservación, minimizar impactos e garantir melloras para a comunidade de acollida.

Os demais coordinadores consideran que se trata de adaptar o currículo das disciplinas, pero non consideran que as universidades deban cambiar a súa liña de pensamento, porque o cambio ideolóxico en relación co trato dado ao turismo no proceso de formación dos profesionais aínda non é unha necesidade. A táboa 7 describe os principios que deben rexer o currículo das disciplinas.

Táboa 7 Os principios rexen o currículo das disciplinas turísticas.

C1 - O proxecto político pedagóxico divídese en Disciplinas Formativas Xerais e Específicas. Os aspectos directamente relacionados co turismo, no que respecta ao desenvolvemento sustentable e ás organizacións turísticas, están incluídos nas disciplinas formativas específicas, impartidas habitualmente por Bacharelato en Turismo. Nestas disciplinas, ademais das actividades docentes, o alumnado tamén realiza visitas técnicas que presentan a realidade das empresas e dos atractivos turísticos e tamén se ofertan proxectos de extensión, onde o alumno ten a posibilidade de relacionarse directamente co comercio turístico local e recoñecer os seus puntos fortes e débiles.
C2 - O debate para a elaboración dos menús celebrouse en varias reunións da NDE. Os contidos, por outra banda, son elaborados a partir do currículo polo profesorado da disciplina, que ten a autonomía para definir os contidos. Cando sexa posible, na aprobación destes plans na Colexiata, realízase a presentación e discusión destes contidos. Pero, en xeral, todas as disciplinas teñen no seu currículo temas que implican o turismo e os seus impactos positivos e negativos na sociedade.
C3 - Os contidos organízanse segundo o currículo de cada disciplina, que se inclúe no Proxecto Pedagóxico do Curso de Turismo, aprobado polas instancias Unicentro. - A elaboración do plan docente, o profesorado da área prepárase e está aprobado pola NDE e CONDEP/DETUR. - O profesorado busca traballar con teorías e prácticas, contribuíndo á formación do alumno.- É importante mencionar que o curso de Turismo inclúe 14 disciplinas de extensión, precisamente para que o alumnado poida actuar na sociedade (comunidades) e contribuír e aprender de cuestións alleas á aula.
C4 - Traballamos con casos reais, con problemas actuais na sociedade, con accións de extensión e proxectos na aula
C5 - A través de estudos de caso, discusións de texto, vídeos. Proxectos integradores. Investigación. Traballo disciplinario. Prácticas de prácticas. Prácticas en proxectos de extensión, entre outras vías.

Fonte: Elaborado polos autores.

Os postos expostos polos coordinadores do curso amosan que aínda non se realizan actividades formativas que promovan o desenvolvemento de actividades turísticas dirixidas á concienciación de que se debe preservar o medio natural, que a contorna da hostalería debe verse afectada o menos posible, que a emisión de gases provocada polo tráfico e o transporte aéreo debe reducirse polo ben da humanidade.

A primeira parte do cuestionario foi reveladora sobre que coordinadores de cursos de turismo non saben sobre turismo consciente, polo que pasamos á análise da segunda parte do cuestionario.

En relación co turismo consciente, preguntouse se existe algún traballo dirixido á formación do coñecemento que conduza ao desenvolvemento de principios éticos e responsabilidade social e ambiental que estea relacionado co consumo consciente por parte dos turistas. Os coordinadores indicaron unha vez máis as disciplinas que tratan o tema, sinalando un aspecto capitalista da formación turística. Consideran que é unha cuestión metodolóxica das disciplinas do curso, sinalan as técnicas que utilizan os profesores como se fosen verdadeiramente formativas dentro dun método formativo ao que non se pode incumplir, O coordinador do C5 sinalou o seguinte:

Moi complicado de responder, porque cada profesor dirixe de forma diferente nas súas materias. Isto pode depender das metodoloxías de cada profesor, do contido de cada materia, e do perfil de cada clase. O ensino non é estático, hai que ser flexibles segundo cada realidade, cada contexto. Ademais da disciplina, contamos coas actividades curriculares de extensión que tamén nos permiten abordar estas temáticas, a través de proxectos integradores. Con todo, estes proxectos son diferentes cada semestre e non son os mesmos para todos os anos seguintes. Son variables segundo as demandas da sociedade e do comercio turístico (C5).

Esta coordinadora sinala a contorna universitaria como un lugar innovador que considera o diferencial de cada alumno e cada clase, sinalando ademais que a secuencia de proxectos fai esta consideración, o que dificulta a formación dunha concepción para a temática do turismo consciente. A Táboa 8 presenta a visión dos coordinadores sobre os temas que implican o curso de turismo.

Táboa 8 Principios que implican os temas das disciplinas.

C1 - Os temas de responsabilidade social e ambiental e consumo consciente abórdanse nas disciplinas da Hostalería; Dereito e lexislación turística; territorio e sociedade; Turismo de base comunitaria e turismo en espazos naturais.
C2 - Trabállanse de diferentes maneiras nas disciplinas en xeral e nas específicas, a través de diversas actividades en clases como textos, películas, eventos, visitas técnicas e viaxes. As disciplinas específicas son: Filosofía e Epistemoloxía do Turismo e Responsabilidade Socioambiental no Turismo
C3 - No curso de Turismo trabállanse actividades centradas en cuestións éticas en formato de debates de aula, conferencias, visitas técnicas, investigacións e estudos de caso.
C4 - De xeito transversal, nas disciplinas e nas accións de extensión
C5 - Moi complicado de responder, porque cada profesor dirixe de forma diferente nas súas materias. Isto pode depender das metodoloxías de cada profesor, do contido de cada materia, e do perfil de cada clase. O ensino non é estático, hai que ser flexibles segundo cada realidade, cada contexto. Ademais da disciplina, contamos coas actividades curriculares de extensión que tamén nos permiten abordar estas temáticas, a través de proxectos integradores. Con todo, estes proxectos son diferentes cada semestre e non son os mesmos para todos os anos seguintes. Son variables segundo as demandas da sociedade e do comercio turístico.

Fonte: Elaborado polos autores.

Preguntáronse aos coordinadores do curso de turismo de cada universidade estatal se consideran importante desenvolver coñecementos dirixidos a resolver problemas derivados da actividade turística. Para catro coordinadores, o tratamento dado ao turismo consciente nas universidades é un enfoque orientado aos recursos, que consideran fundamental porque vincula o turismo a cuestións económicas. A resposta do C5 xustifica que é moi importante formar aos turólogos capaces de identificar con antelación os impactos nos destinos turísticos e que é fundamental reflexionar sobre os problemas que o turismo pode provocar para facerse eficiente na prevención de tales accións degradantes e buscar solucións.

Táboa 9 Coñecementos centrados na resolución de problemas.

C1 - É un aspecto moi importante para conectar o alumnado coa realidade do mercado.
C2 - Sumamente importante, temos novas disciplinas para tratar estes temas como: Mobilidades e Turismo / Turismo e Diversidades / Turismo e Cidades e Innovación en Turismo, por exemplo
C3 - O Curso de Turismo está orientado a buscar unha solución aos problemas da actividade turística.
C4 - Fundamental para a formación
C5 - Sumamente importante, tratamos isto en varias disciplinas, por exemplo, na disciplina de eventos que imparto, trato os impactos de acontecementos e mega-eventos nun destino, que van desde a expropiación de vivendas de veciños da periferia enviándoas aínda máis lonxe dos centros da cidade (xentrificación), pasando por problemas de mobilidade ás grandes obras construídas e que se converten en auténticos "elefantes brancos" na localidade con altos custos de mantemento e diversos Outros problemas. Noutras disciplinas abóndanse estes problemas, como na disciplina do turismo e da sociedade, onde é posible mostrar os problemas de xentrificación en cidades como Barcelona e Venecia que alteran a estrutura social e ambiental. En definitiva, en diversas disciplinas podemos e debemos abordar todos os problemas e reflexionar sobre as solucións.

Fonte: Elaborado polos autores.

Ao ser preguntada sobre como desenvolve a universidade accións que contribúan á formación específica dun turismo máis consciente e centrado na procura dun turismo máis responsable, as respostas dos coordinadores indican que as universidades necesitan formar profesionais vinculados á problemática dos impactos ambientais promovendo eventos capaces de levar á modernización e concienciación da necesidade de actuar en beneficio do medio ambiente e a preservación dos destinos.

Para eles, aprender sobre turismo responsable depende da investigación, execución de proxectos e formación adecuada, sempre centrada na realidade. Os coordinadores tratan de non comprometer o traballo das universidades declarando que hai recursos e prácticas pedagóxicas que se están a desenvolver dentro das universidades orientadas á formación en turismo con ética, sustentabilidade e concienciación ambiental.

A coordinadora de UNESPAR afirmou que o curso de turismo considera aspectos innovadores e a demanda do alumnado e implantou unha docencia híbrida, onde algunhas materias se cursan na modalidade a distancia mediante plataformas institucionalizadas como, por exemplo, *Google Classroom*, *Microsoft Teams*, *plataformas Moodle*. Esta tendencia tamén se utilizou na formación en colexios privados, onde a modalidade a distancia foi moi utilizada. Pódese ver que as respostas do coordinador apropiáronse do proxecto pedagóxico da universidade e xeraron respostas previamente elaboradas. A Táboa 10 presenta innovacións que motivaron cambios curriculares.

Táboa 10 Presenza de innovacións nos currículos.

C1 - A universidade depende de accións específicas do curso de turismo, con todo, o Centro de Ciencias Sociais Aplicadas, onde o curso está completo, desenvolve conferencias, eventos e actividades de extensión interdisciplinar, que permiten abordar temas que contribúen a un turismo responsable.
C2 - Tal e como explicou, a través de moito debate na elaboración do PPC, na definición das disciplinas e do currículo que traballan con estes temas. Tamén na discusión para definir temas a tratar en eventos e en viaxes e visitas técnicas. Desde 2018 desenvolvendo actividades de ampliación, entre outras actividades.
C3 - O Curso de Turismo / Unicentro busca traballar nas disciplinas onde o alumnado poida coñecer o turismo responsable. Teñen lugar prácticas sobre o terreo, o que permite aos estudantes estudar problemas reais.
C4 - A través de proxectos de investigación e divulgación
C5 - O curso de Turismo do campus UNESPAR Campo Mourão segue as directrices da Universidade e así, ademais da mobilidade académica, o curso debe estimular o traballo conxunto docente, investigador e de extensión cos cursos de Turismo dos campus de Apucarana e Loanda. Tamén se debe estimular a mobilidade co intercambio de profesorado e alumnado para o desenvolvemento de proxectos de investigación, proxectos de extensión e outras actividades que poidan ser propostas e aprobadas de mutuo acordo entre os cursos.   Tendo en conta os aspectos innovadores do curso e a demanda do alumnado, ofreceranse algunhas disciplinas en parte presenciais e en parte a distancia, utilizando plataformas institucionalizadas como Google Classroom, Microsoft Teams, Moodle, entre outras que acrediten ser adecuadas. Esta decisión baséase no contexto no que o Ministerio de Educación (MEC) autorizou ás institucións de Educación Superior a ampliar a carga de traballo das clases a distancia nos cursos presenciais. Segundo a Ordenanza nº 1.428, publicada no Boletín Oficial do 28 de decembro de 2018, pola que "se prevé a oferta, por parte de Institucións de Educación Superior - IES, de disciplinas na modalidade a distancia en cursos presenciais de grao". E segundo a Resolución nº 007/2018 - CEPE/UNESPAR, pola que se aproba o Regulamento para a oferta e funcionamento de cursos mixtos en cursos de grao UNESPAR.   UNESPAR ten na súa estrutura o Centro de Educación en Dereitos Humanos - CEDH, creado pola Resolución nº 007/2016 COU/UNESPAR, vinculada a PROGRAD, co obxectivo de desenvolver accións afirmativas que posibiliten o acceso, inclusión e permanencia de todas as persoas que necesiten políticas de inclusión, por ser obxecto de discriminación por discapacidade (física, neuromotor, intelectual e/ou sensorial), trastornos xeneralizados do desenvolvemento, altas capacidades/dotes, por razóns étnicas-raciais, relixiosas, culturais, territoriais, xeracionais, de xénero, de orientación sexual, entre outros factores físicos ou emocionais, permanentes ou temporais, que dificultan o desenvolvemento educativo e social destas persoas en igualdade de condicións coas demais. Este Centro ten unha gran relevancia e servirá de apoio á vida cotiá do Curso cando teña no seu medio materias que demanden unha atención inclusiva, educativa e formativa especial.   A diversidade e capilaridade de accións inherentes ao carácter multi-campus de UNESPAR foi asumida polo CEDH como potencial de traballo. O CEHR opera desde unha rede integrada de centros locais nos seus sete campus, integrada por centros de acción específicos, a saber: Centros de Educación Especial

Inclusivos (NESPI), Centros de Educación para Relacións Étnicas-Raciais (NERA) e Centros de Educación para as Relacións de Xénero (NERG), con 35 profesionais que integran os comités directivos dos equipos multidisciplinares nas unidades CEHR dos campus UNESPAR.

As actuacións do curso, relacionadas cos dereitos humanos, serán tratadas de forma transversal e levaranse a cabo en consonancia co que foi desenvolvido polo CEDH e tamén de acordo co establecido pola "Política de Educación de Dereitos Humanos da Universidade Estatal de Paraná – UNESPAR", aprobada por Resolución 002/2018 – COU/UNESPAR.

Dada a relevancia da temática, tamén se abordarán cuestións relacionadas coa Educación Ambiental. En consonancia co establecido na Resolución CEE/PR nº 04/2013: Normas estatais de educación ambiental, o Curso tratará estes debates de forma transversal, ademais de contar cun curso optativo sobre Educación Ambiental e as súas interfaces co Turismo.

É importante destacar que as discusións sobre Relacións Étnicas-Raciais e Dereitos Humanos abórdanse transversalmente en varias disciplinas e están especificamente curricularizadas no currículo de disciplinas como: Cultura e Patrimonio, Turismo e Sociedade, Turismo e Diversidade Cultural, Comunicación e Turismo, Produtos Turísticos e Turismo e Cidades.

Fonte: Elaborado polos autores.

Aínda non está claro para a maioría dos profesores do curso de Turismo as implicacións que o impacto do turismo xera nas comunidades de acollida. Preguntouse se ao analizar as características do turismo desenvolvidas no Paraná, considera a necesidade de formación dirixida a preparar aos profesionais turísticos para ofrecer ao turista máis información sobre o impacto da súa visita no destino, as respostas non demostran a implicación nin o posicionamento adecuado á realidade do postulado na formación turística.

Os cursos están a ser baleirados porque a xente busca instalacións para a formación, pero a implicación e seriedade das accións levadas a cabo co fin de propoñer a realización dun turismo planificado e eficiente para manter o punto de visita sustentable e non repercutir nos puntos de aloxamento e visita aínda hai que traballar de forma máis eficaz e comprometida coa formación para un turismo sustentable e ético. A táboa 11 mostra as características observadas para a educación turística.

Táboa 11: Crítica ao coñecemento necesario no turismo.

C1 - A formación en turismo é necesaria no contexto técnico. Os bacharelados doutras áreas de formación non teñen coñecementos para entender os aspectos do turismo tanto para o visitante como para os residentes. Ademais da necesidade de formar profesionais do turismo para atender aos visitantes, é necesario investir en profesionais do turismo capaces de organizar un destino turístico para perpetuar a economía, o medio ambiente e a sociedade.
C2 - Considérase moi importante, por iso o PPC foi revisado en 2023 para garantir a formación dun profesional do turismo máis consciente, responsable e ético e iso reflexionará non só sobre o seu traballo cos turistas, senón sobre os distintos públicos cos que podes traballar, na zona ou non.
C3 - Cada vez é máis importante que o estado de Paraná invista na formación dos profesionais do turismo, para o desenvolvemento dun turismo máis intelixente e consciente.
C4 - Sempre de xeito transversal, nas disciplinas, na aula e en accións de extensión

C5 - Proxecto Pedagógico Político do Bacharelato en Turismo do campus UNESPAR - Campo Mourão busca propoñer e levar a cabo accións que conduzan á formación dunha cidadanía con pensamento crítico e creativo, con capacidade para organizar e mobilizar recursos cognitivos para crear solucións para o desenvolvemento sobre unha base sustentable que respecte o ser humano e a natureza. O curso pretende formar a un profesional co perfil de investigador, planificador, xestor e emprendedor de turismo, diferenciándoo no mercado a través da súa aposta por cuestións ambientais e sociais. No proxecto pedagógico do curso preséntanse as seguintes competencias necesarias para a formación de bacharelato en Turismo:

✓ Competencia Técnica - mestría, calidade e profundidade dos coñecementos profesionais específicos do Turismo combinados coa capacidade de interrelacionar eses coñecementos con coñecementos doutras áreas;

✓ Competencia administrativa - capacidade para realizar funcións administrativas e utilizar a tecnoloxía de apoio;

Competencia política: capacidade para identificar e establecer espazos de poder, mobilizar apoios e alianzas e posicionarse éticamente nas propias accións.

✓ Competencia social - capacidade para representar materias sociais nos ámbitos público e privado, comprender e reivindicar demandas sociais, promover a cooperación social entre os distintos actores do escenario turístico e fomentar a inclusión social.

✓ Competencia anticipatoria - Capacidade para identificar cambios, modificacións e tendencias no escenario turístico con antelación, para promover un desempeño profesional creativo e competitivo.

Deste xeito, son habilidades a adquirir durante o curso:

integrar creativamente o coñecemento do turismo e as áreas relacionadas na toma de decisións;

Comprender o turismo nunha concepción sistémica, incluíndo as súas relacións e desafíos co medio externo;

✓ Analizar criticamente o fenómeno turístico, anticipándose e promovendo cambios e transformacións na planificación e actividades

✓ Actuar de forma diversificada e creativa nos diferentes contextos sociais e organizativos do turismo.

Ademais destas, algunhas outras habilidades específicas son indispensables para as actividades relacionadas coa xestión, tales como:

✓ O turismo investigador como actividade económica e fenómeno humano;

Planificar e programar servizos e produtos turísticos con deseño profesional de calidade e ética, buscando solucións axeitadas e creativas aos problemas detectados;

✓ Xestionar empresas turísticas, actuando de forma flexible ante problemas organizativos e desafíos;

Identificar e buscar minimizar os impactos ambientais e sociais ocasionados pola actividade turística;

✓ Participar no proceso de elaboración de plans turísticos municipais, estatais e federais;

✓ Identificar e analizar criticamente as tendencias no mercado turístico.

Con respecto á inserción no mercado laboral do Bacharelato de Ciencias licenciado no campus UNESPAR Campo Mourão, poderá traballar nos segmentos máis diversificados da actividade, como son:

✓ Planificación Turística e Xestión Ambiental (axencias oficiais de turismo e empresas de consultoría ou como profesional autónomo);

✓ Medios de aloxamento (hoteis, pousadas, cámpings, balnearios, etc.);

✓ Axencia (axencias de viaxes e operadores turísticos);

✓ Comidas e bebidas (restaurantes, bares, merendas, etc.)

✓ Lecer e Recreación (parques temáticos, hoteis de lecer, cruceiros, clubs, etc.);

✓ Transporte (aire, estrada, ferrocarril, mar e río);

✓ Eventos (empresas que promoven e organizan eventos culturais, técnico-científicos, relixiosos, etc.)

✓ Docencia e investigación académica (institucións públicas e privadas de ensino superior);

- ✓ Formación profesional (escolas técnicas e cursos de formación profesional); E;
- ✓ Investigación aplicada (organismos públicos, empresas privadas e ONG).

Tres eixos principais guían a formación no Bacharelato en Turismo que ofrece UNESPAR en Campo Mourão. Esta proposta pedagóxica prevé que a docencia se desenvolva de forma articulada con actividades prácticas de investigación e extensión, dentro das disciplinas ou noutros compoñentes curriculares ou prácticas académicas. Finalmente, optamos por presentar estruturalmente a proposta deste Curso, de xeito que o seguinte esquema ilustra algúns exemplos de como os obxectivos da formación do Bacharelato en Turismo guiaron a organización das disciplinas, que se dirixen cara ao perfil profesional esperado.

Fonte: Elaborado polos autores.

As diferenzas presentadas entre os currículos estudados, levan a recoñecer unha posibilidade de inserir ou facer fíncapé nas temáticas relacionadas coa sustentabilidade, en diferentes disciplinas do currículo dos cursos de turismo, polo que se entende a posibilidade e a necesidade de esforzarse por estes cursos para contribuír a unha formación centrada nos problemas e necesidades actuais, Con énfase na sustentabilidade do medio ambiente. Por iso, as universidades, as entidades educativas e os institutos de investigación son indispensables para o desenvolvemento sustentable do turismo. A relevancia do turismo para a sustentabilidade é notoria e o papel dos profesionais do turismo debe confluír cara a esta realización.

Finalmente, preguntáronse aos coordinadores se consideran importante adaptar o currículo do curso de turismo para incluír a disciplina da sensibilización turística ou o turismo ético e sustentable. Os coordinadores non consideraron esta hipótese de facer do turismo consciente unha disciplina do curso de formación turística, os currículos, á vista dos coordinadores, non necesitan ser adaptados porque as disciplinas existentes xa adaptaron no seu currículo as cuestións ambientais pertinentes para a formación turística. A Mesa 12 presenta o ditame dos coordinadores sobre a adaptación dos horarios turísticos orientados á sustentabilidade e sensibilización.

Táboa 12- Necesidade de adaptar os currículos.

C1 - Creio que non é necesario crear unha disciplina específica para este fin, xa que é factible inserir elementos de sensibilización e sustentabilidade turística en diferentes disciplinas do currículo, facendo posible traballar os temas de forma transdisciplinar.
C2 - Despois de varias reunións en 2022 para incluír novas disciplinas no curso, non vexo a necesidade de crear estas disciplinas, como xa definimos outras que implican estes temas. Creio que a suxestión destas disciplinas de forma anual, como é o noso caso, volveríase aburrida. Ademais, a "conciencia turística" paréceme un concepto distorsionado e vago. Quizais sería máis correcto educar para o turismo, pero non como disciplina senón como contido.
C3 - No currículo do curso de Turismo xa se contemplan nas disciplinas cuestións relacionadas coa sensibilización turística e o turismo ético. Ademais das disciplinas, todo o profesorado reforza nos contidos materias relacionadas coa ética en xeral.
C4 - Xa temos este contido de forma transversal.
C5 - No noso curso xa temos un curso electivo sobre ética e turismo. Cremos que é importante tratar o tema e tratar de forma ampla, incluíndo traballar neste tema exposto nesta investigación.

Fonte: Elaborado polos autores.

Por todas as xustificacións que presentaron os coordinadores, cando consideraron prescindible a preocupación polo medio ambiente pola formación en turismo, demostrase unha forma de protexer a organización dos cursos aínda tendo en conta que as disciplinas non contemplan cuestións relacionadas coa sustentabilidade e o turismo consciente. Con todo, esta posición dos responsables do curso preocupa en relación co tipo de formación que se destina aos profesionais do turismo que entrarán no mercado laboral nun futuro próximo, é importante que a formación do alumnado sexa coherente coa realidade social e coas necesidades ambientais dos puntos turísticos, especialmente no estado do Paraná.

A continuación faise a análise da investigación cuantitativa realizada co alumnado.

5.2 ANÁLISE DA CONSULTA CO ALUMNADO DOS CURSOS DE TURISMO

O turismo, como actividade socioeconómica, destacou como unha das principais industrias globais, incidindo e influíndo nos aspectos culturais, ambientais e educativos. (Lugo, 2015). No estado de Paraná, esta industria creceu exponencialmente, sendo alimentada por atractivos naturais e culturais (De Araújo, 2016). Con todo, para que o sector turístico siga prosperando de forma sustentable, é fundamental entender o perfil e as motivacións dos estudantes que aspiran a entrar neste eido, xa que serán os futuros profesionais os que liderarán a industria (Moscardi et al., 2020).

Este capítulo dedícase á presentación e análise dos resultados obtidos no transcurso da investigación. Mediante o uso de metodoloxías cuantitativas e cualitativas, o estudo buscou comprender as percepcións e comprensións dos estudantes universitarios sobre o turismo consciente, así como a influencia do currículo na formación destas percepcións.

Lembrando os obxectivos principais, preténdese:

1. Avaliar o nivel de coñecemento e comprensión do turismo consciente.
2. Identificar posibles variacións nas percepcións en función da universidade atendida;
3. Comprender a profundidade e amplitude da formación turística consciente nas institucións de educación superior.

Para a consecución destes obxectivos elixiuse un enfoque mixto, combinando métodos cuantitativos e cualitativos.

Os resultados mostraron diferenzas significativas nas percepcións dos estudantes en función da universidade atendida, o que suxire que a formación e o enfoque pedagóxico de cada institución poden dar forma á comprensión dos estudantes do turismo consciente. A análise cualitativa revelou diversas opinións e entendementos sobre o concepto de turismo consciente, ecoturismo e turismo sustentable.

5.2.1. Método

A elección deste enfoque metodolóxico está apoiada pola literatura, o que suxire que a combinación de métodos pode ofrecer unha visión máis holística e en profundidade do fenómeno obxecto de estudo. (Pontevedra e O Salnés, 2017). Mentres que a aproximación cuantitativa, a través do cuestionario estruturado, permitiu obter datos numéricos e realizar comparacións estatísticas, o enfoque cualitativo proporcionou informacións máis profundas e detalladas sobre as opinións e sentimentos dos alumnos. (de Godoi, 2016; Serafin, 2012).

O enfoque cuantitativo, tradicionalmente utilizado nos estudos empíricos, permite unha análise obxectiva dos datos, proporcionando resultados que poden xeneralizarse a unha poboación máis ampla. (Lugo, 2015). Este enfoque caracterízase pola recollida de datos numéricos e a súa posterior análise estatística. Neste estudo, utilizamos un cuestionario estruturado a escala Likert de 5 puntos, unha ferramenta moi utilizada na investigación cuantitativa, que ofrece respostas estandarizadas e facilita a análise numérica (De Godoi, 2016).

O software SPSS, recoñecido no mundo académico, foi a ferramenta escollida para realizar as

análises estatísticas, debido á súa robustez e capacidade de manexar grandes conxuntos de datos (Rincón Pérez, 2016).

En contextos académicos, o enfoque cualitativo, amplamente utilizado nas ciencias sociais, pretende descifrar intrincados fenómenos sociais, tendo en conta o carácter polifacético e subxectivo das interaccións humanas, tal e como dilucidada por De Oliveira (2011). O instrumento metodolóxico elixido para capturar estes datos foi o cuestionario semiestructurado. Esta ferramenta, que alberga preguntas abertas e pechadas, dá liberdade aos participantes para artellar as súas percepcións, emocións e entendementos (Valles, 2014), xerando así datos ricos e profundos. A análise posterior destes datos realizouse mediante o software MaxQDA, recoñecido pola súa competencia na categorización e presentación de patróns e temas emerxentes nas respostas (Nodari et al., 2014).

O tratamento cualitativo dos datos, especialmente os derivados de respostas discursivas en cuestionarios, presenta unha notable complexidade. Isto débese á natureza textual das respostas e á súa variabilidade intrínseca. A estratexia convencional consiste en estruturar as respostas, patróns esixentes e temas comúns, seguidos da súa categorización e, finalmente, da súa interpretación.

5.2.1.1. Deseño de investigación

A recollida de datos, un pilar de calquera investigación, pode realizarse a través de múltiples medios, incluíndo entrevistas, observacións ou cuestionarios. Cada técnica ten as súas especificidades, así como fortalezas e debilidades. A nosa elección recaeu no cuestionario, dadas as súas virtudes na captura de datos dunha ampla gama de individuos en pouco tempo, a súa sinxeleza de difusión e a capacidade de permitir unha análise cuantitativa e cualitativa. (Chaer et al., 2012).

O deseño adoptado foi transversal e descritivo, guiado pola aspiración de comprender as concepcións do alumnado nun contexto dado. Esta metodoloxía é común cando se quere descubrir tendencias nun momento determinado (Bryman and Cramer, 2012). Alternativamente, poderíase considerar un enfoque lonxitudinal, pero isto foi desaprobado xa que era máis lento e intensivo en recursos. (Neuman, 1996).

5.2.1.2. Selección de mostrás

A mostra foi determinada por conveniencia, un método non probabilístico que se basea na facilidade de acceso aos participantes (Moscardi et al., 2020). Aínda que este procedemento pode introducir certas distorsións, demostrou ser apropiado para a investigación en curso, co obxectivo de involucrar a un gran grupo de estudantes de diversas institucións. A elección do método de conveniencia derivou en parte da súa capacidade de recoller información dun grupo específico, especialmente cando non hai unha lista completa de xogadores potenciais. (Teddle e Tashakkori, 2009). Hai outros enfoques, como a mostraxe estratificada, que poden garantir unha distribución máis equitativa, pero estes demostran ser máis intrincados e intensivos en tempo e recursos. (Dörnyei e Csizér, 2012).

5.2.1.3. Instrumento de recollida de datos

Elixíuse o cuestionario semiestructurado porque combina as vantaxes dos cuestionarios totalmente estruturados e de gama aberta. Estes cuestionarios recoméndase cando se desexa unha combinación de datos cuantitativos e cualitativos (Denscombe, 2008). Aínda que os cuestionarios completamente estruturados proporcionan datos facilmente analizables, os cuestionarios de gama aberta ofrecen profundidade e riqueza, pero son máis difíciles de analizar.

5.2.1.4. Análise cualitativa de datos

A análise cualitativa é clave para comprender e interpretar en profundidade as narrativas dos participantes. (Pontevedra e O Salnés, 2017). No contexto deste estudo, utilizouse a análise temática como técnica principal. Braun e Clarke (2006) Describen a análise temática como un método que implica identificar, analizar e interpretar patróns ou temas que xorden frecuentemente nos datos. Dada a súa probada eficacia na extracción de saídas cualitativas dos datos textuais, esta técnica considerouse a máis adecuada.

Para a análise de datos utilizouse software específico como MaxQDA. A elección destas ferramentas baseouse na súa recoñecida capacidade para procesar e analizar grandes volumes de datos (Lewins e Prata, 2014). En base ás respostas dos alumnos, estableceuse unha estratexia de categorización. As categorías identificadas foron:

- Definición clara: Respostas que aclaran un termo de forma obxectiva e directa.

- Comparación terminolóxica: Respostas que trazan paralelismos entre termos, destacando as súas diferenzas e semellanzas.
- Enfoque ambiental: Respostas que enfatizan a relación dun termo co medio ambiente.
- Febre económico e social: respostas que fan referencia ás dimensións económicas, sociais e culturais asociadas ao turismo.
- Faceta comportamental: respostas que se centran nas actitudes e comportamentos dos turistas.
- Respostas ambiguas ou neutrais: Respostas que non están claras ou demostran ignorancia sobre os termos.

5.2.1.5. Análise cuantitativa de datos

En canto á análise cuantitativa, as probas multivariantes e as probas de efectos transversais son compoñentes esenciais da análise estatística, especialmente cando se trata de comprender a interrelación entre diferentes variables. A elección destas probas baseouse na súa capacidade para proporcionar información sobre as variables independentes e as súas posibles interaccións, permitindo unha análise máis detallada e rica.

As probas multivariantes, como Pillai, Wilks, Hotelling e Roy Root, son potentes instrumentos que avalían múltiples variables dependentes en relación con variables independentes, permitindo así unha ampla comprensión das interrelacións. A elección do test de Kruskal-Wallis, por outra banda, viuse influenciada pola natureza dos datos recollidos e pola súa capacidade para comparar medianas de grupos independentes, sendo unha alternativa robusta en situacións nas que os datos non se distribúen normalmente. (Mundry e Fischer, 1998). Neste contexto, a proba serviu para comprobar se existen diferenzas significativas nas respostas dos estudantes en función das universidades ás que asisten, ofrecendo información sobre a influencia do currículo na percepción do alumnado do turismo consciente.

Polo tanto, a elección destas probas, en detrimento doutras, débese á natureza dos datos recollidos e aos obxectivos específicos do estudo. Son cruciais para a análise, xa que se aliñan cos propósitos da investigación e ofrecen unha profundidade analítica que outros métodos poderían non proporcionar.

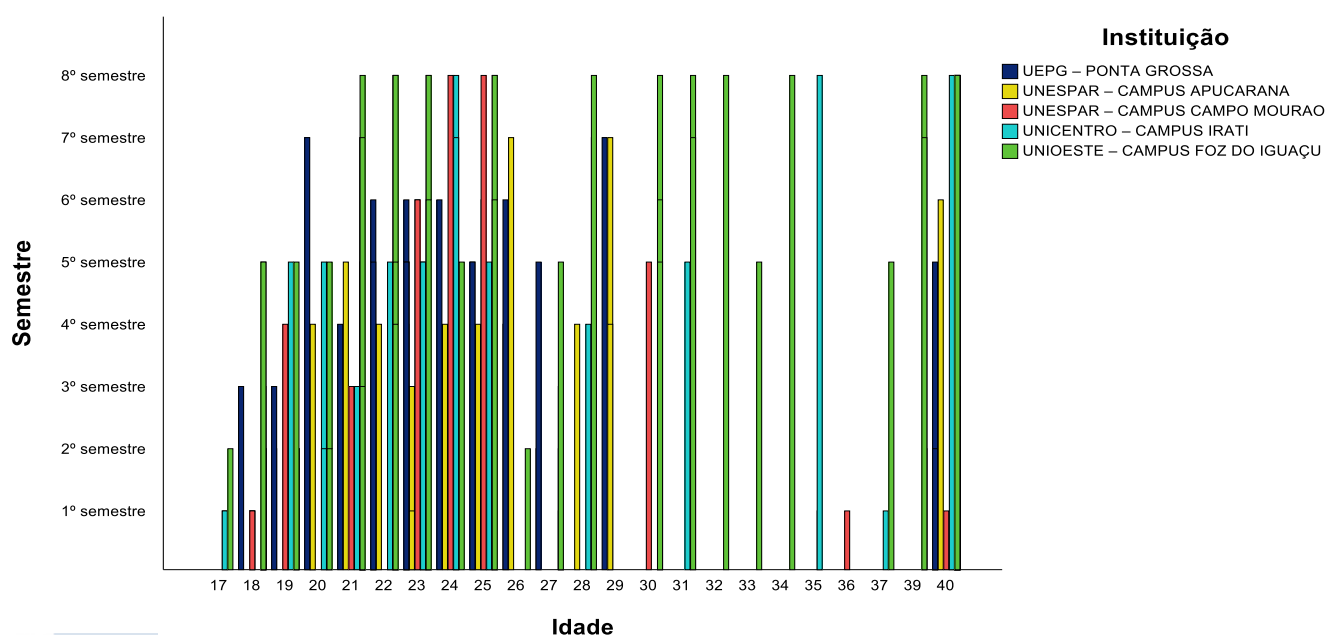
5.2.2. Resultados cuantitativos do cuestionario

A partir da análise cuantitativa, buscamos cuantificar as percepcións e actitudes do alumnado cara ao turismo consciente. A razón para a elección das probas estatísticas está en consonancia coa natureza dos datos. Usando a proba Shapiro-Wilk, comprobouse que os datos non se distribuían con normalidade, o que xustificaba a elección de probas non paramétricas. O test de Kruskal-Wallis foi elixido pola súa capacidade para comparar medianeiras de grupos independentes, neste caso estudantes de diferentes universidades. A decisión de utilizar esta proba está intrinsecamente ligada á natureza das cuestións de investigación e aos obxectivos deste estudo.

5.2.2.1. Análítica descritiva

No contexto académico e práctico do turismo no estado do Paraná, a orixe xeográfica do alumnado achega indicios cruciais da centralización ou descentralización do interese e da formación neste sector (Gráfico 1). Foz do Iguaçu, cidade xa inmersa nunha rica miscelánea de actividades turísticas, xorde como epicentro desta formación académica, cun 29,1% de estudantes orixinarios desta localidade. Estes datos poden interpretarse como reflexo directo da interacción sinérxica entre a práctica e a teoría: a cidade, coa súa vocación turística innata, potencia o interese académico na zona.

Gráfico 1: Gráfico de barras agrupadas de idade por semestre e por institución.

Fonte: Elaborado polos autores.

Ponta Grossa, á súa vez, emerxe como un núcleo académico distinto. Representando ao 15,2% do alumnado, esta cidade, repleta do patrimonio histórico e cultural, proporciona unha contorna fértil para a investigación interdisciplinaria no ámbito do turismo. Xa sexa no estudo do patrimonio ou do turismo urbano, Ponta Grossa destaca como microcosmos de oportunidades académicas.

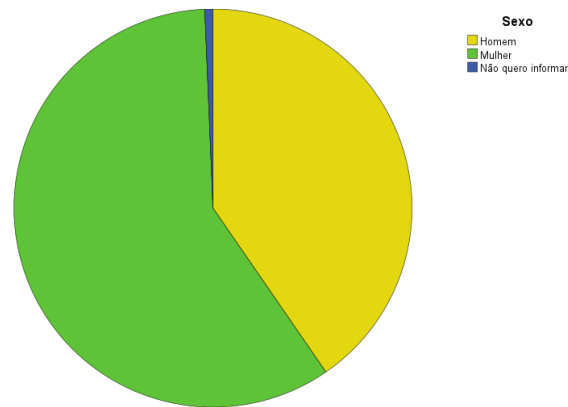
Irati e Apucarana, aínda que representan unha parte menor do alumnado, ilustran unha tendencia alentadora á descentralización da educación turística. Cun 8,6% e un 5,3%, respectivamente, estas cidades sinalan a aparición de focos académicos fóra dos grandes núcleos urbanos, o que reflicte unha rexionalización e apreciación das particularidades locais no estudo do turismo.

A análise institucional apunta a UNIOESTE en Foz do Iguaçu como vangarda académica no Estado, albergando case a metade do alumnado. Con todo, a robusta presenza noutras institucións amosa un panorama académico diversificado, con múltiples polos de excelencia contribuíndo á formación de futuros profesionais.

Polo que respecta á natureza da formación, a abafadora inclinación cara ao Bacharelato de Turismo subliña a apreciación da profundidade teórica. Esta preferencia, presente no 94,7% do alumnado, suxire que o currículo integral e en profundidade do bacharelato é moi valorado, en detrimento dunha formación máis técnica.

En canto ao xénero, o predominio das mulleres, que representan o 58,9% do alumnado, resoa coas tendencias globais (Gráfico 2). Este predominio feminino pode interpretarse á luz da crecente feminización da industria turística, fenómeno que foi obxecto de amplo debate e investigación académica (De Oliveira et al., 2023). Do mesmo xeito que nos estudos de Soares et al. (2017, 2020), Romo et al. (2017), que investigaron a presenza de mulleres nas escalas superiores das organizacións turísticas.

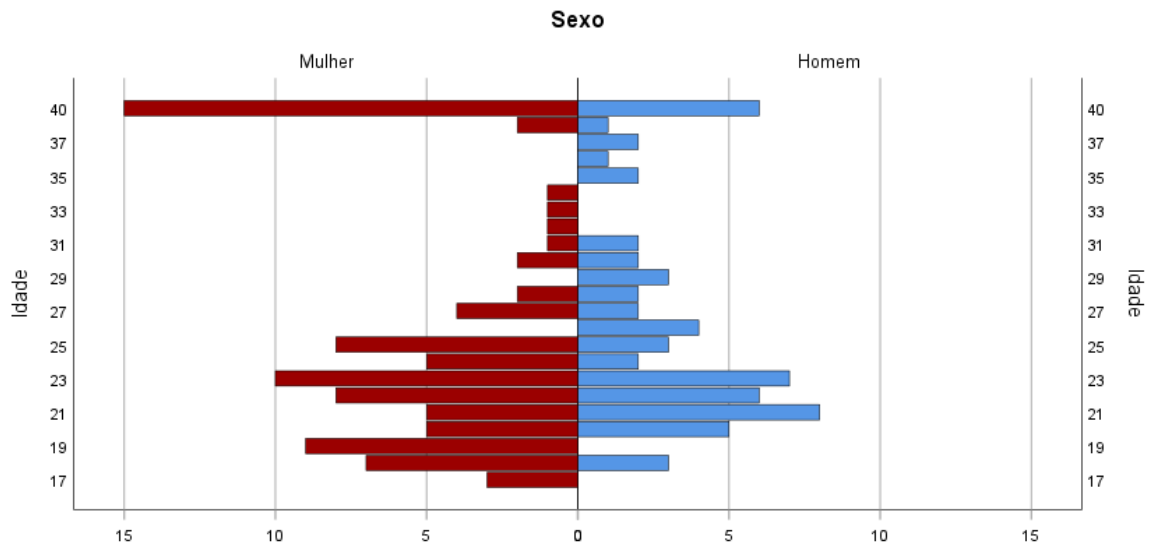
Gráfico 2 Palabras clave: Distribución de xénero.

Fonte: Elaborado polos autores.

Demográficamente, a confluencia de estudantes novos e maiores no ámbito do turismo enriquece o ámbito académico (Gráfico 3). A importante presenza de estudantes nos seus 40+ anos suxire unha intersección das aspiracións académicas, desde mozos frescos do instituto ata profesionais que buscan a readaptación ou a transición profesional.

Gráfico 3 Distribución por idade e sexo.

Fonte: Elaborado polos autores.

O predominio dos estudantes nos seus 23 anos suxire unha afluencia tradicional post-secundaria. Con todo, a notable representación de individuos de 40 e máis anos indica unha demanda de recualificación profesional ou unha transición profesional, enriquecendo o tecido académico con experiencias prácticas.

No seguinte cadro móstrase a distribución dos enquisados (Cadro nº 13) considerando cada unha das universidades onde desenvolven a súa formación en turismo.

Táboa 13. Caracterización da mostra.

	UNESPAR (n = 28)	UNIOESTE (n = 71)	UNICENTRO (n = 23)	UEPG (n = 29)
Sexo				
Home	15	27	9	10
Muller	12	44	14	19
Non responder	1			
Xeración				
Xeración e/ou millennial	7	26	7	6
Gen Z ou Centenario	21	45	16	23
Semestre				
Semestre 1	9	3	7	2
- 2º semestre	-	17	1	3
Semestre 3	2	7	2	5
Semestre 4	7	2	1	5
Semestre 5	2	13	8	8
Semestre 6	4	3	-	4
Semestre 7	2	6	1	2
Semestre 8	2	20	3	-

Fonte: Elaborado polos autores.

Destacamos que para esta tese, o grupo de idade dividiuse segundo os criterios de Díaz-Sarmiento, López-Lambraño e Roncallo-Lafont (2017), considerando as diferenzas relacionadas entre as xeracións dos enquisados. Concretamente, identificamos só dúas xeracións estudando a carreira turística, o Millennial (persoas que naceron de 1977 a 1995) e os Centenarios (persoas que naceron entre 1996 e 2015). Esta decisión débese a que existe un maior consenso na contorna organizativa sobre como traballan estas persoas.

5.2.2.2. Verificación da normalidade dos datos sobre prácticas e tendencias turísticas

Seguindo a análise descritiva presentada, é imprescindible adoptar un enfoque máis robusto e cuantitativo para avaliar a distribución dos datos recollidos. Así, este segmento céntrase nas probas de normalidade, un paso crucial para determinar a adecuación dos métodos

estatísticos posteriores. Estas probas buscan avaliar se as variables distribúense de forma normal na poboación, o que é unha premisa para moitos procedementos estatísticos paramétricos.

Táboa 14: resultados da proba de normalidade para incentivos e Razóns relacionadas co turismo sustentable.

Probas de normalidade

	Kolmogorov-Smirnova			Shapiro-Wilk		
	Estatísticas	Gl	Sig.	Estatísticas	Gl	Sig.
a. Fomentar o uso do Kit Zero	0,194	151	<.001	0,834	151	<.001
b. Incentivo: destino, elección implicada en causas	0,22	151	<.001	0,898	151	<.001
c. Fomentar a redución do plástico	0,141	151	<.001	0,888	151	<.001
d. Anímovos a usar a mesma toalla	0,143	151	<.001	0,893	151	<.001
e. Fomentar o uso do transporte verde	0,194	151	<.001	0,874	151	<.001
f. Ánimos para evitar o desperdicio de alimentos	0,196	151	<.001	0,868	151	<.001
g. Lema de incentivos Garbage in Garbage	0,298	151	<.001	0,788	151	<.001
h. Fomento de aloxamentos ecolóxicos	0,152	151	<.001	0,901	151	<.001
i. Fomento de documentos dixitais	0,153	151	<.001	0,897	151	<.001
j. Advirto sobre os produtos animais	0,148	151	<.001	0,895	151	<.001
k. Aloxamentos de incentivos adaptados a necesidades específicas	0,175	151	<.001	0,878	151	<.001
l. Incentivo das compras locais	0,237	151	<.001	0,848	151	<.001
m. Informo aos turistas da súa equipaxe	0,235	151	<.001	0,842	151	<.001
n. Motivo de consumo: restaurantes locais	0,208	151	<.001	0,828	151	<.001
o. Ánimo para coñecer a cultura dos lugares	0,25	151	<.001	0,841	151	<.001
p. Razón: respecto aos costumes	0,251	151	<.001	0,83	151	<.001
q. Actividades de motivos invertidos responsabilidade dos nenos	0,274	151	<.001	0,814	151	<.001
r. Aclaro fotos de crueldade animal	0,192	151	<.001	0,874	151	<.001

Ourense. Lilliefors Significación Correlación

Fonte: Adaptado de Hanusz e Tarasińska, 2015.

A táboa en cuestión presenta os resultados das probas Kolmogorov-Smirnov e Shapiro-Wilk, dous dos métodos máis recoñecidos na literatura estatística para avaliar a normalidade (Hanusz e Tarasińska, 2015). Estas probas, aínda que diferentes na súa esencia matemática,

serven para o mesmo propósito: examinar se a distribución dunha variable específica se desvía significativamente dunha distribución normal.

Ao analizar os valores de significación (Sig.) para ambas as estatísticas, é evidente que todas as variables teñen un valor $p < 0,001$. Esta observación suxire un claro rexeitamento da hipótese nula, indicando que as variables non seguen unha distribución normal. Este achado é de suma importancia, xa que guiará futuras opcións metodolóxicas, posiblemente inclinándose cara a técnicas non paramétricas.

As variables, desde "Fomentar o uso do Kit Cero" ata "Aclaro crueldade en fotos con animais", representan diferentes dimensións e prácticas no ámbito do turismo. O feito de que ningunha delas se distribúa normalmente pode ser indicativa de patróns específicos ou tendencias subxacentes na poboación estudada. Tal desviación da normalidade pode ser consecuencia de varios factores, entre eles a natureza das cuestións, a composición demográfica da mostra, ou mesmo as tendencias culturais e sociais predominantes no contexto do turismo en Paraná.

5.2.2.3. Análise de correlación entre variables: un enfoque integral da relación entre incentivos e motivacións no turismo sustentable

A estatística, como ferramenta robusta na investigación de patróns en conxuntos de datos, permítenos, tras validar a súa normalidade, profundar na comprensión das intrincadas relacións entre variables. En particular, a análise de correlacións, como dilucidada por Bisinoto et al. (2016) é unha pedra angular para identificar a magnitude e dirección de asociacións lineais entre variables.

No ámbito desta tese, que se centra na formación e perfil do alumnado de turismo en Paraná, a análise de correlacións entre diversos incentivos e motivacións é de suma relevancia. Esta análise non só revela a complexidade do perfil do alumno en termos demográficos, senón que tamén arroxa luz sobre os seus estímulos e preferencias intrínsecas no ámbito do turismo.

5.2.2.3.1. Interpretacións contextualizadas de correlacións

O estudo presenta unha análise exhaustiva das correlacións significativas entre variables que representan incentivos para o turismo sustentable. A Táboa 15 detalla as correlacións máis relevantes e a súa significación estatística asociada, ofrecendo información esencial para comprender as interaccións complexas no contexto do turismo responsable.

Táboa 15- Correlacións significativas entre incentivos sustentables.

Táboa 15		
Variables	Correlación (r)	Significación (p)
Variable 1	Variable 2	Coefficiente de correlación
Ourense. Fomentar o uso do Kit Zero	c. Fomentar a redución do plástico	0.599
Ourense. Fomentar o uso do Kit Zero	g. Lema de incentivos Garbage in Garbage	0.683
b. Incentivo: destino, elección implicada en causas	h. Fomento de aloxamentos ecolóxicos	0.573
f. Ánimos para evitar o desperdicio de alimentos	g. Lema de incentivos Garbage in Garbage	0.514
f. Ánimos para evitar o desperdicio de alimentos	h. Fomento de aloxamentos ecolóxicos	0.514
g. Lema de incentivos Garbage in Garbage	Ou. Ánimo para coñecer a cultura dos lugares	0.568
g. Lema de incentivos Garbage in Garbage	p. Razón: respecto aos costumes	0.641
h. Fomento de aloxamentos ecolóxicos	k. Aloxamentos de incentivos adaptados a necesidades específicas	0.553
L. Fomento das compras locais	n. Motivo de consumo: restaurantes locais	0.595
n. Motivo de consumo: restaurantes locais	Ou. Ánimo para coñecer a cultura dos lugares	0.601
n. Motivo de consumo: restaurantes locais	p. Razón: respecto aos costumes	0.655
Ou. Ánimo para coñecer a cultura dos lugares	p. Razón: respecto aos costumes	0.663
L. Fomento das compras locais	r. Aclaro fotos de crueldade animal	0.536
Ou. Ánimo para coñecer a cultura dos lugares	r. Aclaro fotos de crueldade animal	0.510

Fonte: Elaborado polos autores.

A matriz de correlación e a posterior Táboa 15 (arriba) revelan asociacións polifacéticas entre as variables examinadas, especialmente cando se observan coeficientes de correlación superiores a 0,500, que denotan relacións intrínsecas robustas entre elas.

En primeiro lugar, xorde unha correlación saliente entre "Un incentivo para usar Kit Zero" e "Incentivo C para reducir o plástico" ($r = 0,599$, $p < 0,001$). Esta asociación alude á concepción de que a adhesión a condutas ecoconscientes, como o uso de kits reutilizables, está simbioticamente ligada á concienciación e mobilización cara á redución do consumo de

plástico. Ao mesmo tempo, obsérvase que os individuos alentados a interiorizar o lema "Garbage in Garbage" mostran unha propensión exacerbada a mitigar o uso de plásticos, tal e como reflicte unha correlación de 0,683.

Nunha análise máis en profundidade, a correlación entre "Incentivo B elixe destino implicado en causas" e "H Incentivos aloxamentos ecolóxicos" ($r = 0,573$, $p < 0,001$) suxire que os turistas sensibilizados para elixir destinos aliñados coas prácticas ecolóxicas inclínanse concomitantemente a seleccionar aloxamentos que se guían pola sustentabilidade.

Un patrón emerxente revela que os defensores do "F Incentivo para evitar o desperdicio alimentario" están en consonancia co "lixo de incentivos G no lema do lixo" ($r = 0,514$, $p < 0,001$) e "H Incentive green hospedaxe" ($r = 0,514$, $p < 0,001$), suxerindo unha intersección de conciencia ecolóxica e prácticas sustentables entre os turistas.

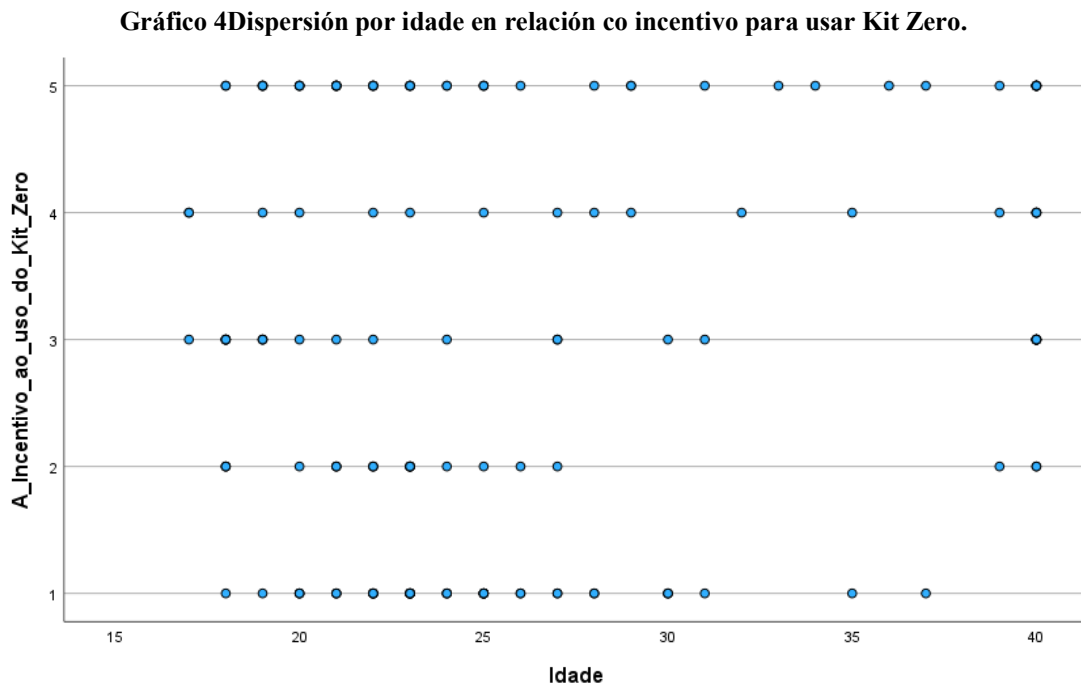
O vínculo entre o "Incentivo para coñecer a cultura dos lugares" e o "P Razón respecto aos costumes" ($r = 0,663$, $p < 0,001$) é indicativo de que a apreciación e inmersión na cultura indíxena adoita ir acompañada dun reverente respecto polos costumes e tradicións locais.

Ademais, a interrelación entre "L_Incentivo_compras_locais" e "R I aclaran fotos de crueldade animal" ($r = 0,536$, $p < 0,001$) destaca unha tendencia dos turistas a fomentar a economía local, permanecendo vixiantes e críticos en relación con prácticas potencialmente prexudiciais para o medio ambiente e a fauna local.

Os datos agregados reforzan unha narrativa subxacente: a sensibilización e a adopción de prácticas sustentables no turismo é un fenómeno multifactorial. Aqueles que expresan a responsabilidade nun aspecto da sustentabilidade adoitan tender a exhibir comportamentos congruentes en múltiples dimensións, corroborando un enfoque holístico e integrado da sustentabilidade no ámbito turístico.

Cando comparamos factores demográficos, como a idade, con incentivos sustentables, vemos que a relación non é moi forte. A idade só ten unha lixeira correlación cos incentivos sustentables. Isto pódese ver na Táboa 16 [seguinte], onde, por exemplo, o incentivo "Un incentivo ao uso do Kit Zero" ten unha correlación de 0,144 coa idade, e o valor p é 0,077. Isto suxire que esta relación non é moi significativa e que a idade pode non ser un gran influencer á hora de adoptar incentivos sustentables. Noutras palabras, a tendencia a adoptar prácticas sustentables non está fortemente determinada pola idade do individuo.

O gráfico "Relación entre idade e adopción de incentivos sustentables" presenta unha visualización da dispersión entre a idade dos participantes e a súa resposta aos incentivos sustentables. Cada punto do gráfico representa a idade dun individuo en relación coa súa propensión ou grao para adoptar un incentivo sustentable específico.

Fonte: Elaborado polos autores.

Ao mirar o gráfico, non se ve un patrón lineal claro nin unha tendencia ben definida que suxire unha forte correlación entre a idade e a adopción de incentivos sustentables. Os puntos están relativamente dispersos ao longo do eixe de idade, independentemente do grao de adopción de incentivos.

Esta distribución reforza a idea de que a idade, por si soa, pode non ser un influencer importante á hora de adoptar incentivos sustentables. Noutras palabras, a tendencia a adoptar prácticas sustentables non parece estar fortemente determinada pola idade do individuo. Este achado é consistente coa análise anterior, que indicaba unha lixeira correlación entre a idade e os incentivos sustentables.

Táboa 16- Correlacións entre idade e incentivos sustentables.

Incentivo sustentable	Coefficiente de correlación (Pearson)	Significación (valor p)
Ourense. Fomentar o uso do Kit Zero	0,144	0,077
b. Incentivo: destino, elección implicada en causas	0,095	0,246

Fonte: Elaborado polos autores.

Examinando as relacións entre os propios incentivos sustentables, observamos algunhas correlacións significativas. Isto indica que hai certas actitudes sustentables que tenden a producirse xuntas. Cando alguén adopta unha práctica sustentable, é probable que adopte outras prácticas similares. Certos pares de incentivos teñen correlacións especialmente fortes, o que demostra que hai áreas específicas de sustentabilidade que moitas persoas tenden a abrazar xuntas. Por exemplo, se alguén está influenciado polo incentivo "Un incentivo para usar Kit Zero", esa mesma persoa tamén pode estar influenciada por "B Incentive escolle destino implicado en causas". Estas fortes correlacións entre incentivos específicos demostran que existen certos comportamentos e actitudes sustentables que se aliñan e converxen.

5.2.2.4. Análise do Modelo Lineal Xeral en Comportamentos Turísticos

O Modelo Lineal Xeral (GFM) é unha extensión do modelo de regresión linear, a miúdo utilizado en estatística e investigación para investigar as relacións entre unha ou máis variables independentes e unha variable dependente (Montgomery et al., 2012) . A MLG é versátil, permitindo investigacións que van desde relacións lineais simples ata interaccións de modelado entre variables (Hair et al., 2014) .

Neste estudo, o MLG utilizouse para analizar as interaccións entre incentivos turísticos e variables demográficas, concretamente, como diferentes institucións educativas poden influír na concienciación turística do alumnado. Utilizouse un conxunto de datos de 151 observacións, sen a aplicación de filtros. A análise considerou varias variables independentes e dependentes, facendo fincapé nas interaccións entre institución e xénero.

As probas multivariantes (Táboa 17) indicaron unha significación estatística para a interceptación en todos os métodos aplicados. A variable "Institución" mostrou importancia, o que suxire que as diferentes institucións poden ter diferentes impactos na sensibilización turística dos estudantes. A interacción 'Institución x Sexo' tamén mostrou relevancia.

Á hora de avaliar os efectos entre suxeitos, tamén identificamos variables dependentes que demostran relevancia. En concreto, os incentivos para "evitar o desperdicio alimentario" e "Coñecer a cultura dos lugares" resultaron influentes.

Estes resultados suxiren que a institución ten influencia na sensibilización turística dos estudantes e a interacción significativa entre 'Institución x Sexo' suxire que o impacto da institución pode variar en función do xénero.

A interceptación (ou constante) é un termo dun modelo de regresión que representa o valor esperado da variable dependente cando todas as variables independentes son iguais a cero. Noutras palabras, é o punto onde a liña de regresión corta o eixo e na trama de dispersión. No contexto deste estudo, representa o efecto base medio (ou valor base) da variable dependente antes de considerar os efectos das variables independentes.

Táboa 17 Resultados de probas multivariantes de variables independentes e as súas interaccións.

Probas multivariantes

Efecto		Valor	Z	Hipótese GL	Erro GL	Sig.
Interceptar	Pillai Tracking	,727	18.030 b	18,000	122,000	<.001
	Lambda de Wilks	,273	18.030 b	18,000	122,000	<.001
	Hotelling Tracking	2,660	18.030 b	18,000	122,000	<.001
	Gran Roy Root	2,660	18.030 b	18,000	122,000	<.001
Idade	Pillai Tracking	,099	Lugo, con 747;	18,000	122,000	,756
	Lambda de Wilks	,901	Lugo, con 747;	18,000	122,000	,756
	Hotelling Tracking	,110	Lugo, con 747;	18,000	122,000	,756
	Gran Roy Root	,110	Lugo, con 747;	18,000	122,000	,756
Institución	Pillai Tracking	,685	1,434	72,000	500,000	,016
	Lambda de Wilks	,461	1,458	72,000	482,092	,012
	Hotelling Tracking	,885	1,481	72,000	482,000	,009
	Gran Roy Root	,440	- 3.053 c	18,000	125,000	<.001
Sexo	Pillai Tracking	,175	,654	36,000	246,000	,937
	Lambda de Wilks	,831	.655b	36,000	244,000	,936
	Hotelling Tracking	,195	,656	36,000	242,000	,935
	Gran Roy Root	,143	.974c	18,000	123,000	,494
Institución * Xénero	Pillai Tracking	,580	1,178	72,000	500,000	,163
	Lambda de Wilks	,527	1,186	72,000	482,092	,154
	Hotelling Tracking	,713	1,193	72,000	482,000	,146
	Gran Roy Root	,345	2.393c	18,000	125,000	,003

a. Deseño: Interceptar + Idade + Institución + Xénero + Institución * Xénero

b. Estatísticas precisas

c. A estatística é un límite superior en F, que rende un límite inferior no nivel de significación.

Fonte: Elaborado polos autores.

Existen outros efectos nos datos obtidos, que ofrecen unha perspectiva detallada sobre a influencia de determinados incentivos turísticos. Por exemplo (como se pode ver na Táboa 2), a variable 'Institución' ten un efecto significativo sobre as variables dependentes ($p = 0,009$), mentres que a variable 'Idade' non mostra unha influencia significativa ($p = 0,756$).

Estes resultados suxiren que diferentes institucións poden ter prácticas, valores ou culturas que inflúen directamente no comportamento turístico dos seus membros. Con todo, é esencial subliñar que a mera existencia dunha correlación non define unha relación causal. A pesar das significativas asociacións observadas, son esenciais para comprender as complexas relacións subxacentes entre as variables.

Así, tras realizar as probas multivariantes, optamos por profundar aínda máis na análise, utilizando a técnica estatística MANCOVA. Esta técnica permite avaliar as diferenzas nos medios das variables dependentes, considerando o impacto potencial dos covariados. Deste xeito, é posible obter unha visión máis precisa da influencia das institucións educativas e doutras variables demográficas sobre as condutas turísticas, controlando por variables externas que puidesen afectar os resultados.

O uso de MANCOVA é especialmente relevante cando se desexa comprender a relación entre múltiples variables dependentes e independentes, considerando a influencia doutras variables de fondo. Así, adoptando este enfoque, esperamos sacar conclusións máis robustas e detalladas sobre as interaccións observadas nas probas multivariantes presentadas anteriormente.

Ao analizar as probas multivariantes, observamos que todas as métricas mostraban diferenzas estatisticamente significativas entre as institucións. Para avaliar a robustez dos resultados, utilizáronse catro probas diferentes: Trazo de Pillai, Lambda de Wilks, Trazo de Hotelling e Maior Raíz de Roy. Curiosamente, a proba de "maior raíz roy" mostraba a maior robustez, cun valor p inferior a 0,001.

Táboa 18: Probas multivariantes – Mancova.

		Valor	F	GL1	GL 2	p
Institución	Pillai Trace	0.661	1.44	72	524	0.014
	Lambda de Wilks	0.476	1.46	72	506	0.012

	Valor	F	GL1	GL 2	p
Hotelling Trace	0.839	1.47	72	506	0.010
Gran Roy Root	0.414	3.02	18	131	<.001

Fonte: Elaborado polos autores.

A medida que afondamos na análise, atopamos que non todas as variables dependentes foron significativamente influenciadas pola "Institución". Entre as diversas variables analizadas, só tres destacaron: o incentivo para evitar o desperdicio alimentario, o incentivo para coñecer a cultura dos lugares visitados, e o respecto aos costumes locais. Estas variables, no contexto do noso estudo, representan os ámbitos nos que as diferentes institucións teñen un impacto máis marcado nos individuos.

Táboa 19: Probas Univariadas - ANOVA.

	Variable dependente	Suma de cadrados	Gl	Praza Media	F	p
Institución	Ourense. Fomentar o uso do Kit Zero	9.67	4	2.417	0.932	0.447
	b. Incentivo: destino, elección implicada en causas	1.96	4	0.491	0.362	0.835
	c. Fomentar a redución do plástico	1.93	4	0.483	0.236	0.918
	d. Ánimo para usar a mesma toalla	3.24	4	0.810	0.419	0.795
	E. Fomentar o uso do transporte verde	3.21	4	0.802	0.427	0.789
	f. Ánimos para evitar o desperdicio de alimentos	21.79	4	5.448	3.244	0.014
	g. Lema de incentivos Garbage in Garbage	6.17	4	1.542	0.826	0.511
	h. Fomento de aloxamentos ecolóxicos	4.56	4	1.139	0.643	0.633
	i. Fomentar documentos dixitais	14.15	4	3.537	2.176	0.075
	j. Advirto sobre os produtos animais	1.29	4	0.323	0.169	0.954
	k. Aloxamentos de incentivos adaptados a necesidades específicas	2.28	4	0.569	0.281	0.890
	L. Fomento das compras locais	8.91	4	2.229	1.421	0.230
	m. Informar sobre a bagaxe dos turistas	8.98	4	2.246	1.069	0.374
	n. Motivo de consumo: restaurantes locais	14.28	4	3.569	1.414	0.232

	Variable dependente	Suma de cadrados	Gl	Praza Media	F	p
	Ou. Ánimo para coñecer a cultura dos lugares	15.60	4	3.900	2.597	0.039
	p. Razón: respecto aos costumes	14.50	4	3.626	2.372	0.055
	q. Invert Motive actividades responsabilidade dos nenos	6.75	4	1.688	0.855	0.493
	r. Aclaro fotos de crueldade animal	2.86	4	0.715	0.379	0.823
Residuos	Ourense. Fomentar o uso do Kit Zero	376.09	145	2.594		
	b. Incentivo: destino, elección implicada en causas	196.71	145	1.357		
	c. Fomentar a redución do plástico	297.01	145	2.048		
	d. Ánimo para usar a mesma toalla	280.63	145	1.935		
	E. Fomentar o uso do transporte verde	271.89	145	1.875		
	f. Ánimos para evitar o desperdicio de alimentos	243.47	145	1.679		
	g. Lema de incentivos Garbage in Garbage	270.61	145	1.866		
	h. Fomento de aloxamentos ecolóxicos	256.94	145	1.772		
	i. Fomentar documentos dixitais	235.65	145	1.625		
	j. Advirto sobre os produtos animais	276.90	145	1.910		
	k. Aloxamentos de incentivos adaptados a necesidades específicas	293.96	145	2.027		
	L. Fomento das compras locais	227.36	145	1.568		
	m. Informar sobre a bagaxe dos turistas	304.52	145	2.100		
	n. Motivo de consumo: restaurantes locais	366.10	145	2.525		
	Ou. Ánimo para coñecer a cultura dos lugares	217.73	145	1.502		
	p. Razón: respecto aos costumes	221.64	145	1.529		
	q. Invert Motive actividades responsabilidade dos nenos	286.34	145	1.975		
	r. Aclaro fotos de crueldade animal	273.33	145	1.885		

Fonte: Elaborado polos autores.

En xeral, mentres que a análise multivariante suxire que a "Institución" ten un impacto significativo nas variables dependentes xuntas, a análise univariante apunta a un matiz máis

complexo. Non todas as actitudes e percepcións están igualmente influenciadas pola institución, o que abre o camiño para futuras investigacións. Por que algunhas áreas están máis afectadas pola institución que outras? Hai outras variables non consideradas neste estudo que poidan aclarar aínda máis estas relacións?

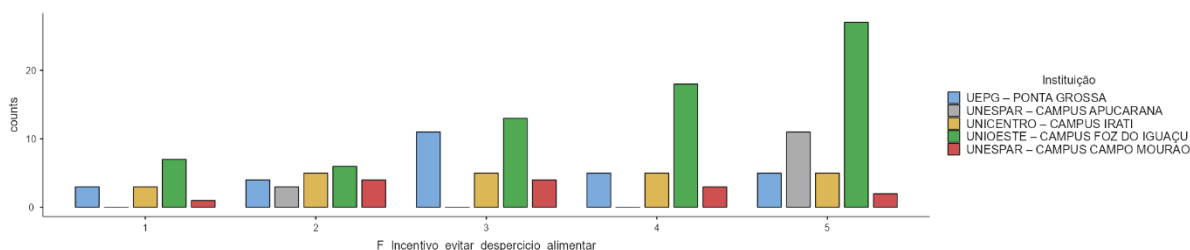
En conclusión, a análise realizada polo Modelo Lineal Xeral revelou que a variable 'Institución' ten influencia nalgúns das variables dependentes, como se ilustra no Cadro 19, onde a variable 'Institución' mostra un valor p de 0,009. Pola contra, a variable 'Idade' non mostrou unha influencia significativa, cun valor p de 0,756.

É esencial subliñar que a correlación non é sinónimo de causalidade. Aínda que identificamos unha significación estatística asociada á variable 'Institución', isto só suxire que diferentes institucións poden ter diferentes prácticas ou culturas que inflúen na percepción e comportamento turístico dos seus alumnos. Con todo, a pregunta segue sendo: como afecta exactamente a institución ao recoñecemento do alumnado do turismo sustentable? Para profundar nesta comprensión e desentrañar os matices subxacentes, procedemos a análises máis específicas, comezando pola proba Kruskal-Wallis e posteriormente a proba post-hoc.

5.2.2.5. Análise de Incentivos Turísticos por Institución a través do Test Kruskal-Wallis

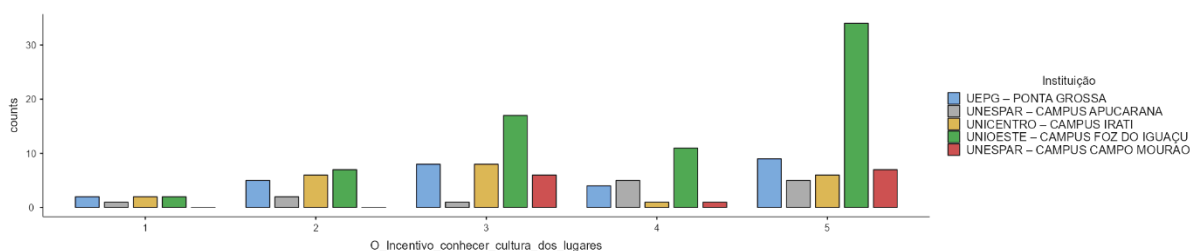
No ámbito da investigación sobre o "recoñecemento" do turismo consciente, utilizamos o Test Kruskal-Wallis, unha técnica non paramétrica que se estende desde o Mann-Whitney U Test, permitindo a comparación de máis de dous grupos independentes. Este enfoque foi elixido debido ao carácter continuo ou ordinal das nosas variables dependentes, que, aínda que non se adheriron a unha distribución normal, aínda requirían unha análise detallada. O enfoque específico era discernir se as respostas asociadas a incentivos e motivos turísticos variaban en función da institución doméstica dos enquisados.

Os datos obtidos suxiren que, na maioría das categorías de incentivos, non hai variacións significativas nas respostas entre diferentes institucións. Con todo, observáronse notables excepcións: en concreto, no incentivo a "Evitar o desperdicio alimentario", onde a distribución de respostas variou significativamente entre as institucións, cun valor p de 0,005.

Gráfico 5: Distribución por categoría de incentivo turístico sustentable - evitar o desperdicio alimentario.

Fonte: Elaborado polos autores.

Este resultado pode indicar diferenzas de concienciación ou énfase na sustentabilidade alimentaria entre as institucións. Do mesmo xeito, o incentivo para "Coñecer a cultura dos lugares" presentou un valor p do 0,041, insinuando que a apreciación ou o interese pola cultura local poden verse influídas polos antecedentes institucionais do entrevistado.

Gráfico 6: Distribución por categoría de incentivo turístico sustentable: coñecer a cultura dos lugares.

Fonte: Elaborado polos autores.

Ao interpretar estes resultados, é vital considerar as implicacións máis amplas. Estas variacións nas respostas poden reflectir diferenzas nos enfoques curriculares das institucións para o turismo sustentable. Algúns poden priorizar a sustentabilidade alimentaria, mentres que outros poden destacar a importancia das interaccións culturais. Con todo, tamén é fundamental non extrapolar excesivamente estes achados, xa que a mera existencia de diferenzas estatísticas non garante unha relevancia práctica substancial. Ademais, a relación observada non determina a causalidade, e outros factores externos, non examinados neste estudo, poden ter influencia.

Táboa 20 Resultados de probas multivariantes de variables independentes e as súas interaccións.

Kruskal-Wallis

	χ^2	Gl	p	ε^2
Ourense. Fomentar o uso do Kit Zero	3.700	4	0.448	0.02467
b. Incentivo: destino, elección implicada en causas	1.595	4	0.810	0.01064
c. Fomentar a redución do plástico	1.149	4	0.886	0.00766
d. Ánimo para usar a mesma toalla	1.424	4	0.840	0.00949
E. Fomentar o uso do transporte verde	1.915	4	0.751	0.01277
f. Ánimos para evitar o desperdicio de alimentos	15.003	4	0.005	0.10002
g. Lema de incentivos Garbage in Garbage	3.821	4	0.431	0.02548
h. Fomento de aloxamentos ecolóxicos	2.690	4	0.611	0.01794
i. Fomentar documentos dixitais	8.316	4	0.081	0.05544
j. Advirto sobre os produtos animais	0.731	4	0.947	0.00487
k. Aloxamentos de incentivos adaptados a necesidades específicas	1.413	4	0.842	0.00942
L. Fomento das compras locais	5.939	4	0.204	0.03960
m. Informar sobre a bagaxe dos turistas	4.531	4	0.339	0.03020
n. Motivo de consumo: restaurantes locais	5.188	4	0.269	0.03459
Ou. Ánimo para coñecer a cultura dos lugares	9.962	4	0.041	0.06641
p. Razón: respecto aos costumes	8.823	4	0.066	0.05882
q. Invert Motive actividades responsabilidade dos nenos	3.034	4	0.552	0.02023
r. Aclaro fotos de crueldade animal	2.172	4	0.704	0.01448

Fonte: Elaborado polos autores.

Finalmente, o Test Kruskal-Wallis proporcionou información relevante sobre como a institución educativa pode dar forma á percepción dos incentivos turísticos. Estes achados teñen implicacións tanto para a academia, á hora de informar de posibles axustes curriculares, como para os profesionais do sector turístico, á hora de formular campañas de sensibilización e promoción.

5.2.2.6. Discusión sobre os resultados de Dwass-Steel-Critchlow-Fligner

O método Dwass-Steel-Critchlow-Fligner é un enfoque non paramétrico, é dicir, non asume unha distribución normal dos datos, o que o fai adecuado para a nosa análise, dada a natureza dos datos proporcionados. Ao longo desta análise examináronse valores de "W", que representan as estatísticas da proba, e "p", que indica a significación estatística da comparación.

A análise revelou que a maioría das comparacións entre universidades non mostraron diferenzas estatisticamente significativas nas actitudes cara aos incentivos á sustentabilidade. Esta coherencia nas respostas apunta a unha posible uniformidade en educación e formación sobre sustentabilidade entre as institucións avaliadas. Con todo, comparacións específicas, como a que hai entre UEPG – PONTA GROSSA e UNESPAR – CAMPUS APUCARANA, mostraron notables diferenzas. Estas discrepancias apuntan a ámbitos nos que a percepción ou quizais ensinar sobre sustentabilidade difire, suxerindo a necesidade dun enfoque máis personalizado ou un renovado enfoque na formación e a sensibilización.

Pódese ver que aínda que sexan unidades operativas académicas diferentes, xa que hai cinco (5) campus en diferentes comarcas do Estado do Paraná, hai que entender que se trata de institucións que pertencen á mesma autarquía e deben seguir os mesmos principios éticos educativos. Así, para obter formación centrada no desenvolvemento sustentable do turismo e na prevención de impactos ambientais nos puntos de turismo natural, é necesario que os profesionais que traballan en turismo se formen coa preocupación de previr danos ambientais, preparados para desenvolver a sustentabilidade no turismo local.

Segundo Medeiros (2013), o rápido e desordenado crecemento do turismo en varias localidades obxecto de visita turística é habitual porque aínda é unha materia relativamente nova no ámbito do turismo. Na actualidade búscase espazo e recoñecemento do valor da actividade turística, tanto por profesionais do traballo como por empresas vinculadas ao sector. Isto débese ao feito da grandeza da actividade, percibida polo número de profesionais que buscan formación en turismo; a alta taxa de investimentos en turismo; Por estudos sociais e económicos dirixidos.

Para Santos e Cândido (2014), o turismo repercute na vida das persoas que viaxan e dos habitantes das comunidades locais do destino visitado, as preocupacións coa contorna xurdida nas últimas décadas derivan da constatación de que non todos os recursos naturais son finitos e

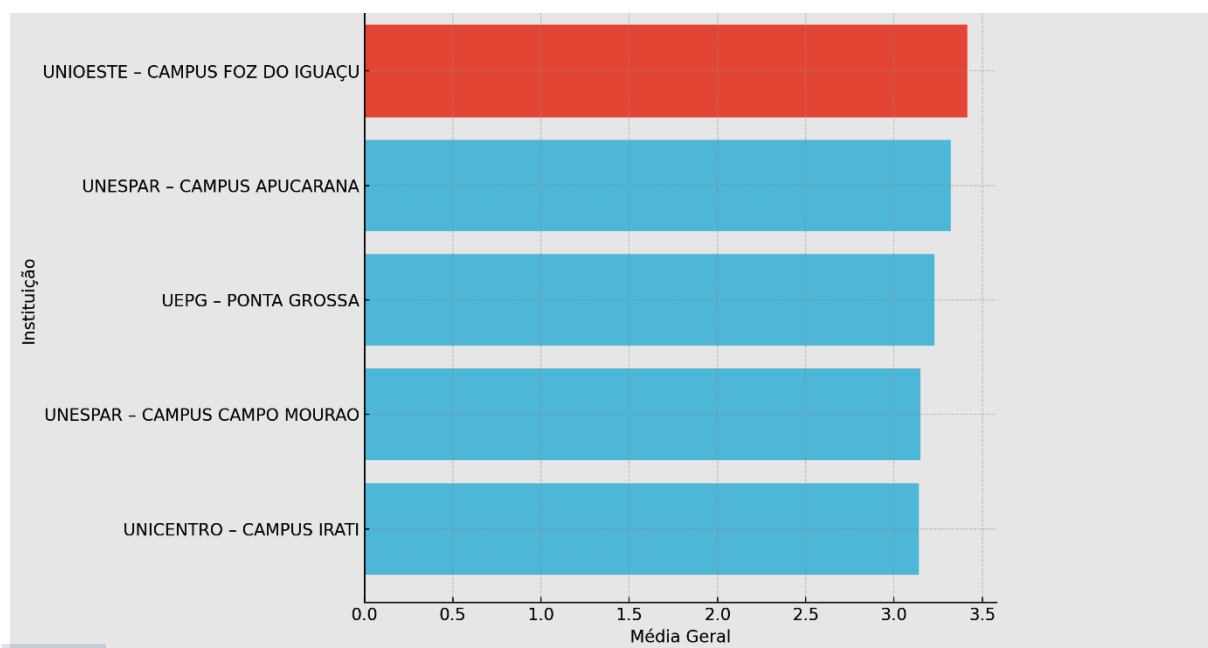
renovables. Así, cando o turismo se realiza en contornas naturais, é fundamental elaborar plans e proxectos con cautela, organización e nun ámbito amplo e multidisciplinar, implicando diferentes ámbitos de coñecemento, apoiados nas leis ambientais e que sexan factibles para lograr un desenvolvemento sustentable.

Estes resultados teñen implicacións tanto prácticas como teóricas. Practicamente, suxírese que as universidades e outros grupos de interese na promoción da sustentabilidade no turismo buscan un enfoque máis uniforme, pero tamén ser conscientes das áreas de diverxencia para implementar estratexias adaptadas. Teoricamente, a homoxeneidade das respostas indica unha cultura académica cohesionada sobre a importancia da sustentabilidade no turismo, que promete para a formación dos futuros profesionais do sector.

5.2.2.7. Medias xerais de incentivos turísticos por parte da institución

Tras unha análise detallada das respostas do alumnado aos incentivos turísticos, é útil analizar a media global de respostas por parte da institución. Esta media representa a media das medias de todas as variables analizadas para cada universidade. Isto permítenos ter unha visión máis holística de que institución, de media, ten unha maior ou menor inclinación cara aos incentivos turísticos sustentables (Gráfico 7).

Gráfico 7 Gráfico de medias xerais de respostas por institucións.

Fonte: Elaborado polos autores.

O que destaca é que a universidade "UNIOESTE – CAMPUS FOZ DO IGUAÇU" ten a media global máis alta entre as universidades enumeradas, o que suxire unha maior inclinación positiva cara aos incentivos turísticos sustentables. Con todo, é importante ter en conta que as diferenzas entre as medias son relativamente pequenas, o que indica unha certa uniformidade nas respostas entre diferentes institucións. Estas observacións poden ser cruciais para comprender a perspectiva xeral dos estudantes sobre o turismo sustentable en diferentes ámbitos académicos e proporcionar *información* para futuras intervencións de investigación ou educativas.

Belgamo et al. (2020) sinalan que a planificación e xestión turística son unha preocupación entre os profesionais que están interesados na sustentabilidade da actividade turística. A aparición de impactos socioeconómicos, económicos e culturais negativos en todo o mundo, derivados do crecemento desordenado da actividade turística. Na actualidade, é visible que o interese da xestión pública necesita desenvolver o equilibrio entre o turismo e o medio ambiente, xa que o turismo desenvolvido aleatoriamente provoca danos ao medio ambiente e ás comunidades locais.

En definitiva, concluindo esta segmentación cuantitativa da investigación, é imprescindible reflexionar sobre a profundidade e amplitude dos achados xerados. O uso de técnicas robustas e non paramétricas, como o test Kruskal-Wallis e o Dwass-Steel-Critchlow-Fligner, permitiunos descubrir matices significativos na percepción dos estudantes sobre incentivos turísticos sustentables. Estes matices, aínda que sutilmente distintos entre as institucións, revelan un panorama xeral de uniformidade nas respostas, indicando unha posible confluencia de valores e formación académica sobre o tema da sustentabilidade. Con todo, ao analizar as medias globais de respostas por parte da institución, puidemos identificar lixeiras variacións que suxiren matices no enfoque pedagóxico ou na énfase dada ao turismo sustentable entre as distintas institucións. Estes resultados cuantitativos non só enriquecen o *corpus* académico sobre a materia, senón que tamén proporcionan pautas pragmáticas para futuras intervencións pedagóxicas e investigacións máis detalladas no ámbito do turismo sustentable.

A análise da autoavaliación que realizan os estudantes turísticos en relación coa concienciación dos impactos que unha persoa pode xerar na contorna durante unha visita, preséntase como unha hipótese de reflexión sobre a necesidade de regular ambientalmente o

turismo para garantir a integridade dos puntos de visita, con todo vai máis aló desenvolvendo unha percepción no alumnado de que é posible desenvolver o turismo de forma sustentable.

Ao pedir sempre aos turistas que manteñan un kit de 'residuo cero' para recoller residuos de produtos utilizados durante os percorridos, presentáronse suxestións sobre o que se pode e deben recollerse como bolsas, plásticos, cubertos, palletas, cuncas e botellas desbotables que deberían ser reutilizables ou reciclables, sinalouse que o alumnado ten unha conciencia crítica en relación coas accións de eliminación de residuos, Porque o 38% do alumnado considera que se trata dunha actuación necesaria e totalmente de acordo en que se debe desenvolver.

O alumnado ten claro que o papel do especialista en turismo é planificar viaxes, dirixindo o plan de visitas aos atractivos turísticos, con todo, ao ser preguntado se á hora de levar a cabo esta planificación deberían deixar claro o incentivo para que o turista descubra se no destino visitado hai algún proxecto implicado con causas socioambientais. Preto do 40% dos estudantes indicaron que esta posición é indiferente, isto indica que o propio turista debe investigar e orientar ao turista para percibir a implicación dos veciños e dos seus habitantes con tales causas.

Cuestionar ao alumnado sobre a motivación para que os turistas reduzan o uso do plástico durante a viaxe, preferindo comprar bebidas en latas, que son facilmente reciclables. O 23% do alumnado discrepa totalmente de que se realice esta práctica e outro 24,5% declarouse indiferente á realización deste tipo de motivacións por parte do turista para o turista.

A reflexión sobre o impacto causado pola hospedaxe é un dos factores que tamén debe planificarse mediante a planificación turística, o aproveitamento dos recursos hídricos, a contaminación do chan e a contaminación do aire poden pensarse a partir da emisión de gases dos medios de transporte, así como na produción de alimentos e aproveitamento dos recursos naturais. O 23% do alumnado atopa esta práctica de orientar a economía das toallas en hoteis e pousadas para ser prescindible, e case o 28% do alumnado é indiferente a esta práctica, polo que está claro que aínda non forma parte da cultura dos turistas, pensar nos impactos do aloxamento á hora de organizar unha planificación de viaxes turísticas.

O impacto provocado polos medios e o transporte en puntos turísticos é un mal inevitable ata o momento actual, aínda sabendo que hai vehículos eléctricos e menos contaminantes, aínda non hai unha medida exacta do impacto que a locomoción de persoas e

mercadorías ten en relación co medio ambiente. Cando se lles pregunta como avalían o incentivo ao uso de medios de transporte que causan menos impacto no medio ambiente, como o ciclismo e o transporte público, ou mesmo camiñar, o 38% do alumnado declarouse indiferente ao incentivo dos vehículos que xeran menos impacto e o 30% están totalmente a favor de animar aos turistas a buscar o acceso aos atractivos turísticos con vehículos que non causan impacto no medio ambiente.

Na actualidade hai restaurantes e bares de merenda que advirten con advertencias sobre o desperdicio alimentario, aínda así, aínda hai moita xente que, ao ir de vacacións, actúa con indiferenza ante as boas prácticas en relación coa alimentación. Neste aspecto, a planificación turística debe indicar boas prácticas. Á hora de pedir ao alumnado que avalíe o tipo de afectación que se debe dar a esta cuestión, manifestouse nun 33% que están de acordo completo co turista alertando aos turistas sobre un procedemento ético e consciente en relación coa alimentación.

Outro aspecto a ter en conta é adoptar o lema: "o lugar do lixo está no lixo". Preto do 70% do alumnado está de acordo coa intervención da planificación turística en relación coa correcta eliminación de residuos.

É beneficioso poñer en valor o aloxamento en lugares sostibles, preto do 22% dos turistas considéranse totalmente a favor do aloxamento en lugares sostibles e un 25% considera que é indiferente se se aloxan en contornas que preservan a auga e que traballan no uso de enerxías renovables.

Actualmente, o uso de papel para imprimir folletos, panfletos, *vales* é prescindible, ao final, o dispositivo de telefonía móbil é accesible para todos e pode ter moitas vantaxes relacionadas coa preservación do medio ambiente.

Os mercados e feiras locais de cada comunidade visitada teñen unha estreita relación co desenvolvemento socioeconómico das comunidades locais. Os alumnos sinalaron que o 26,5 son indiferentes a estas prácticas e só o 23% considéranse totalmente a favor de que os turistas compren *recordos* nos comercios locais.

O turismo é tamén unha oportunidade para educar ás persoas para respectar os animais, en lugares turísticos durante moito tempo fixéronse recordos con materiais de orixe animal para ser vendidos aos turistas, a conciencia de que isto é violencia e que pode interferir no equilibrio

ambiental dunha rexión pode ser deserta polo turista; Sempre que este sexa consciente da súa función de alertar da crueldade desta práctica. Con todo, o 27% do alumnado declarou indiferente a este tipo de actuacións e un 21% coincidiu parcialmente coa prevención da violencia contra os animais, o que demostra que o traballo de formación de especialistas en turismo aínda ten moito que desenvolver para acadar un nivel de concienciación satisfactorio.

A accesibilidade ao espazo tanto en pousadas como nos propios lugares de visita é fundamental para a comodidade e seguridade dos turistas, ademais de demostrar a preocupación por acoller ao turista, cando o turistólogo lidera turistas con algún tipo de limitación, deberá planificar o lugar de aloxamento co fin de atender ás necesidades de acceso dos turistas. Entre o alumnado de turismo, un 28,5% está totalmente de acordo con esta preocupación por parte do turista, a maioría son indiferentes ou consideran innecesaria esta preocupación e coidado.

O desenvolvemento humano de cada rexión visitada debe ser tamén unha preocupación do profesional que planifica a visita, un 38,5% totalmente de acordo coa afirmación de que o consumo de produtos locais é beneficioso para o desenvolvemento da comunidade visitada.

Outro factor a observar para quen planifica unha viaxe turística é a comodidade dos turistas en relación coa preparación da roupa, se un turista chega a un lugar con roupa lixeira e a contorna está moi fría, sufrirá shock e pode ter a súa viaxe dificultada por algunha enfermidade inesperada, así como o revés pode producirse, O turista leva roupa moi pesada a lugares de clima quente e vólvese incómodo. Así mesmo, o turista debe informarse sobre as actividades a realizar, deberán planificarse en función da idade e capacidade física dos visitantes, co fin de evitar que se produzan problemas. Preto do 38% dos estudantes están fortemente de acordo con esta afirmación.

A preocupación por promover experiencias gastronómicas aos turistas debe implicar a rexionalización das saídas gastronómicas que se dedican á gastronomía local ou típica do lugar visitado. Entre os estudantes, o 35% está moi de acordo con esta afirmación e pensa que esta preocupación é certa.

Hai que respectar a cultura e costumes locais das comunidades visitadas, o 48,5% do alumnado está totalmente de acordo con este coidado na planificación para que os turistas coñezan a cultura dos lugares visitados.

A motivación para respectar os costumes das poboacións que habitan os lugares visitados é condición para a planificación turística da comarca, ademais é importante alertar da amabilidade dada aos habitantes locais, o 43% do alumnado está totalmente de acordo con esta afirmación.

Existen posturas éticas en relación coa explotación do traballo infantil que hai que loitar, corresponde ao profesional quen planifique a visita para desenvolver a percepción de que se existe este tipo de accións non se debe colaborar con ela, onde hai explotación dun neno non debe consumir ningún produto, o 44% do alumnado está totalmente de acordo con esta afirmación.

Outro dos factores a orientar para actuar conscientemente é o respecto aos animais mantidos en catividade, á hora de orientar visitas a lugares onde hai respecto pola liberdade dos animais, preferindo lugares de contemplación da fauna no seu hábitat natural, o 32% dos estudantes está totalmente de acordo con este coidado e respecto aos animais.

5.2.3 Análise de preguntas abertas no cuestionario

Co fin de captar as percepcións que teñen os estudantes sobre o turismo consciente, pedíuselles aos participantes da investigación que respondesen a tres preguntas abertas. A análise cualitativa dos resultados das preguntas abertas en cuestionarios é unha tarefa complexa, xa que as respostas son maioritariamente textuais e cun alto grao de variabilidade.

A análise cualitativa dos resultados de preguntas abertas en cuestionarios é un enfoque moi utilizado nos estudos sociais e de comportamento (Bryman and Cramer, 2012) . Este enfoque permite comprender a complexidade e riqueza das percepcións e opinións dos participantes, que moitas veces non poden ser captadas a través de métodos cuantitativos (Creswell and Creswell, 2017) .

O enfoque máis común é categorizar as respostas, identificar patróns e temas recorrentes, clasificalos e finalmente interpretar os resultados. A análise de contidos, por outra banda, é unha técnica que permite categorizar as respostas textuais, identificando patróns e temas recorrentes (Hsieh e Shannon, 2005). Esta técnica úsase a miúdo para analizar datos cualitativos de entrevistas abertas, grupos de foco e, como no presente estudo, cuestionarios de gama aberta.

5.2.3.1. Análise da primeira pregunta

Pregunta 1: "Na túa opinión, cal é a diferenza entre o ecoturismo, o turismo sustentable e o turismo consciente?"

A literatura turística debateu amplamente sobre os matices entre estes tres conceptos (Reynolds et al., 2017; Cedeira, 2006). Mentres que o ecoturismo céntrase en experimentar a natureza de forma responsable, o turismo sustentable e o turismo consciente teñen matices máis amplos, incluíndo aspectos socioeconómicos, culturais e ambientais. (Miller and Ward, 2005).

A maioría das respostas proporcionan definicións sinxelas para os tres termos, o que indica que moitos entrevistados comprenden as diferenzas entre os conceptos. Tamén hai un foco notable na sustentabilidade e conservación, así como na relación do turismo coa comunidade e a cultura locais.

Táboa 21: Resultados da categorización da pregunta 1.

Categoría	Cantidade	Representante Mini-Snippet
Definicións directas	6	"... O turismo sustentable pretende garantir que as xeracións futuras ..." "O turismo sustentable trata de viaxar dun xeito que beneficie á comunidade local..."
Comparación de termos	0	"... Todos eles refírense a viaxar dun xeito que non doe ..." "Viaxar de forma ética e consciente. Non hai moita diferenza..."
Foco na sustentabilidade e conservación	3	"... respectando a natureza e as culturas locais..." "non prexudicar o medio ambiente e respectar ás comunidades locais..."
Relación coa comunidade e a cultura local	2	N/A
Respostas vagas ou xenéricas	3	"... refírese a non deixar lixo atrás..."
Respostas irrelevantes	0	"Non sei como responder a esa pregunta".

Fonte: Elaborado polos autores.

En canto ás percepcións **do turismo sustentable, ecolóxico e comunitario, a maioría dos enquisados expresaron opinións positivas sobre o turismo sustentable, ecolóxico e comunitario, recoñecendo o seu potencial** na promoción de prácticas responsables e beneficios para as comunidades locais. Con todo, algunhas respostas indicaron a necesidade de precaución e coidadosa implementación para garantir que tales prácticas non se convertan en meros "ganchos de mercadotecnia" ou perdan o seu propósito esencial.

Ao ser preguntado polo **Papel do Turismo na Conservación do Medio Ambiente**, as opinións eran máis variadas. A maioría cre no potencial do turismo como unha forza positiva para a conservación. Non obstante, fixéronse advertencias sobre os posibles impactos negativos se o turismo non está ben xestionado. Algunhas respostas, aínda que minoritarias, foron máis escépticas, cuestionando se o turismo pode, de feito, contribuír significativamente á conservación do medio ambiente.

Así, interpretando os Resultados sobre unha reflexión sobre a percepción do turismo sustentable, o estudo das respostas recollidas revela interesantes matices na comprensión contemporánea do turismo sustentable, ecolóxico e comunitario. A narrativa dominante, suxerida pola prevalencia de respostas positivas, indica unha crecente conciencia da importancia das prácticas sustentables no sector turístico. Este recoñecemento non é só un reflexo das tendencias globais de sustentabilidade, senón tamén unha testemuña do recoñecemento intrínseco do valor e necesidade de preservar os recursos naturais e culturais que explota o turismo.

Con todo, ponse a proba a profundidade desta conciencia cando se observa a presenza de respostas que expresan cautela. Estas respostas suscitan lexítimas preocupacións sobre a posibilidade de que o turismo sustentable se apropie de forma superficial, servindo unicamente como estratexia de mercadotecnia, en lugar dun auténtico compromiso coas prácticas responsables. Esta aprehensión suxire que, aínda que a idea do turismo sustentable é ben recibida, existe unha preocupación subxacente pola súa implementación práctica e autenticidade.

Ademais, a cuestión da contribución do turismo á conservación ambiental parece estar máis polarizada. Aínda que a maioría dos enquisados recoñecen o potencial do turismo como ferramenta de conservación, as respostas tamén reflicten unha conciencia crítica dos riscos asociados. Esta dicotomía revela a complexidade da relación entre turismo e conservación. Por unha banda, o turismo, ben xestionado, pode canalizar recursos e atención ás áreas de conservación, potenciando a preservación e a educación ambiental. Por outra banda, a sobreexplotación ou a xestión inadecuada poden producir impactos negativos, poñendo en risco os propios ecosistemas que se pretenden protexer.

 Co fin de captar as percepcións que teñen os estudantes sobre o turismo consciente, pedíuselles aos participantes da investigación que respondesen a tres preguntas abertas. A

primeira pregunta fixo que os estudantes discutisen por escrito as diferenzas entre o ecoturismo, o turismo sustentable e o turismo consciente.

Era importante darse conta de que 53 estudantes, ou o 35%, consideran que o ecoturismo, o turismo sustentable e o turismo consciente teñen significados e prácticas similares. Isto reforza a percepción de que aínda queda moito por facer en relación coa aclaración do alumnado sobre as características peculiares de cada tipo de turismo.

Por iso, considérase necesario desenvolver unha correcta concepción do turismo en relación coas materias vinculadas ao turismo coa propia actividade turística. Entre os alumnos que responderon ao cuestionario, polo menos 10 deles non tiñan unha concepción real sobre esta materia e asumiron que non son capaces de desenvolver unha verdadeira concepción sobre a materia, ben porque aínda están estudando no primeiro período do curso ou porque non se dedicaron a presentar unha resposta, é dicir, o 6,6% aínda ten unha concepción real sobre o tema presentado nesta cuestión.

O alumnado considera que as persoas teñen peculiaridades relacionadas co desenvolvemento do turismo. Catro estudantes presentaron consideración sobre o turismo ecolóxico, sostible e consciente, tendo en conta que se trata dunha cuestión de percepción persoal e, polo tanto, non pensan que exista unha concepción que clasifique a relación entre o turismo e o desenvolvemento da percepción dos profesionais implicados, porque cada un interfere no desenvolvemento e organización do turismo de forma peculiar.

Considérase que o 44,37% dos entrevistados presentou a súa percepción sobre a representación do turismo ecolóxico, que se considera como o que se desenvolve a partir dunha preocupación polo medio ambiente. O concepto de turismo sustentable demostra que os estudantes saben que é posible desenvolver o turismo sen prexudicar o medio ambiente, mesmo cando se visitan fenómenos naturais. Por último, a percepción consciente e o turismo enténdeo o alumnado como o desenvolvemento do turismo preservando o medio ambiente, é dicir, sen xerar impactos ambientais, realizando a actividade turística de forma sostible, valorando o punto turístico sen causar danos para que siga avanzando e, de forma consciente, valorando cada aspecto do turismo, xa sexa o medio ambiente, da sociedade e cultura de cada lugar ou comunidade á que accede o turista.

Pódese inferir que os alumnos que declararon algúns coñecementos sobre cada concepto mencionado xa teñen unha percepción consciente de que o turismo pode repercutir na contorna, pero que iso non pode impedir a actividade turística. Declaracións como a presentada polo Estudante 21 indican que existe unha percepción do alumnado sobre a relación entre o turista, o turistólogo e o medio ambiente:

"O turismo sustentable e consciente son categorías que non dependen do ecoturismo, que á súa vez está máis preto dun nicho de mercado relacionado coas preferencias dos turistas polo propio medio ambiente. Con todo, o ecoturismo, o turismo sustentable e o turismo consciente non sempre se contemplan. O ecoturismo non sempre é sostible, nin consciente, xa que ser consciente na práctica é buscar mitigar os danos, ser sustentable é ser coherente coa conciencia propia en relación coa xestión dos recursos naturais" (Estudante 21).

O alumnado menciona a mitigación dos danos como un factor importante a desenvolver polo turista, e iso debe ser incorporado polo alumnado desde a súa formación.

"Un concepto refírese á práctica do turismo nun medio natural (ecoturismo), outro refírese ao turismo realizado con atención ás necesidades ambientais e sociais xerais e especialmente da localización circundante para lograr a sustentabilidade (turismo sustentable) e outro fai referencia ao turismo que utiliza os métodos de interpretación ambiental e patrimonial para xerar conciencia no visitante que está a pasar. Todos os conceptos presentados son interconectados e interdependentes" (Estudante 26).

O alumno considera que aínda que sexan conceptos interconectados que dependen uns dos outros, o turismo consciente defínese mediante o uso de métodos de interpretación ambiental e patrimonial, co fin de concienciar ao visitante da importancia do medio ambiente, ao seu xuízo, os que están pasando deben lembrar sempre que a comunidade que permanece no lugar debe ser respectada e, O medio ambiente non debe ser destruído e causar danos aos habitantes locais.

Para o alumnado, en xeral, se consideramos o 'concepto' que xa se formou cada un respecto ao turismo consciente, considérase que o turista non debe deixar dano ao medio ambiente, hai que respectar os lugares de visita, respectar os costumes e a cultura local, esta é unha forma de levar a cabo a actividade turística con concienciación ambiental. Para eles, levar a cabo un turismo consciente implica desenvolver a idea de que todo o que hai no lugar visitado debe ser preservado e que o turista necesita planificar o turismo tendo en conta os impactos actuais e futuros na economía, a sociedade e o medio ambiente para dotar ás comunidades locais e ao comercio local do necesario desenvolvemento de forma xusta.

Conclúese que os resultados apuntan a unha percepción xeralmente positiva do turismo sustentable, pero tamén á necesidade dun enfoque crítico e reflexivo para a súa implantación e xestión. Hai un recoñecemento á importancia das prácticas sustentables, pero tamén unha aguda conciencia dos retos e riscos asociados. Estes achados subliñan a importancia de enfoques xenuínos, informados e responsables no desenvolvemento e promoción do turismo sustentable.

5.2.3.2. Análise da segunda pregunta

A relación entre o turismo e a conservación do medio ambiente foi un tema de debate en curso na literatura turística (Strickland- Munro e Moore, 2013). Aínda que algúns autores sosteñen que o turismo pode servir como ferramenta para Conservación (Tisdell, 1996) Outros advirten dos posibles impactos negativos do turismo mal xestionado (Pontevedra, 2013).

Pregunta 2. Cre que o turismo pode contribuír á conservación do medio ambiente? Xustificar".

A maioría das respostas son positivas, o que indica que moitos entrevistados cren que o turismo pode contribuír á conservación do medio ambiente, sempre que estea ben xestionado e consciente. Tamén hai un número importante de respostas negativas e neutras, o que demostra que existe unha preocupación polos impactos negativos que o turismo pode ter sobre o medio ambiente. A gran maioría dos enquisados indican que recibiron algún tipo de educación universitaria relacionada coa sensibilización turística. Esta é unha observación positiva, xa que suxire que as institucións educativas están a integrar a importancia da concienciación turística nos seus currículos.

Táboa 22: Resultados da categorización da pregunta 2.

Categoría	Cantidade	Representante Mini-Snippet
Respostas positivas	1	"Si"
Respostas negativas	13	"Eu non o estudei" non o estudei.
Respostas con detalles de formación	19	"Si, desde a primeira semana de clase xunto co tema de Antropoloxía". Si, un turismo consciente e sustentable onde todos gañan, as persoas e o medio ambiente.
Respostas vagas ou xenéricas	0	N/A
Respostas irrelevantes	0	N/A

Fonte: Elaborado polos autores.

As respostas detalladas demostran unha variedade de experiencias e historias relacionadas coa sensibilización turística. Moitos refírense a temas específicos como "Sustentabilidade no turismo", "Antropoloxía", "Xestión de Destinos Turísticos", entre outros. Isto suxire que hai un esforzo na educación superior para abordar o turismo consciente desde diferentes perspectivas, xa sexa antropolóxico, ambiental ou de xestión.

É importante ter en conta que algunhas respostas indican que, aínda que recibiran formación, sentiron que era insuficiente ("Si, pero era pouco") ou que recibirían formación pronto ("probablemente pronto"). Isto suxire que pode haber marxe para mellorar e ampliar a formación de sensibilización turística nalgúns cursos ou universidades.

As respostas indecisas ou ambiguas demostran que algúns alumnos aínda están ao comezo da súa formación e, polo tanto, aínda non tiveron a oportunidade de exporse a materias relacionadas coa sensibilización turística. Reitérase que os resultados suxiren que a sensibilización turística é parte integrante da educación universitaria en turismo para moitos estudantes. Non obstante, a profundidade e alcance deste adestramento pode variar. É alentador ver que moitos estudantes están a ser expostos a este tema crítico, pero pode haber marxe para ampliar e profundar nesta formación nalgúns institucións ou cursos.

Esta segunda pregunta aberta presentada ao alumnado incluíu a pregunta de se recibiron algunha formación relacionada coa sensibilización turística no seu ensino universitario. Os alumnos que declararon confianza no curso, pero só 81 alumnos, é dicir, o 53,64% do alumnado escoitara falar de turismo consciente durante a súa formación. Con todo, o 46,35% do alumnado nunca estudou sobre turismo consciente nos seus estudos de grao, indicando que é necesario establecer no currículo do curso unha disciplina específica que contemple a formación do alumnado de forma adecuada para desenvolver o turismo de forma correcta en relación co medio ambiente, ou mesmo relacionar a conciencia turística coa sustentabilidade ou o turismo ecolóxico.

Considerando que as Directrices Curriculares Nacionais para o Curso de Turismo, establecidas pola Resolución nº 13, do 24 de novembro de 2006, establecen que as institucións de Educación Superior deben organizar os seus currículos e expresar a través de proxectos pedagóxicos a necesidade de ampliar a actividade turística para atender as necesidades e interferencias xeradas polo turismo, nos seus aspectos sociais, culturais, económicos e

elementos da natureza. Deste xeito, os profesionais do turismo desenvolven a súa formación de forma xeralista e especializada, incidindo na responsabilidade cara á sociedade, que está interconectada co coñecemento actualizado e atento á sustentabilidade da contorna á que se insiren (Medeiros, 2013).

Á vista disto, pódese inferir que a declaración de que o 46,35% dos estudantes de turismo nunca escoitou falar de turismo sustentable pode non ser unha verdadeira declaración, xa que sería afirmar que as universidades non cumpren coas determinacións dos DCN para a formación en turismo.

5.2.3.3. Análise da terceira pregunta

Concienciar aos turistas sobre os impactos das súas accións é fundamental para promover un turismo responsable e sustentable (Font et al., 2016). A literatura suxire que os turistas informados Tender Comportarse con máis responsabilidade durante as súas viaxes (Pontevedra e O Salnés, 2011).

Pregunta 3: "Que importancia lle dás ao feito de que os turistas coñezan os impactos da súa visita ao destino?"

Táboa 23: Resultados da categorización da pregunta 3.

Categoría	Cantidade	Representante Mini-Snippet
Recoñecemento de impactos positivos	21	"... é clave para garantir unha visita responsable..."
Recoñecemento de impactos negativos	3	"... Descoñecer que os turistas poden causar dano ..."
Respostas neutrais ou indiferentes	2	"Non teño opinión respecto diso".
Recomendacións prácticas	7	"... As campañas educativas deben levarse a cabo para os turistas..."
Respostas non comentadas	0	N/A

Fonte: Elaborado polos autores.

A gran maioría das respostas recoñecen a importancia de concienciar aos turistas sobre os impactos das súas visitas. Esta sensibilización asóciase a miúdo a beneficios como a preservación cultural e ambiental e a promoción de prácticas de turismo sustentable. Tamén hai un recoñecemento aos posibles impactos negativos que poden derivarse da falta de conciencia. Algunhas respostas tamén achegan recomendacións prácticas, facendo fincapé na necesidade de educar aos turistas. A inmensa maioría dos enquisados recoñecen a importancia de que os turistas sexan conscientes dos impactos das súas visitas. Esta concienciación vese

como un medio para garantir que os turistas teñan un enfoque máis responsable e respectuoso cos destinos que visitan.

Os enquisados que recoñecen impactos positivos adoitan asociar a conciencia con beneficios como a preservación cultural e ambiental, así como a promoción do turismo sustentable. Esta visión suxire que os enquisados ven a educación turística e a sensibilización como unha ferramenta clave para garantir que o turismo beneficie tanto aos visitantes como aos destinos. Algunhas respostas poñen de relevo os posibles impactos negativos da falta de concienciación, o que suxire que descoñecer os turistas pode causar inadvertidamente danos ou perturbacións nos lugares que visitan. As recomendacións prácticas varían, pero moitas delas salientan a necesidade de educar aos turistas sobre a cultura local, a ecoloxía e a economía dos destinos.

Ao tratarse dunha investigación sobre turismo consciente, preguntáronse aos estudantes se consideran importante que os turistas coñezan os impactos que a súa visita provoca no destino turístico visitado. Tendo en conta que se trataría dunha acción de sensibilización, o 59,60% do alumnado afirmou que consideran importante que os turistas estean guiados para ser conscientes dos impactos ambientais que a súa visita pode ocasionar sobre o medio ambiente.

Algúns alumnos engadiron que é necesario coidar o medio ambiente e os atractivos turísticos para que o turismo non remate. Outros pensan que se os turistas toman conciencia dos impactos, poden coidar mellor a preservación do medio ambiente, ademais de evitar eventos desagradables durante a visita.

Un alumno (E32) presenta a seguinte consideración: "Maxima! Despois de todo, somos susceptibles de erros ou falta de atención ao detalle, a información e o coñecemento poden ter impactos positivos na mente do turista". Este tipo de consideracións refírense á educación ambiental e sitúa o turismo sustentable como actividade educativa.

O alumnado presenta conceptos fundados sobre esta acción para concienciar sobre os impactos que se poden ocasionar nos destinos turísticos. O alumnado E21 presenta as seguintes consideracións:

"Imprescindible, pero a conciencia turística non se pode limitar a este tema, xa que o destino está condicionado por todo un contexto político, histórico e económico. O agronegocio, por exemplo, destrúe destinos potenciais, polo que o impacto non é só culpa do turista. El (o turista) debe

contextualizarse para que entenda os verdadeiros obstáculos aos que se enfronta o destino, ademais, por suposto, ao impacto (positivo e negativo) que provoca a súa visita" (E21).

É certo que os impactos non só son xerados polos turistas, senón que se considera que a intervención do home na contorna ocorre mesmo polo simple acto de dar a volta, por exemplo, o feito de que unha persoa utilice un coche ou avión para chegar ao destino turístico é tamén un factor que provoca un impacto indirecto no destino a visitar.

Segundo o E37, é importante que o turismo non perda a súa composición, xa que é o elemento que dá vida e sentido á actividade como reflexo dos actos humanos practicados polos turistas. Sensibilizar e sensibilizar reflexionará na redución da degradación ambiental no futuro e no futuro das xeracións vindeiras

En resumo, a maioría dos estudantes consideran que todas as persoas deben desenvolver un sentido crítico de que calquera acción humana ten un impacto sobre o medio ambiente. Así, coñecer e entender estes impactos é fundamental para que os turistas poidan tomar decisións máis responsables e contribuír a un turismo máis sustentable.

Conclúese que os resultados indican unha forte crenza na importancia da conciencia turística. Hai un claro recoñecemento de que os turistas informados e conscientes poden desempeñar un papel vital na promoción dun turismo máis responsable e sustentable. Con todo, tamén se entende que a falta de concienciación pode levar a consecuencias negativas, reforzando a necesidade de continuar a educación e a divulgación neste ámbito.

5.2.4 Síntese da análise: a interconexión entre percepcións e concienciación turística

Os resultados deste estudo están en consonancia coa literatura existente en moitos aspectos, pero tamén achegan novas perspectivas e revelacións. A complexa interacción entre percepción, coñecemento e comportamento no contexto do turismo sustentable é un campo de estudo en constante evolución, e este estudo contribúe a ese corpo de coñecemento (Holden, 2013). A análise realizada neste estudo revela percepcións, actitudes e comprensións complexas e complexas cara ao turismo sustentable, ecolóxico e comunitario. A reflexión sobre os resultados, transversais coa literatura de referencia, permite identificar patróns e interrelacións que merecen ser destacados.

En primeiro lugar, é notorio o nivel de discernimiento dos enquisados sobre a diferenciación entre o ecoturismo, o turismo sustentable e o turismo consciente. Esta diferenciación, a miúdo vista como sutil, é esencial para orientar prácticas e políticas no sector turístico. A prevalencia de respostas que proporcionan definicións sinxelas para os termos en cuestión é un indicador auspiciado da crecente alfabetización turística. Con todo, xunto con este discernimiento, unha certa intranquilidade subxacente é palpable. O medo á cooptación do turismo sustentable por prácticas puramente mercantilistas, onde a sustentabilidade se reduce a un dispositivo de comercialización, demostra a conciencia crítica dos enquisados. Esta preocupación é validada pola literatura, que adoita apuntar á necesidade de autenticidade nas prácticas sostibles.

Sobre a cuestión do papel do turismo na conservación do medio ambiente, a polarización de opinións é reveladora. Aquí, hai unha tensión intrínseca entre o potencial do turismo como forza de conservación e os riscos da súa mala xestión. Este delicado equilibrio entre potencial e risco é unha constante na literatura académica e parece facerse eco nas percepcións dos entrevistados. Por último, a análise da terceira cuestión pon de relevo o papel central da concienciación turística. A clara prevalencia de respostas que subliñan os impactos positivos da concienciación é testemuña da centralidade deste concepto no turismo contemporáneo. Este estudo resume que existe unha profunda interconexión entre as distintas facetas da percepción do turismo. Desde a diferenciación conceptual, a través da visión crítica e chegando ao imperativo da conciencia, os resultados debuxan un panorama moi rico e polifacético. Este panorama, ao enfrontarse á teoría existente, reforza a relevancia dun enfoque holístico e integrado para o estudo do turismo, onde as múltiples dimensións e percepcións se entrelazan nun mosaico dinámico e en constante evolución.

5.2.5 Triangulación dos resultados do cuestionario cos resultados dos currículos

A triangulación de métodos, paradigma defendido por autores como - Denzin (1978) Representa un enfoque rigoroso na investigación cualitativa, salientando a importancia de combinar múltiples fontes e técnicas para obter unha comprensión máis rica e validada dos fenómenos obxecto de estudo. A crecente énfase no turismo sustentable nos últimos anos (Reynolds et al., 2017), dirixiu a educación turística para aliñarse con esta tendencia. A literatura suxire que a educación turística debe reflectir a intersección entre a teoría e a práctica,

garantindo que o alumnado estea preparado para afrontar os retos polifacéticos do sector (Jamal and Robinson, 2009).

A análise cuantitativa revelou tendencias claras nos datos:

–Unha proporción significativa de estudantes valora a sustentabilidade, que se alíña coa crecente conciencia mundial sobre cuestións ambientais. (Swarbrooke, 1999).

–Inclinación a buscar oportunidades profesionais en organizacións centradas en prácticas sustentables, reflectindo as cambiantes demandas de empregabilidade na industria turística (Benckendorff et al., 2009).

Por outra banda, a análise cualitativa dos Cuestionarios revelou que:

–O alumnado demostrou unha comprensión matizada do turismo sustentable, facéndose eco da literatura de Cedeira (2006), que postula a sustentabilidade como concepto polifacético. E tamén que haxa convocatorias para unha maior integración da práctica e da teoría, facéndose eco dos argumentos de Dredge (2018) sobre a necesidade dun enfoque pedagóxico práctico.

En canto á triangulación co Currículo, observamos que mentres as universidades fixeron esforzos para incorporar a sustentabilidade aos seus currículos, a análise suxire que pode haber unha desconexión entre a teoría impartida e as expectativas prácticas do alumnado. Así, a literatura (Getz, 1986) Xa destacou a brecha entre academia e industria no ámbito do turismo.

En conclusión, ao triangular os resultados das respostas ao cuestionario coas análises dos currículos, obsérvase unha interesante tendencia. Aínda que os currículos reflicten un forte énfase na sustentabilidade, a ética e a responsabilidade no turismo, as respostas ao cuestionario demostran que os estudantes, aínda conscientes destas cuestións, tamén recoñecen os retos prácticos de implementalos na materia. Esta dicotomía entre teoría e práctica é un tema recorrente na literatura (Jamal and Robinson, 2009) e suxire a necesidade dun enfoque educativo máis integrado que combine a teoría con experiencias prácticas para preparar mellor ao alumnado para os retos do sector turístico.

Combinando as respostas do cuestionario e a análise do currículo, xorde unha imaxe dunha paisaxe académica en evolución. Aínda que existe un claro aliñamento entre a importancia do turismo sustentable tanto na academia como desde a perspectiva do alumnado, os detalles desta integración precisan dunha maior atención. A literatura contemporánea suxire

que a educación turística debe ser dinámica, adaptándose á demanda en constante cambio do sector e ás expectativas dos estudantes (Liburd e Edwards, 2010). A través desta triangulación, faise evidente a necesidade dun enfoque máis integrado, combinando teoría e práctica, para formar profesionais do turismo verdadeiramente preparados para o futuro.

6. CONCLUSIÓNS

Esta tese desenvolveuse coa intención de propoñer unha análise da comprobación da formación de conceptos de turismo consciente nos cursos de formación en turismo desenvolvidos nas universidades estatais do Estado de Paraná (Brasil). É importante considerar que o Estado de Paraná ten moitos destinos turísticos importantes no escenario nacional brasileiro, e algúns son recoñecidos a nivel mundial. O turismo foi considerado como unha actividade en constante expansión, esta expansión vese, en primeiro lugar, desde unha perspectiva económica, xa que move gran parte da economía dos países. Este sector presenta un gran crecemento no mundo, cada vez máis globalizado, ademais de empregar a millóns de profesionais, o que leva á necesidade de formar persoas con habilidades para actuar na oferta de numerosos atractivos turísticos naturais e culturais.

En 2016 produciuse un importante crecemento do turismo estranxeiro en Brasil e alcanzou os 6,6 millóns de visitas dos turistas internacionais. Este índice mostra que se produce o turismo de masas, un concepto que non é tan recente, pero que hai que discutir, sobre todo entre os principais atractivos turísticos do mundo, entre os que se atopa Paraná, que ten as Cataratas, elixido unha das sete marabillas do mundo. Neste contexto, Foz do Iguaçu está considerado un destino con presenza mundial e conta cun dos maiores parques hostaleiros do sur do Brasil. Así, o turismo de masas significa sobreturismo, que ten o efecto de danar o medio ambiente e a calidade de vida dos veciños.

Neste contexto, é necesario levar a cabo unha planificación turística para dirixir o turismo e crear mecanismos que garantan que ditas actividades turísticas (visita, hostalería e gastronomía, entre outros requisitos turísticos) sexan atendidas e desenvolvidas de forma sustentable co fin de preservar o medio natural local.

A planificación turística debe ser realizada por profesionais capaces de crear propostas e ferramentas que minimicen impactos negativos e axuden na conservación do medio ambiente, xa que se trata de lugares de recoñecida conservación, o que fai necesario reducir o tempo de visita en determinados puntos turísticos para non xerar impactos. Hai lugares que teñen un

límite de capacidade de carga e iso hai que respectalo, sobre todo cando o lugar é unha illa, un parque, un refuxio biolóxico, entre outros que se presentan como punto turístico.

Por iso, para formar profesionais con capacidade para promover o desenvolvemento do turismo de forma consciente e sustentable, a formación das institucións debe establecer na súa proposta curricular, a organización e mantemento de proxectos e planificación da relación cos recursos ambientais, porque só coa planificación continua e coa participación dos axentes sociais (Gobernos, poboación e profesionais cualificados) poderán proporcionar mellores condicións de uso e traballo para todos.

Desde as décadas de 1970 e 1980 deseñáronse prácticas para un turismo máis consciente no contexto do turismo nacional. Coa irrupción da formación turística comezaron a desenvolverse políticas públicas de sustentabilidade turística para evitar a destrución de atractivos turísticos. Xurdiron programas que convidan ao "cidadán-turístico" a protexer o medio ambiente non só como turista, senón na súa vida cotiá, na súa contorna laboral, na súa contorna urbana, creando máis posibilidades de respectar o medio natural.

Neste contexto, a educación ambiental levada a cabo, mesmo durante unha visita a un punto turístico, convértese nun instrumento de difusión do coñecemento e de fomento da sensibilización entre os turistas e as comunidades locais receptoras do turismo. É necesario que todas as persoas implicadas na actividade turística, profesionais, emprendedores, empregados, convidados e a comunidade poidan reflexionar sobre as accións que levan a cabo e que consecuencias traen ao medio ambiente estas accións. É necesario motivarse a cambiar a realidade adoptando hábitos sustentables.

Hai instalacións e servizos turísticos que causan impactos negativos sobre os recursos naturais, pode haber destrución de vexetación, extinción de especies animais e vexetais autóctonas, a contaminación pode ser acústica, visual e atmosférica causando danos irreparables, contaminación de ríos, lagos e océanos que contribúe a que os recursos naturais sexan escasos; As comunidades locais sofren impactos sociais e económicos, acentuando as desigualdades sociais. Só coa educación ambiental asociada ao turismo pódese previr a aparición de danos irreversibles ao medio ambiente, polo que para minimizar os danos sociais aos residentes e promover beneficios económicos que cheguen a todos os sectores da sociedade, é importante promover o turismo sustentable.

Así, considerando o turismo como unha alternativa para o desenvolvemento de prazas, xa que se trata dun sector que contribúe á xeración de emprego e renda, constitúe tamén un elemento de inclusión social. Ademais, tamén se considera o turismo como o sector que mellor contribúe á distribución da renda e á conservación do medio ambiente. O territorio de estudo, o estado de Paraná no Brasil, ten o privilexio de contar con moitos atractivos, o que é un factor indispensable para establecer o desenvolvemento turístico. O seu potencial revélase en varios segmentos: lecer, negocio, sol e praia, festas, feiras e exposicións rexionais, turismo rural, ecolóxico, de aventura e relixioso, entre outras posibilidades.

Desde o punto de vista económico, Paraná non é só unha actividade, senón varios sectores de desenvolvemento. Por iso, é necesario que o sector servizos estea centrado no turismo, cunha boa organización para unha oferta diversificada de servizos, unindo os elos da cadea produtiva como actividade no produto turístico final. Cada destino turístico é un centro de consumo de bens e servizos producidos, e o lugar de implantación e desenvolvemento de actividades son os establecementos vinculados ao sector turístico.

A concienciación da importancia do turismo para o desenvolvemento de Paraná motivou a necesidade de realizar unha investigación sobre como o alumnado de turismo das Universidades estatais do Estado de Paraná adquire na súa formación os coñecementos adecuados que permitan o desenvolvemento dun turismo consciente, é dicir, as universidades contribúan á formación dunha conciencia turística centrada na sustentabilidade ambiental do sector turístico? Para atopar a resposta a esta pregunta, desenvolveuse unha investigación cun enfoque cuantitativo-cualitativo na que participaron diferentes informantes: coordinadores de cursos de cinco universidades estatais de Paraná que contan cun curso de formación en estudantes de turismo e turismo do Estado. Buscou analizar as accións de turismo consciente que contribúan a facer da actividade profesional do especialista en turismo unha actividade ambiental, social e economicamente sustentable, buscando entender como afectan o coñecemento e a formación dos profesionais turísticos ao desenvolvemento deste tipo de turismo.

Con todo, esta tarefa atopou dificultades na súa realización, xa que se produciu unha epidemia e, cando os estudantes puideron volver ao estudo presencial, as dificultades atopadas na xestión das universidades e os desencontros cos organismos patrocinadores levaron a unha folga que mantivo aos estudantes fóra do ámbito académico. Eludir as dificultades que se xeran

por eventos externos á universidade xa é un problema, máis aínda cando os problemas teñen causas internas e estruturais, é máis difícil atopar unha solución. Á hora de atopar unha solución a unha formación deficiente no sentido de formar profesionais conscientes da importancia de xerar servizos turísticos conscientes centrados no coidado ambiental, hai unha base estrutural, que só pode atopar unha solución se converte a mirada pedagóxica á estrutura interna da universidade e, con gran sinceridade, inicia un proceso de repensar a práctica pedagóxica do curso turístico.

Con todo, non é posible repensar a educación sen entender os cambios que sexan necesarios nas bases curriculares da universidade e o seu proceso formativo. Redeseñar o currículo do curso de turismo para lograr unha formación centrada no turismo sustentable require tempo, coñecemento e vontade de poñerse ao servizo dunha educación turística consciente.

O primeiro obxectivo específico desta tese foi *identificar os conceptos que definen o turismo consciente como unha necesidade na preservación dos destinos turísticos*. Buscamos un concepto de turismo consciente, pero isto aínda está en construción. O que fixo disto unha necesidade de urxencia, investigando no concepto de sustentabilidade, ética e na filosofía do desenvolvemento da conciencia humana unha percepción que esbozaba un concepto de turismo consciente, concluindo que o turismo consciente está ligado aos principios de ética e responsabilidade que recorre ao coidado do medio natural, Especialmente, tendo en conta que todo ser humano debe respectar o ambiente no que está inserido. Cada persoa ten que ser consciente de que o simple feito de moverse utilizando un medio de transporte que utiliza combustibles fósiles, xa contribúe a impactar no medio ambiente, é necesario respectar a paisaxe natural, loitar contra a contaminación, a destrución e os impactos, pero isto non pode ser unha moda para caracterizarse como ecolóxico; Debe ser unha acción continua a favor da vida, garantindo un desenvolvemento continuo sen danar o medio ambiente, podendo producir e xerar melloras sen destruír recursos.

Para desenvolver a análise, foi necesario identificar os conceptos que definen o turismo consciente como unha necesidade na preservación dos destinos turísticos. Quedou claro que os conceptos máis próximos ao concepto de turismo consciente son a sustentabilidade, a ecoloxía, as bases comunitarias e o turismo rural, este achado levou á investigación en publicacións

dixitais da literatura sobre o turismo, o que contribuíu a perfilar o concepto de turismo consciente.

Así, ao percibir a relación entre os tipos de turismo e a responsabilidade socioambiental que se debe desenvolver no profesional turístico, o obxectivo era analizar os currículos dos cursos turísticos das universidades estatais para entender en que medida existe unha relación entre o turismo e os impactos ambientais na formación dos turismos.

A realización dun turismo consciente implica buscar beneficios que se estendan ás comunidades receptoras nos seus diversos aspectos, xa sexan sociais, económicos ou ambientais. Apoando esta procura, débese promover a creación de programas para a conservación e conservación do medio natural. Con todo, a realidade actual diferénciase destes principios, os turistas e a sociedade en xeral non se consideran responsables de preservar ou mesmo degradar os puntos turísticos que visitan.

É habitual que as persoas actúen con desprezo en relación cos lugares de visita, só cunha formación crítica, ética e responsable é posible desenvolver produtos e servizos e garantir a integridade dos puntos de visita, prestando atención á preservación e non só ao beneficio que pode xerar o turismo. Preservar o medio ambiente para que siga atraendo visitantes é unha actitude de responsabilidade co medio ambiente e outras persoas.

Cando un punto turístico está degradado, prodúcese unha caída no atractivo dos visitantes, pois a maioría dos lugares son visitados polos seus atractivos naturais e as súas belezaas, só con actividades de sensibilización os turistas e as comunidades de acollida poden corrixir os erros de degradación que causan problemas ambientais. Ademais, valóranse lugares respectados pola súa natureza e as relacións co medio contribúen a mellorar as relacións das persoas coa concienciación ambiental.

Os profesionais que traballan en turismo necesitan formación para impulsar a educación ambiental desde a planificación dun itinerario turístico, definindo as accións que poidan contribuír a un turismo consciente, só cunha formación académica centrada nesta perspectiva poderán definir as accións de sustentabilidade e sensibilización ambiental capaces de levarse a cabo durante unha visita turística. Esta práctica depende dunha formación deseñada desde a base curricular do seu curso de formación. Neste momento respondeuse ao segundo obxectivo

específico desta tese, *Describir os currículos dos cursos turísticos desenvolvidos na formación dos profesionais das universidades estatais do Estado de Paraná.*

Co fin de describir os currículos dos cursos de turismo desenvolvidos na formación dos profesionais das universidades estatais do Estado de Paraná, as cinco unidades de educación superior que desenvolven esta formación puxeron os seus currículos dispoñibles para a súa análise e comparación, o que pode presentarse como un beneficio en relación co desenvolvemento desta tese, xa que permite coñecer o nivel de formación que estes profesionais toman da universidade Para o mercado laboral.

A evolución da investigación permitiu acadar un dos obxectivos que, ata entón, era subxectivo, pois permitía co estudo teórico en comparación cos currículos e a percepción presentada polo alumnado para entender como os turólogos poden actuar no desenvolvemento dun turismo consciente, ademais de recoñecer que coñecementos están dispoñibles nas disciplinas dos currículos dos cursos turísticos que contribúen á formación dos profesionais. Unha percepción do turismo consciente.

Así, á hora de debater os resultados da recollida de datos, delineáronse nos resultados a percepción existente e o que aínda se debe promover en materia de formación para que os profesionais cheguen ao mercado laboral turístico comprometidos coa conservación do medio ambiente e a prevención dos impactos ambientais xerados pola actividade turística.

A análise dos currículos das universidades estatais de Paraná pon de manifesto que non hai igualdade na formación dos turismos, hai institucións que se centran na formación centrada máis na produción dun turismo específico de valor económico, outras mesmo manteñen nos seus currículos algunhas disciplinas que discuten a relación co medio ambiente, pero insuficientes na formación da concienciación e unha ideoloxía de preservación ambiental.

Non se pode negar a necesidade de acometer un amplo debate co profesorado e o alumnado co fin de mellorar a relación entre o turismo e o medio ambiente, non hai forma de desenvolver un turismo consciente e capaz de coidar o punto turístico á vez que respecta as especificidades das comunidades receptoras sen adoptar accións de compromiso coa concienciación ambiental, Xa sexa facendo que os turistas se encarguen de dispoñer correctamente dos residuos, aforrando recursos naturais no correcto uso da auga e a enerxía,

valorando lugares de aloxamento que sobresaian no coidado e na responsabilidade socioambiental.

Para planificar itinerarios turísticos, corresponde ao turistólogo pensar en actividades que teñan un impacto positivo, como o uso do transporte alternativo, o consumo consciente de alimentos, auga e enerxía, non dirixindo aos visitantes a lugares que explotan o traballo infantil ou explotan animais, entre outras accións que poidan determinar o coidado e respecto aos recursos naturais.

Ao longo desta investigación, fomos impulsados por un interese primordial: como as accións turísticas conscientes maniféstanse como unha actividade sustentable en múltiples dimensións -ambientais, sociais e económicas- e, sobre todo, como inflúe a formación dos profesionais do turismo no desenvolvemento deste paradigma turístico.

Con respecto ao terceiro obxectivo específico, *Comprender como os profesionais do turismo poden actuar no desenvolvemento dun turismo consciente*, o panorama revelado é á vez esperanzador e desafiante. As análises demostran unha profunda conciencia da importancia da sustentabilidade, reflectida nas actitudes e prácticas do alumnado e profesionais do turismo. Con todo, persiste unha evidente brecha: a ausencia do concepto de "turismo consciente" nos currículos das institucións analizadas. Aínda que están presentes conceptos como a responsabilidade social e o desenvolvemento sostible, a énfase na práctica consciente e integrada do turismo parece quedar relegada a un plano secundario.

A reflexión sobre o que é o "turismo consciente" é intrinsecamente complexo. Non se trata só dun enfoque técnico ou metodolóxico, senón dunha filosofía de interacción co mundo, unha forma de experimentar e valorar destinos turísticos que vai máis aló do mero goce. Supón un compromiso ético e práctico coa preservación e posta en valor non só do medio ambiente, senón tamén das culturas, tradicións e economías locais. E, nesta perspectiva, a formación dos futuros turistas convértese nun elemento clave.

O currículo dos cursos, tal e como se describe nas universidades estatais de Paraná, ten evidentes carencias. A capacidade dun especialista en turismo para planificar e executar prácticas turísticas conscientes é crucial para a evolución do sector. Omitindo esta formación específica, posiblemente esteamos privando a estes profesionais dunha ferramenta vital para afrontar os retos contemporáneos do turismo.

Nos países onde se desenvolve e estabiliza a actividade turística, o sector privado é o seu principal apoio. Na sociedade civil, especialmente a través das ONG, e do sector público tamén participan, pero de forma secundaria. En Brasil, esta práctica ten un É embrionario para levar a cabo un turismo consciente, ético e sustentable, aínda que é moi rico en destinos turísticos de alto valor ambiental natural. A explotación do turismo de masas deixou profundas raíces no desenvolvemento do turismo en todo o mundo, que se estudou para garantir que se desenvolvan actividades que valoren non só o medio ambiente, senón tamén as comunidades de acollida nas súas culturas e producións. A importancia de previr a xeración de impactos foi máis aló da mera explotación económica do turismo e estableceu parámetros para diferenciar esta actividade promovendo un turismo sustentable, ético e, polo tanto, consciente.

Para desenvolver un turismo consciente, é importante que a relación entre turismo e natureza se pense desde a planificación do itinerario de viaxe, facendo que estas dúas palabras sexan sinónimo de preservación. Non podemos seguir repetindo os mesmos erros das décadas anteriores, cando o turismo era extremadamente prexudicial para o medio ambiente. A masificación dos destinos turísticos xerou necesidades de infraestruturas pouco realistas no fomento da comodidade para algúns en detrimento do dereito a manter o punto de visita para outros. Se pensamos nas Cataratas de Iguazú, como exemplo, que xustifica a construción dun hotel xunto ás cataratas? O 'Hotel das Cataratas' é inaccesible economicamente para a poboación, pero os impactos que xa provocou e seguen provocando cargas para todos.

Na maioría dos puntos turísticos brasileiros ten lugar o mesmo tipo de explotación económica do turismo, as comunidades receptoras están formadas por unha poboación invisible que paga a carga de vivir preto dun punto de visita turística. Só cunha boa formación para os planificadores do turismo os profesionais do turismo poden ser conscientes de que as poboacións locais deben respectarse nos seus dereitos para vivir sen contaminación do aire, a auga e o medio ambiente no seu conxunto. Neste sentido, é importante pensar na inserción de disciplinas no curso de turismo que van encamiñadas a organizar un turismo consciente.

A planificación ben organizada, creativa e responsable dun itinerario turístico comprometido coa sustentabilidade do turismo, xera beneficios ambientais e socioeconómicos para todos os implicados nesta actividade, ben para aumentar a conciencia ambiental da comunidade e dos turistas visitantes, ben para minimizar os impactos negativos que o turismo impón ás localidades que reciben este turismo.

O cuarto obxectivo específico foi *identificar as accións de sensibilización sobre turismo consciente desenvolvidas en cursos de formación turística*. A pregunta que xorde é: Como podemos esperar que os turólogos actúen conscientemente, se o seu currículo académico non os forma adecuadamente para facelo? A resposta inevitablemente reside nunha profunda revisión do currículo, incorporando non só técnicas e prácticas, senón tamén fomentando unha mentalidade de ética turística consciente.

Neste sentido, é fundamental recoñecer e integrar os coñecementos e prácticas que fomenten o turismo consciente no currículo. A formación non só debe transmitir conceptos, senón tamén inspirar unha visión holística, onde o turismo non se ve como un mero instrumento económico, senón como un poderoso medio de transformación social, cultural e ambiental.

Ao desenvolver unha actividade turística sustentable, é posible impulsar a economía, conservar a natureza e achegar beneficios tanxibles á comunidade receptora. Con todo, o alumnado investigado nas universidades estatais de Paraná aínda non presenta unha concepción firme do turismo consciente que lles permita levar a cabo esta relación de sustentabilidade turística de forma satisfactoria, é necesario repensar as súas prácticas na planificación turística, dirixíndose á realización consciente do respecto ao medio ambiente e ás persoas.

O panorama revelado pola análise dos datos apunta a unha realidade polifacética. O estado do Paraná, en particular, coa súa rica diversidade turística e cultural, preséntase como un microcosmos perfecto para a aplicación e desenvolvemento dun turismo consciente. Obsérvase que as cidades e institucións educativas teñen unha notable influencia na formación dos turismólogos, pero esta influencia aínda carece dun aliñamento máis profundo coa filosofía do turismo consciente.

A notable concentración de estudantes nas vilas turísticas suxire que existe unha conciencia latente da importancia do turismo para a economía local e a identidade cultural. Con todo, cando nos enfrontamos á falta dun enfoque estruturado para o turismo consciente no currículo, démonos conta de que esta conciencia non se está explorando nin dirixindo totalmente.

Outro aspecto revelador xorde cando consideramos a demografía do alumnado. A diversidade de idades e perfís indica que o interese polo turismo non se restrinxe a un grupo de idade concreto. Hai un entrelazamento de aspiracións, con mozos entusiastas que buscan a súa

primeira formación e profesionais máis experimentados que buscan o reciclaxe ou a transición profesional. Esta diversidade podería ser unha fonte inestimable de perspectivas e experiencias, enriquecendo o debate e a práctica do turismo consciente. Con todo, para que isto se produza, é fundamental que as institucións educativas proporcionen as ferramentas e coñecementos necesarios.

O predominio das mulleres na materia tamén reflicte as tendencias globais no sector turístico e indica un potencial sen explotar. Coa crecente feminización da industria turística, é imprescindible que as perspectivas e experiencias das mulleres se integren na formación e práctica do turismo consciente.

Non se trata de buscar levar a cabo prácticas turísticas baseadas en valores feministas, senón que é importante darse conta de que co incremento da participación das mulleres na planificación turística obtense unha nova forma de xerar itinerarios que integren mellor ás mulleres nas actividades realizadas durante unha visita. A subxectividade feminina en relación coa exploración dun punto turístico pode ser diferencial na realización dun turismo consciente.

As análises de correlación, ao desentrañar as interaccións entre varias variables, demostraron unha complexa rede de influencias e tendencias. Estas correlacións, aínda que non indican directamente causalidade, suxiren fortemente que certos factores, como a institución de formación e a demografía dos estudantes, teñen un impacto considerable na percepción e práctica do turismo.

En definitiva, os resultados desta investigación destacan tanto unha oportunidade como un reto. A oportunidade radica no rico tapiz de experiencias, perspectivas e coñecementos que achegan á mesa estudantes e profesionais do turismo en Paraná. O reto é conseguir que esta riqueza se canalice de forma produtiva, a través dunha formación que realmente valore e promova un turismo consciente.

En conclusión, o estado do Paraná, coa súa diversidade e potencialidade, ten todas as condicións para converterse nun líder no desenvolvemento e promoción dun turismo consciente. Con todo, para alcanzar este obxectivo, é fundamental que as institucións educativas recoñezan a importancia do turismo consciente e o integren de forma destacada nos seus currículos. Só así poderemos formar profesionais do turismo que estean realmente equipados

para afrontar os retos do século XXI e potenciar o turismo que é, en todos os sentidos, consciente.

A profundización da investigación relacionada co turismo consciente é segura de liderar e popularizar non só o termo turismo consciente, senón tamén recoñecer a necesidade de desenvolver actividades que non repercutan no moi rico medio natural que se estende en todas as rexións do Paraná. Con todo, para que o turismo consciente sexa unha realidade, é necesario desenvolver proxectos que impliquen ás universidades de todas as rexións para formar unha conciencia ambiental que contribúa a consolidar a educación turística en relación co respecto que se debe aos recursos naturais.

A modo de conclusión, deixo unha alusión á poesía de Cecília Meireles que abre a presentación deste estudo, para facer explícita unha concepción do turismo consciente: é importante visitar o xardín e admirar as violetas, pero é fundamental non esquecer que as bolboretas viven delas.

7. REFERENCIAS

- Abdalla, L. (2010) *O papel das relações públicas no turismo sustentable en Goiás*. [Documento de graduación–Facultade de Información e Comunicación, Universidade Federal de Goiás] Repositorio Institucional – Universidade Federal de Goiás.
- Abreu, I. B. e da Costa, S. R. (22-24 de outubro de 2014) *Responsabilidade Social no Desenvolvimento Turístico: Análise da Extensão Universitaria e Comunidade Local como Articuladores da Actividade Turística*. XI Simposio sobre Xestión e Tecnoloxía: Xestión do Coñecemento para a Sociedade.
- Andrade, M. M. de (2009) *Introdución á metodoloxía do traballo científico: elaboración de traballos de grao*. (9ª ed.) Atlas.
- ANECA. (2004). Libro Blanco del Título de Grado em Turismo.
- Aristóteles. *Os pensadores: Ética nicomaquea*. Traducido por Leonel Vallandro e Gerd Bornheim. São Paulo – SP: abril de 1973.
- Aroeira, T.; Dantas, A. C. e Gosling, M. de S. (2016) Experiencia turística memorable, percepción cognitiva, reputación e lealdade ao destino: un modelo empírico. *Revista de Turismo - Visión e Acción*, 18 (3),584-610. Disponible en: <http://siaiap32.univali.br/seer/index.php/rtva/article/viewFile/9194/5106>. Consultado en: 19 feb. 2023.
- Ballantyne, R. and Packer, J. (2011). Utilizar o turismo de experiencias de aprendizaxe de libre elección para promover un comportamento ambientalmente sostible: o papel da post-visita "recursos de acción". *Investigación en Educación Ambiental*, 17(2), 201-215.
- Bañuls, A. L; Rodríguez, A. B. R. e Jiménez, M. S. (2007) El capital humano como fator estratéxica para la competitividad del setor turística. *Cuadernos de Turismo*, 19, 47-69.

- Bardin, D. Y. e Shumeiko, N. (1977). Sobre un cálculo exacto da corrección electromagnética de menor orde á dispersión elástica de partículas puntuais. *Física Nuclear B*, 127(2), 242-258.
- Bastos, C. L. y Candioto, K. B. B. (2008) *Filosofía da ciencia*. Voces.
- Bastos, L. C. e Santos, W. S. (2013) *A entrevista en investigación cualitativa: perspectivas na análise narrativa e interacción*. Faperj Quartet.
- Bauer, Martin W. e Gaskell, G. (2002) *Investigación cualitativa con texto, imaxe e son: un manual práctico*. Voces.
- Becker, H. (2007). *Segredos e trucos de investigación*. Zahar.
- Belgamo, J. A.; Silva, G.L.; Silva, L.F.; Santos L.M. e Ramalho, D.D. (2020) Mitigación dos impactos ambientais causados polo sobreturismo en Ilha das Couves, Ubatuba - SP: Turismo e planificación sustentable. *Revista Geociências UNG-ser, Guarulhos-SP*, 19(1).
- Benckendorff, P., Moscardo, G. e Pendergast, D. (2009). *Turismo e xeración Y*. Encaixe.
- Beni, M. C. (org.) (2012) *Turismo: Capacidade estratéxica de planificación e xestión – Desenvolvemento rexional, rede de produción e clusters*. Manole.
- Berzunza-Criollo, M. (2023) Autopercepción sobre el aprendizaje en estudiantes de turismo de la generación Z. *Innova Educación Xornal* 5 (3), 71-84. DOI: <https://doi.org/10.35622/j.rie.2023.03.005>
- Bisinoto, G. D. S., Arenas, M. V. D. S., Sousa, E. H. D., Nascimento, N. T. A. e Silva, P. A. D. (2016). *Xestión da permanencia: estudo sobre o perfil socioeconómico, permanencia e abandono de estudantes do curso de bacharelato en administración pública na UAB/UNEMAT*. [Tese de Maestry, Universidade Federal de Rondônia] <https://repositorio.ufsc.br/xmlui/handle/123456789/171977>
- Blau, M. L. e Panagopoulos (2022) Diseñando destinos curativos: unha guía práctica para o desenvolvemento do turismo ecoconsciente. *Terra* 2022, 11.1-15. DOI: <https://doi.org/10.3390/land11091595>
- Boff, L. (2017) *Sustentabilidade: o que é: o que non é*. Voces.

- Bosetti, V., Cassinelli, M. e Lanza, A. (2004) Utilizando análises de envolvimento de datos para avaliar a xestión do turismo ambientalmente consciente. Nota di Lavoro, nº 59.2004, Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM),
- Bramwell, B. e Lane, B. (2008). *Prioridades na investigación turística sustentable*. Taylor e Francis.
- Braun, V. e Clarke, V. (2006). Utilizando a análise temática en psicoloxía. *Investigación cualitativa en Psicoloxía*, 3(2), 77-101.
- Brito, M. B. M. de (2013) - *Vías de sustentabilidade: políticas de planificación e prácticas para o desenvolvemento turístico no Concello de Sines*. Coímbra. [Tese de doutoramento, Facultade de Artes e Humanidades, Universidade de Coímbra].
Dispoñible en: <http://hdl.handle.net/10316/21654>
- Bryman, A. e Cramer, D. (2012). *Quantitative data analysis with IBM SPSS 17, 18 e 19: A guide for social scientists*. Routledge.
- Burneo, P. C. e Guerrero, E. V. (2016). Propuesta de un Modelo Educativo para la Formación del Talento Humano en Turismo en América Latina. *Revista Latino-Americana De Turismologia*, 1(2), 30–41. Recuperado de <https://periodicos.ufjf.br/index.php/raturismologia/article/view/10000>
- Cabrera-Cedeño, R. e Cuétara- Sánchez, L. (2020) Procedimiento para la evaluación de la sostenibilidad turística en el destino sol e playa Crucita. *Revista Científica Dominio de Las Ciencias*, 6(4), 856-875
- Calado, J. F., Moreira, A. L. P. e Mendes, L. F. (2022). O que sabemos sobre os impactos ambientais do turismo nos recifes tropicais do Brasil?. *Revista Brasileira de Pesquisa em Turismo*, São Paulo, 16, e-2420.
- CEDTUR. (2023). *Directrices para el diseño y la modificación del título de grado en turismo*. Conferencia Española de Decanas y Decanos.
- Cerqueira, I.J. M. (2020) *Turismo Consciente: a sua dimensão nas Aldeias Históricas de Portugal* [Tesis de maestria, Politécnico do Porto - Escola Superior de Hotelaria e Turismo]

- Chaer, G., Diniz, R. R. P. e Ribeiro, E. A. (2012). A técnica do questionário na pesquisa educacional. *Revista Evidência*, 7(7).
- COMMAD (2016) Comissão Mundial sobre o Meio Ambiente e Desenvolvimento. *Nosso Futuro Comum - Relatório Brundtland*.
- Contreras-López, M.J., Juárez-Sánchez, J.P. e Ramírez-Valverde, B. (2021) Perspectivas laborales de estudiantes de turismo en universidades de Puebla, México. *Papeles de población* 109, 191-223. DOI: <http://dx.doi.org/10.22185/24487147.2021.109.26>
- Costa, T. Z. (2014) *Consumo sustentável no turismo: uma análise comparativa do comportamento de estudantes de turismo brasileiros e mexicanos*. Niterói: UFF.
- Cotterell, D., Ferreira, J. A., Hales, R. e Arcodia, C. (2020) Cultivating conscientious tourism caretakers: a phenomenographic continuum towards stronger sustainability, *Current Issues in Tourism*, 23(8), 1004-1020, DOI: 10.1080/13683500.2019.1577369
- Creswell, J. W. e Creswell, J. D. (2017). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage publications.
- Creswell, J. W. y Clark, V. L. (2013) *Plano. Pesquisa de métodos mistos*. (2ª ed.) Penso.
- Cunha, B. P. da e Augustin, S. (2014) *Sustentabilidade ambiental: estudos jurídicos e sociais*. Educs.
- De Araújo, A. P. F. (2016) *A importância da restinga e sua relação com o turismo: ação de sensibilização ambiental em uma escola de Matinhos Paraná*. [Trabajo de Fin de Grado, Universidade Federal do Paraná] Disponível em: <https://acervodigital.ufpr.br/bitstream/handle/1884/46889/ALLINE%20PINHEIRO%20FERRAZ%20DE%20ARAUJO.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Consultado: 28.09.2023
- De Carvalho, A. N. (2018) Avaliação do bacharelado em Turismo no Brasil à luz do Exame Nacional De Desempenho Dos Estudantes (ENADE). *Revista Tur., Visão e Ação*, 20 (3).
- de Godoi, M. A. (2016). O Perfil do Aluno da Educação a Distância e seu Estilo de Aprendizagem. *EaD em FOCO*, 6(2).

- de Oliveira, M. F. (2011). *Metodologia científica: um manual para a realização de pesquisas em Administração*. Universidade Federal de Goiás. Catalão–GO.
- de Oliveira, N. A., da Silva, P. T. e Gabriel, K. C. (2023). Gênero, trabalho e turismo: uma Revisão Integrativa da Literatura em dissertações e teses defendidas em Programas de Pós-Graduação da área do Turismo no Brasil. *Revista de Turismo Contemporâneo*, 11(1).
- de Oliveira, N.A. (2021). Ética e turismo: representações sociais de estudantes de um curso superior do sul do Brasil. *Revista latino-americana de turismología* 7 (único), 1-18.
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5771080>
- Demo, P. (2011) *Educar pela pesquisa*. (9ª ed.) Autores Associados.
- Denscombe, M. (2008). Communities of practice: A research paradigm for the mixed methods approach. *Journal of mixed methods research*, 2(3), 270-283.
- Denzin, N. K. (1978). Triangulation: A case for methodological evaluation and combination. *Sociological methods*, 339-357.
- Dias, R. (2017) *Gestão ambiental: Responsabilidade social e sustentabilidade / Reinaldo Dias*. (3ª ed.) Atlas.
- Díaz-Sarmiento, C.; López-Lambraño, M.y Roncallo-Lafont, L. (2017) Entendiendo las generaciones: una revisión del concepto, clasificación e características distintivas de los baby boomers, x e millennials. *Clio América, Santa Marta*, 11 (22), 188-204. Disponível em: <https://revistas.unimagdalena.edu.co/index.php/clioamerica/article/view/2440>. Consultado: 17 ago. 2021.
- Dörnyei, Z. e Csizér, K. (2012). How to design and analyze surveys in second language acquisition research. *Research methods in second language acquisition: A practical guide*, 1, 74-94.
- Dowling, R. K. (2013). Global geotourism—an emerging form of sustainable tourism. *Czech journal of tourism*, 2(2), 59-79.
- Dredge, D. (2018). Resgatando a política na pesquisa sobre redes no turismo. *Via. Tourism Review* (13).

- EMBRATUR. *Diretrizes para uma Política Nacional do Ecoturismo*. Brasília:, 1994. 73
BRASIL, Ministério do Turismo.
- Fabrini, J. E. e Dias, E. dos S. (org.) (2012) *Dinâmica territorial e ambiental em espaço de fronteira*. EDUNIOESTE.
- Fennel, D. (2002). *Ecoturismo: uma introdução*. São Paulo: Contexto. (Coleção Turismo Contexto).
- Ferreira, L.M. (2001) Forma de visitação nas unidades de conservação, conforme previsto no Sistema Nacional de Unidades de Conservação. En.: *Plano de ação para o Ecoturismo e uso público em unidades de conservação*. (2ªed.)MMA/ Ibama.
- Font, X., Garay, L. e Jones, S. (2016). A social cognitive theory of sustainability empathy. *Annals of Tourism Research*, 58, 65-80.
- Fontainha, D. A. S. (2014) *Política pública de turismo na cidade do Rio de Janeiro pós implementação de Unidade de Polícia Pacificadora – UPP* [Monografia da Pós-Graduação, Universidade Federal do Rio de Janeiro]
- Fraga, N. C. (2017) *Territórios e fronteiras: (re) arranjos e perspectivas*. (2ª ed.) Insular.
- Getz, D. (1986). Models in tourism planning: Towards integration of theory and practice. *Tourism Management*, 7(1), 21-32.
- Godoi, M. A. de (2016). O Perfil do Aluno da Educação a Distância e seu Estilo de Aprendizagem. *EaD em FOCO*, 6(2).
- Gomes, C. L.; Souza, T. R.; Ramos, A. M. O; Sousa, C. A. S. e Veiga, R. T. (27-28 junio de 2008) *Currículo e Diretrizes Curriculares dos Cursos de Graduação em Turismo: Buscando fundamentos para compreender a inserção de conhecimentos sobre o lazer na Graduação em Turismo em Minas Gerais*. V Seminário de Pesquisa em Turismo do MERCOSUL, Caxias do Sul, Brasil.
- Gómez, D.T., Carranza, Y. e Ramos, C.A. (2017) Ecoturismo, turismo experiencial e cultural. Una reflexión con estudiantes de Administración de Turismo. Revista TEMAS, 3 (11),229-236 DOI: <https://doi.org/10.15332/rt.v0i11.1757>

- Hair, J. F., Anderson, R. E., Tatham, R. L., e Black, W. C. (1998). *Multivariate data analysis prentice hall*. Upper Saddle River, NJ, 730.
- Hall, C. M. (2001). *Planejamento Turístico Políticas, Processos e Relacionamentos*. Contexto.
- Hallal, D. R. e Müller, D. (2014) A Embratur e os Cursos Superiores de Turismo no Brasil. 1970-1976. Caxias do Sul – RS: *Rosa dos Ventos*, 6(2), abril-junho, 2014,164-179.
- Hanusz, Z. e Tarasińska, J. (2015). Normalization of the Kolmogorov–Smirnov and Shapiro–Wilk tests of normality. *Biometrical Letters*, 52(2), 85-93.
- Holden, A. (2013). *Tourism, poverty and development*. Routledge.
- Holden, N. M., White, E. P., Lange, M. C. e Oldfield, T. L. (2018). Review of the sustainability of food systems and transition using the Internet of Food. *npj Science of Food*, 2(1). <https://doi.org/10.1038/s41538-018-0027-3>
- Honey, C. J. e Sporns, O. (2008). Dynamical consequences of lesions in cortical networks. *Human brain mapping*, 29(7), 802-809.
- Hsieh, H.-F. e Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative health research*, 15(9), 1277-1288.
- Hussain, Asif (2021) A future of tourism industry: conscious travel, destination recovery and regenerative tourism, *Journal of Sustainability and Resilience*, 1(1). Article 5, 1-10.
- Irving, M. A; Rodrigues, C. G. O e Neves Filho, N.C. (2002) Construindo um modelo de planejamento turístico de base comunitária: um estudo de caso. En: Irving, M. A. e Azevedo, J. (Orgs.) *Turismo: o desafio da sustentabilidade*. (93-112) Futura.
- Irving, M. de A.; Lima, M.A. e Azevedo, J. (2018) *Turismo: ressignificando sustentabilidade*. (1ª Ed.) Fólio.
- Jamal, T. e Robinson, M. (2009). *Introduction: The evolution and contemporary positioning of tourism as a focus of study*. The SAGE handbook of tourism studies.
- Kinker, S. (2002) - *Ecoturismo e Conservação da Natureza em Parques Nacionais*.

- Koch, P. O. M.; Junqueira, L. D. M.; Anjos, F. A. (2017). *Análise comparativa do turismo sustentável e turismo responsável: semelhanças e diferenças nos destinos turísticos do Brasil*. Caderno de Estudos e Pesquisas do Turismo, 6(9), 3956.
- Konstantinos A. (2002) Options in Tourism Development: Conscious versus Conventional Tourism, *Anatolia*, 13(1), 73-85, DOI: 10.1080/13032917.2002.9687016
- León, A., Saavedra, J.A., García, R. e Mora J.A. (2023) Percepción de los estudiantes de turismo sobre el desarrollo turístico sostenible en Bogotá. *Turismo e Sociedad*, XXXIII, 231-254. DOI: <http://doi.org/10.18601/01207555.n33.10>
- Lewins, A. e Silver, C. (2014). Using software in qualitative research: A step-by-step guide. *Using Software in Qualitative Research*, 1-384.
- Liburd, J. J. e Edwards, D. (2010). *Understanding the sustainable development of tourism*. Goodfellow Publishers Ltd.
- Lickorish, L. J.y Jenkins, C L. (2000) *Introdução ao turismo*. (5ª ed.). Elsevier.
- Lira, W. S.; Cândido, G. A., orgs. (2018) *Gestão sustentável dos recursos naturais: uma abordagem participativa* [online]. Campina Grande: EDUEPB, 2013, 325p. Disponível em <http://books.scielo.org/id/bxj5n/pdf/lira-9788578792824.pdf> acesso em 08 de junho de 2018.
- Maníglia, E. (org.) (2011). *Direito, Políticas Públicas e Sustentabilidade: Temas atuais*. São Paulo: Cultura Acadêmica, UNE SP.
- Marconi, M. A. e Lakatos E. M. (2017) *Fundamentos de Metodologia Científica*. (6ªed.) Atlas.
- Marinho, A. e Bruhns, H. T. (2003) *Turismo, lazer e natureza*. Manole.
- Martins, M. F. e Candido, G. A. (2010) Indicadores de Desenvolvimento Sustentável para Localidades: uma proposta metodológica de construção e análise. En: Candido, G.A.(Ed.) *Desenvolvimento Sustentável e Sistemas de Indicadores de Sustentabilidade: formas de aplicação em contextos geográficos diversos e contingências específicas*. UFCG.

- Medeiros, L. da C. (2013) Turismo e sustentabilidade ambiental: referências para o desenvolvimento de um turismo sustentável. *Revista Meio Ambiente e Sustentabilidade*, 3(2),197 – 234.
- Mendonça, L. de A. (2010) *Parques Nacionais do Iguaçu e Iguazú: uma fronteira ambientalista entre Brasil e Argentina*. Anais da XXII Reunião Brasileira de Antropologia. Brasília.
- Menezes, J. N. C. (2001) Construindo um Modelo de Planejamento Turístico de Base Comunitária: um estudo de caso. *Série Documenta*, 7 (10), 59-82.
- Miller, G. e Ward, L. T. (2005). *Monitoring for a Sustainable Tourism Transition. The Challenge of Developing e Using Indicators*. Cabi.
- Minayo, M. C. S. (2012) Análise qualitativa: teoria, passos e fidedignidade. *Ciência e Saúde Coletiva*. 17(3), 621- 626.
- Ministério do Turismo (2016). *Turismo e sustentabilidade: orientações para prestadores de serviços turísticos*. Brasília, DF. Disponível em: http://www.turismo.gov.br/images/pdf/06_06_2016_mtur_guia_turismo_sustentabilidade.pdf. Acesso em: 19 fev. 2023.
- Ministério do Turismo de Brasil (2007). *Programa de Regionalização do Turismo – Roteiros do Brasil – Módulo Operacional I – Sensibilização*.
- Ministério do Turismo. (2010). *Ecoturismo: orientações básicas*. 2. ed. – Brasília: Ministério do Turismo.
- Mkono, M. (2020) Eco-hypocrisy and inauthenticity: Criticisms and confessions of the eco-conscious tourist /traveller. *Annals of Tourism Research* ,84, 1-12.DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102967>
- Montesdeoca, C. E. A., Herrera, G., Zambrano, D. e Soasti, M. (2023) Perspective of conscious tourism from the point of view of domestic tourism in the city of Quito Ecuador en Reis, J.L., Del Río Araujo, M.,Reis. L.P. e Marques dos Santos, J.P. (Ed.) *Marketing and Smart Technologies* (Vol.1) Springer Nature Singapore
- Montesdeoca, C. E. A., Vázquez Rojas, E. e Martínez-Roget, F. (16-18 de noviembre de 2016) *Potencialidades del “Turismo Consciente” en Quito. Un análisis desde la*

perspectiva de la demanda turística internacional. Conference: XLII Reunión de Estudios Regionales, At: Santiago de Compostela, A Coruña, España.

Montesdeoca, C. E. A., Vázquez Rojas, E. e Martínez-Roget, F. (2020) “Turismo consciente”, desde la óptica de los expertos. *Holos*, Ano 36, 2, 1-21. DOI: 10.15628/holos.2020.5565

Montesdeoca, D. E. A. (2017) *Turismo consciente: conceptualización e potencialidades para el desarrollo turístico. Análisis desde la perspectiva de la demanda turística internacional en la ciudad de Quito*. Departamento de Economía Aplicada Facultade de Ciencias Económicas e Empresariais Santiago de Compostela.

Montgomery, D. C., Peck, E. A. e Vining, G. G. (2021). *Introduction to linear regression analysis*. John Wiley e Sons.

Moscardi, E. H., Rangel, B. S., Nakatani, M. S. M. e Silveira, C. E. (2020). A formação superior em Turismo no Brasil: trajetória e satisfação dos egressos. *Turismo, competências profissionais e mercado de trabalho*, 88-93.

Mundry, R. e Fischer, J. (1998). Use of statistical programs for nonparametric tests of small samples often leads to incorrect Pvalues: examples from animal behaviour. *Animal behaviour*, 56(1), 256-259.

Neuman, B. (1996). The Neuman systems model in research and practice. *Nursing Science Quarterly*, 9(2), 67-70.

Nodari, F., do Couto Soares, M., Wiedenhof, G. C. e Oliveira, M. (2014). *Contribuição do Maxqda e do NVivo para a Realização da Análise de Conteúdo*. ENANPAD.

Nugraheni, A.I.P., Priyambodo, T.K. e Sutikno, B. (2019) Defining social sustainability and socially conscious tourist in sustainable tourism development. *Journal of Business on Hospitality and Tourism*, 5(2), 264-276 DOI: <https://dx.doi.org/10.22334/jbhost.v5i2>

ONU. Organização das Nações Unidas. (2017) *Os objetivos do Desenvolvimento Sustentável*. Disponível em: <https://brasil.un.org/pt-br/sdgs>. Acesso em 22.01.2023

Organização Mundial do Turismo. (2021). *Código Ético Mundial Para el Turismo. Por un Turismo Responsable*. Disponível em: <https://www.unwto.org/es/codigo-etico-mundial-para-el-turismo>. Acesso em 11.10.2023.

- Paes, T.A.A. e Azevedo, D.S. (2016) Estudo da percepção ética dos estudantes de graduação diante de dilemas concernentes a atividade turística, *Revista Brasileira de Pesquisa em Turismo*, 10 (2), 293-308. DOI: <http://dx.doi.org/10.7784/rbtur.v10i2.874>
- Panosso Netto, A. e Gaeta, C. (2010) *Turismo de experiência*. Senac.
- Pérez-Chaverri, J. e Solís-Rosales, S. (2016) La autorregulación en el proceso de enseñanza e aprendizaje: percepción de los estudiantes de la Cátedra de Turismo Sostenible de la UNED. *Revista Calidad en la Educación Superior Programa de Autoevaluación Académica Universidad Estatal a Distancia, Costa Rica*, 7 (1), 148-174. DOI: <https://doi.org/10.22458/caes.v7i1.1380>
- Philippi Júnior, A.; Sampaio, C.A.C. e Fernandes, V. (2016) *Gestão empresarial e sustentabilidade*. (1ª ed.) Manole.
- Pimentel, T.D.; Emmendoerfer, M.L.; Tomazzoni, E.L. (Org.) (2014) *Gestão Pública do Turismo no Brasil: teorias, metodologias e aplicações*. EDUCS.
- Pollock, A. (2012) *Conscious Travel: Signposts Towards a New Model for Tourism*. 2nd UNWTO Ethics and Tourism Congress, September 12th, 2012, Quito. Disponível em: <https://skift.com/wp-content/uploads/2012/09/presentation-anna-meira-pollock.pdf>. Access in: 12.may.2023
- Popper, K. (2018) *Conjecturas e Refutações*. Tradução Benedita Bettercourt. Lisboa/Portugal. Edições:70.
- Queiroz, O. T. (2006) *Turismo e ambiente – Temas emergentes*. Alínea.
- Rahayu, V. Y., Frinaldi, A. e Khaidir, A. (2019) The influence of green open space and tourismconscious work culture on the happiness of the people in Solok Regency. IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci.
- Reis, C.; Silva, R. B. S; Barrios, Y. M. R. e Busarello, T. B. (2022) Roteiro para análise de dados qualitativos em pesquisas sobre turismo e desenvolvimento sustentável. *Tur., Visão e Ação*, 24 (3), 512-526.
- Rejowski, M. (2010). Produção científica em Turismo: análise de estudos referenciais no exterior e no Brasil. *Revista Turismo Em Análise*, 21(2), 224-246.

- Resende, C. N.F. (2010) *Ecoturismo: uma abordagem ao caso brasileiro*. [Tesis de maestria, Covilhã-PT: Universidade da Beira Interior]
- Reynolds, C. J., Buckley, J. D., Weinstein, P. y Boland, J. (2017). Sustainability Challenges, Human Diet and Environmental Concerns. En Baht, R. (ed) *Sustainability Challenges in the Agrofood Sector* (48-77). John Wiley e Sons, Ltd. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781119072737.ch3>
- Richards, G. (2021). *Rethinking cultural tourism*. Edward Elgar Publishing.
- Rincón Pérez, C. W. (2016). Introducción a R (paquete especializado estadístico) e SPSS nivel básico/técnicas de muestreo. *Cursos Intersemestrales 11*.
- Rodrigues, G. M. (2005) Se não foi a Primeira, não foi a Segunda. O desafio de implantar a Faculdade do Morumbi no início dos anos 70. Anhembi Morumbi.
- Roesch, S. M.A. (2009). *Projetos de estágio e de pesquisa em administração: guia para estágios, trabalhos de conclusão, dissertações e estudos de caso*. (3ª ed. – 5. Reimpr) Atlas.
- Romo, R. S., Gabriel, L. P. M. C. e Soares, J. R. R. (2017). El techo de cristal en la intermediación turística: el caso de Galicia. *3C Empresa, investigación e pensamiento crítico* 6, 1-15.
- Ruschmann, D. (1997) *Turismo e Planejamento sustentável*. Papirus.
- Ruschmann, D. (2002) *Turismo no Brasil – Análise e Tendências*. Manole.
- Santos-Filho, J. dos. (2005) Ontologia do Turismo: estudo de suas causas primeiras. CaxiEducs.
- Santos, J. G. e Cândido, G. A. (2014) *Engajamento entre os atores sociais para o alcance do Turismo Sustentável: uma discussão sobre seus diferentes papéis*. ABET, Juiz de Fora, 4(1), 15-24.
- Sartori, S.; Latrônico, F. e Campos, Lucila M. S. (2014) Sustentabilidade e desenvolvimento sustentável: uma taxonomia no campo da literatura. *Ambiente e Sociedade em São Paulo*, XVII (1), 1-22.
- Seijas, J.G., Rengifo, R.R., Torres, W., Torres, C. e Martell, K. P. (2021) La motivación docente e su relación con el desempeño académico de los estudiantes de la Escuela

Profesional de Turismo em la Universidad Nacional de San Martin, *Ciencia Latina Revista Científica Multidisciplinar* 5, (1), 584-592,
DOI:https://doi.org/10.37811/cl_rcm.v5i1.259

Serafim, J. (2012). Perfil do aluno da rede municipal de ensino de Criciúma nos anos iniciais com Transtorno de Déficit de Atenção e Hiperatividade—TDAH.

Silva, K. C. M. da. (2004) *A importância do turismo para o desenvolvimento econômico do estado do Espírito Santo*. UFES.

Silva, N. G. e Monticelli, J. M. (2016) O turismo sustentável na percepção do viajante Gaúcho. *Revista de Turismo Contemporâneo*, 4 (2), 262-285.

Silva, P. e Santos, R. (2006). *Turismo, cultura e desenvolvimento local: um olhar sobre sua prática no município de Sacramento-MG, Brasil*. Instituto de Geografia, Universidade Federal de Uberlândia - UFU, Minas Gerais.

Škrinjarić, T. (2018) Evaluation of environmentally conscious tourism industry: case of croatian counties *Tourism: An International Interdisciplinary Journal* 66 (3),264-268.

Smith, M. K. (2015). *Issues in cultural tourism studies*. Routledge.

Soares, J. R. R. (2017) Estudio e construcción de la responsabilidad social a través del grado en turismo. *Estudios Turísticos*, (211-212), 87-97.

Soares, J. R. R. e Godoi, C. K. (2017) A metodologia da análise sociológica do discurso em estudos turísticos: o processo de transformação da imagem turística e sua relação com a lealdade. *PASOS. Revista de Turismo e Patrimonio Cultural* 15 (1).

Soares, J. R. R., Gabriel, L. P. M. C. e Romo, R. S. (2017). La presencia de la mujer en el sector turístico de Galicia. *Revista de Gestão e Secretariado - GeSeC* 8(1), 26-47.
DOI:<https://doi.org/10.7769/gesec.8i1.608>

Soares, J. R. R., Gabriel, L. P. M. C. e Romo, R. S. (2020). Mercado laboral desde la perspectiva de género: percepciones en el sector turístico español. *Revista Venezolana de Gerencia* 25(92), 1478-1501. DOI:<https://doi.org/10.37960/rvg.v25i92.34275>

Soares, J. R. R., Vilariño, S. P. e Romo, R. S. (2021). Turismo consciente: análisis del consumo turístico del estudiantado universitario de Galicia. En Borges, V. C. e Soares, J. R. R. *Turismo e desarrollo: Contextos diversos*, (62-769. Cizur Menor, Aranzadi.

- Sogayar, R. L. e Rejowski, M. (2011) Ensino superior em turismo em busca de novos paradigmas educacionais: problemas, desafios e forças de pressão. *Revista Turismo Visão e Ação*, 13 (3), 282–298.
- Souza, C. A. de e Balbinot, Z. (2021) *Indicador de consumo responsável em meios de hospedagem: proposta de bases teóricas*. UNIOESTE/ University of Quebec in Montreal.
- Steinberger, M. (org.) (2009) *Territórios turísticos no Brasil Central*. LGE Editora.
- Strickland-Munro, J. e Moore, S. (2013). Indigenous involvement and benefits from tourism in protected areas: A study of Purnululu National Park and Warmun Community, Australia. *Journal of Sustainable Tourism*, 21(1), 26-41.
- Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable tourism management*. Cabi.
- Szerzők, G. T. e Raffay, Z. (2021) Környezettudatosak-e a hazai turisták? = Are Hungarian tourists environmentally conscious? *Turizmus Bulletin*, 21 (2), 4-14. DOI <https://doi.org/10.14267/TURBULL.2021v21n2.1> Are hungarian tourists environmentally conscious?
- Teddlie, C. e Tashakkori, A. (2009). *Foundations of mixed methods research: Integrating quantitative and qualitative approaches in the social and behavioral sciences*. Sage.
- Tisdell, C. (1996). Tourism development in China: its nature, the changing market and business opportunities. *Journal of Vacation Marketing*, 2(2), 123-136.
- Torres, P. L. (2003) *Complexidade: redes e conexões do ser sustentável*. Senar-PR.
- UEPG Ponta Grossa. *Grade Curricular do Curso de Turismo*. Disponível em: <https://www.uepg.br/>
- Underberg-Goode, N e Parrish, J. (2023) Designing visual communication to encourage conscientious tourism, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 21(4), 469-483, DOI: 10.1080/14766825.2022.2043334
- UNESPAR Campo Mourão. *Grade Curricular do Curso de Turismo*. Disponível em: <https://campomourao.unespar.edu.br/>

- UNESPAR Apucarana. *Grade Curricular do Curso de Turismo*. Disponível em:
<https://apucarana.unespar.edu.br/>
- UNICENTRO Irati. *Grade Curricular do Curso de Turismo*. Disponível em:
<https://www3.unicentro.br/>
- UNIOESTE Foz do Iguaçu. *Grade Curricular do Curso de Turismo*. Disponível em:
<https://www.unioeste.br/portal/campus-foz-do-iguacu/>
- UNWTO. (2023). *Climate Action | Transforming tourism for climate action | UNWTO*.
<https://www.unwto.org/sustainable-development/climate-action>
- Valles, M. S. (2014). *Entrevistas qualitativas. Cuadernos Metodológicos*. 2. ed. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Valls, J. F. (2006) *Gestão integral de destinos turísticos sustentáveis*. Tradução Cristiano Vasques e Liana Wang. Rio de Janeiro: Editora FGV.
- Vargas Martínez, E. (2023). Desarrollo e validación de una escala para medir apoyo, competencias e actitudes para el emprendimiento en estudiantes de turismo. *El Periplo Sustentable*, (45), 242 - 265. doi:10.36677/elperiplo.v0i45.20081
- Vargha, A. e Delaney, H. D. (1998). The Kruskal-Wallis test and stochastic homogeneity. *Journal of Educational and behavioral Statistics*, 23(2), 170-192.
- Vasconcelos, M. M. M. (2009) Formação de professores: o desafio de integrar estágio com ensino e pesquisa na graduação. *R. bras. Est. pedag.*, 90 (226), 609-623
- Vergara, S. C. (2010). *Projetos e relatórios de pesquisa em administração*. 12. ed. São Paulo: Atlas.
- Vianna, S. L. G. (2011) *A competitividade e a qualidade de vida na destinação turística: análise quanto à sua correspondência*. [Tesis de doctorado, Universidade do Vale do Itajaí, Biguaçu] Repositorio institucional Universidade do Vale do Itajaí
<https://siaiap39.univali.br/repositorio/bitstream/repositorio/2194/1/Silvio%20Luiz%20Goncalves%20Vianna.pdf>. Consultado: 13 fev. 2023.
- Wagner, C. G. (2005). The Conscientious Tourist, *The Futurist* 39(5).
- Weaver, D. B. (2006). Sustainable Tourism: Theory and Practice.

- Woodside, A. G. e Martin, D. (2015) Introduction: The tourist gaze 4.0: uncovering non-conscious meanings and motivations in the stories tourists tell of trip and destination experiences. *International Journal of Tourism Anthropology* 4(1) Recuperado de: <https://www.inderscienceonline.com/doi/full/10.1504/IJTA.2015.067651#>
- WWF Brasil (2004) *Manual de Ecoturismo de Base Comunitária: ferramentas para um planejamento responsável*. Organização: Sylvia Mitraud. Brasília: Programa de Turismo e Meio Ambiente do WWF-Brasil.
- Yin, R. (2005) *Estudo de Caso*. Planejamento e Métodos. Bookman.
- Zielinska-Szczepkwska, J. (2020) Slow Tourism- The fashion for slowness or a conscious choice? *Folia Oeconomica Stetinensia* 20(2),468-483 DOI: 10.2478/fofi-2020-0060
- Živoder, S.B., Ateljevic, I. e Čorak, S. (2015). Conscious travel and critical social theory meets destination marketing and management studies: lessons learned from Croatia. *Journal of Destination Marketing and Management*, 4, 68-77.

RESUMO EN GALEGO

O turismo, como actividade que incide na economía e na sociedade, convértese nunha preocupación cando se realiza de forma extensiva, polo que o turismo debe ser planificado para evitar impactos negativos e favorecer os efectos positivos que pode traer para as comunidades receptoras. Para acadar a sustentabilidade do turismo, esta actividade precisa xerar vantaxes, non só para os aspectos económicos que implican ao polo turístico, xa que interfere co medio ambiente, a sociedade e a cultura dos lugares de destino. Desta forma, as vantaxes tamén deben estar relacionadas coa percepción que se debe ter sobre o turismo consciente, que cómpre desenvolver na formación do alumnado de Turismo como elemento fundamental para o coñecemento de conceptos e para o desenvolvemento da capacidade perceptiva sobre os efectos do turismo sobre o medio ambiente e a sociedade. A comprensión da formación dos profesionais do turismo en canto á implantación do turismo consciente é aínda incipiente, xa que os currículos dos cursos de turismo presentan déficits en relación á colocación desta área de coñecemento no turismo nos seus currículos formativos. Por iso, é importante desenvolver máis coñecementos sobre o turismo consciente e organizar un concepto pertinente sobre a materia para responder ás expectativas dos profesionais do turismo en formación.

Esta tese aborda a formación de nivel universitario en turismo que se realiza no Estado de Paraná - Brasil, que conta con cinco universidades públicas estatais con ciclos formativos de grao superior en turismo, ademais de cursos técnicos de grao medio e colexios privados que tamén desenvolven esta formación. Poden se formar nestes cursos profesionais preparados para o mercado laboral, ademais tamén hai formación para profesionais que xa traballan na zona e desexan mellorar os seus coñecementos sobre a relación consciente entre o turista e o medio natural que se visita. Así, actuando de xeito preventivo, é posible evitar impactos ambientais negativos nos lugares de visita dos turistas, y, ao mellor, pódese tamén con esa perspectiva mellorar os impactos positivos do turismo.

A promoción da concienciación debe centrarse en como actúa o turismo xerando problemas socioambientais e definir como as actividades turísticas requiren o uso previo de prácticas sostibles no destino visitante. Neste sentido, a xestión dos destinos turísticos precisa

orientación sobre como conseguir a sustentabilidade como incentivo fundamental na xestión dos aspectos culturais, sociais e ambientais, tanto para a comunidade receptora como para os turistas. Este movemento inflúe no modo de funcionamento do turismo e demanda persoal profesional especialmente preparado. Os destinos turísticos teñen particularidades que cómpre conservar. Os parques arqueolóxicos e ambientais, as áreas de preservación ambiental, as marabillas da natureza, o patrimonio histórico e cultural, cando son explorados en exceso por visitantes non preparados, poden sufrir importantes impactos. A investigación está relacionada co descubrimento de que a planificación e o desenvolvemento de prácticas que maximicen os impactos ambientais positivos e minimicen os impactos negativos do turismo local e flotante deben ser planificadas co obxectivo de desenvolver empresas turísticas comprometidas coa contorna natural, para que poidan integrarse as instalacións turismo ao medio ambiente.

O fomento do turismo consciente motivou esta investigación, xa que se comprobou que os currículos universitarios precisan integrar disciplinas que permitan unha formación adecuada aos profesionais do turismo para que poidan actuar na posta en marcha de accións de sensibilización desde a elección do itinerario do turista, para que poidan realizar viaxes turísticas sen deixar un impacto no medio visitado.

As actividades de programación turística teñen que prever o uso da auga e da enerxía, os equipamentos turísticos, a planificación e xestión axeitada da eliminación dos residuos, ademais de avaliar, supervisar e xestionar os coñecementos dirixidos ás actividades turísticas co fin de implicar á comunidade local na planificación e desenvolvemento de actividades turísticas sostibles, establecendo os límites de concienciación previa dos turistas. Así, este estudo presenta unha investigación teórico-práctica que comprende un enfoque cuantitativo caracterizado por estudos exploratorios, obxectivos e descritivos na procura de respostas a preguntas relacionadas co turismo consciente. A elaboración dunha revisión bibliográfica, que abrangue artigos de publicacións periódicas e anais de eventos, cunha busca realizada en bases de datos especialistas (revistas do repositorio CAPES e tamén a través de buscas en Google scholar), utilizando como conxunto de expresións clave: 'turismo consciente' e 'turismo sustentable' contribuíu a desenvolver un concepto de turismo consciente, sostible e ético.

Así, é posible analizar as accións de turismo consciente como actividade ambiental, social e economicamente sustentable, ademais de investigar accións de sensibilización que

poidan desenvolver os profesionais do turismo que contribúan a establecer os límites do turismo consciente. Ademais, contribuír a minimizar os impactos ambientais causados pola actividade turística baseándose nun concepto adecuado de turismo consciente que debe ser formado nas universidades estatais do Estado de Paraná que desenvolvan formación turística. Nesta tese comprobouse que o turismo consciente oponse á propia práctica turística, xa que a actividade está impregnada polo movemento e, cada movemento, acaba xerando un impacto. Os movementos cómpre realizarse coa conciencia de que van causar danos á natureza, e que o impacto é inevitable, xa que os desprazamentos empregan medios de transporte que emiten gases que provocan danos ambientais, os avións son os medios de transporte que máis provocan este tipo de danos das emisións e, en xeral, non son responsables diso, a xente non deixa de viaxar en avión por turismo só para evitar impactos no medio natural. O lecer e o descanso considéranse imprescindibles, sobre todo para as persoas que traballan varias horas ao día e senten a necesidade de fuxir de ambientes contaminados e estresantes. Moitas persoas buscan lugares en contacto coa natureza para pasar vacacións e descanso, outras están impulsadas pola curiosidade, o cosmopolitismo, a procura da aventura e os retos que superar. Búscanse lugares que ofrezan oportunidades para realizar actividades radicais e desafiantes non para ser admirados, senón para superar os obstáculos do medio natural, moitas persoas buscan retos en lugares que ofrecen perigos, pero o maior perigo de todos é o que o propio ser humano.

O turismo é un dos sectores económicos de máis rápido crecemento no mundo contemporáneo, a súa importancia provocou a preocupación polo medio ambiente que se ve afectado por todos os segmentos que o integran, polo que xurdiron estudos sobre ecoturismo, turismo rural, sustentabilidade turística e conciencia turística. mostrando o interese da xente pola procura da natureza e os temas ambientais. A actividade turística fomenta o desenvolvemento social e debe basearse en principios como: a conservación dos recursos naturais, a preservación dos costumes comunitarios, a inclusión da poboación local nos proxectos e a execución de cada modalidade. Para actuar no desenvolvemento do turismo xurdiu a profesión de turismólogo que, na actualidade, é fundamental na organización deste segmento, xa que o turismo contribúe de xeito relevante ao desenvolvemento económico e social dos lugares de visita. Así, este profesional contribúe ao desenvolvemento do turismo tanto nos lugares que son puntos de visita naturalmente como nos lugares creados para tal fin. O ámbito de actividade en turismo abrangue empresas con diversas actividades, como a prestación de servizos de aloxamento, transporte, axencia, animación de eventos, planificación, etc.

O turismo está presente a través da acción de catro actores fundamentais, que poden potenciar o seu éxito: a administración pública, o sector privado, o terceiro sector e a sociedade civil organizada, polo que hai que ver o turismo como un sistema integrado onde as partes estean conectadas para funcionar. A integración das actividades turísticas implica poderes públicos e empresas privadas, que promoven o desenvolvemento do sector como base económica a favor da sociedade. Polo tanto, correspóndelle ao graduado en turismo traballar no mercado, presentando vontade para a profesión, calidades de comportamento, coñecementos técnicos, que requiren unha preparación adecuada. Correspóndelle á universidade formar profesionais preparados para o reto de forxar unha sociedade máis crítica e responsable, persoal e profesionalmente, para actuar sobre os impactos do turismo, impulsar a sustentabilidade do sector/medio e a súa relación coa responsabilidade social e propoñer orientacións para mellorar o enfoque do turismo consciente, ético e sostible nos cursos de turismo.

Nas últimas décadas, o turismo demostrou ser unha actividade económica global prometedora, xa que xera emprego e divisas na economía. Ante isto, esta investigación propón unha análise para verificar a formación de conceptos de turismo consciente nos cursos de formación turística desenvolvidos nas universidades do Estado de Paraná, tendo en conta que varias universidades ofrecen este tipo de formación, xa que o Estado conta con destinos turísticos recoñecidos a nivel mundial, e ten moitos destinos turísticos importantes no panorama nacional brasileiro. Así, investigamos como os estudantes de turismo das Universidades estatais do Estado do Paraná adquiren na súa formación os coñecementos axeitados para permitir o desenvolvemento dun turismo consciente. As actividades que consisten a realización desta investigación inclúen o desenvolvemento da investigación bibliográfica e a recollida de información sobre as cualificacións, os plans de estudo e o proxecto pedagóxico político das universidades investigadas, co obxectivo de realizar unha revisión bibliográfica e elaborar unha teoría. Tamén se desenvolveron instrumentos de recollida de datos con entrevistas dirixidas aos coordinadores de cursos de turismo das cinco universidades implicadas na investigación e cuestionarios semiestruturados auto administrados para investigación cos seus estudantes de turismo.

A análise dos resultados da recollida tratouse mediante a análise estatística dos cuestionarios obtidos a 151 estudantes de turismo, análise de contidos do currículo e entrevistas aos coordinadores dos cursos para, finalmente, obter unha percepción dos cursos e das necesidades de adaptación desta formación á realidade de carácter sostible, ético e turismo

consciente. Os cursos de formación turística dispoñibles nas Universidades estatais do Estado de Paraná non inclúen o turismo consciente e aínda non existe unha disciplina específica que permita aos profesionais do turismo desenvolver habilidades de planificación e execución práctica do turismo consciente nas súas accións de preparación de visitas, o que esperta a necesidade de pensar na implantación máis obxectiva do turismo consciente como disciplina formativa dos profesionais do turismo de calquera nivel.

O obxectivo desta tese foi analizar as accións turísticas conscientes que contribúen a que sexa unha actividade ambiental, social e economicamente sustentable, buscando comprender como o coñecemento e a formación dos expertos en turismo inflúen no desenvolvemento deste tipo de turismo. Para iso, foi necesario establecer obxectivos específicos para identificar os conceptos que definen o turismo consciente como unha necesidade na preservación dos destinos turísticos; describir os plans de estudos dos cursos de turismo desenvolvidos para formar profesionais nas universidades estatais do Estado de Paraná; comprender como poden actuar os expertos en turismo no desenvolvemento dun turismo consciente; e, identificar accións de sensibilización sobre o turismo consciente desenvolvidas nos cursos de formación turística.

Trátase dun estudo cuxa relevancia é recoñecer que o turismo consciente está pouco explorado no contexto académico da formación turística. Os poucos estudos constatados que tratan de turismo consciente non definen claramente o concepto, o que fai que este estudo tamén sexa orixinal. Os poucos conceptos que forman parte da formación do turismo consciente implican outros conceptos xa recoñecidos, como o turismo responsable, o turismo ético, o turismo axeitado, o turismo con identidade, o turismo brando, o turismo sostible. É fundamental que se formen conceptos adecuados para as distintas formas de tratar a actividade turística, xa que o importante é que se conserven os atractivos turísticos, aínda sabendo que o simple movemento de turistas xera emisións de gases que repercutirán no medio ambiente, pero as persoas fan non renuncia a viaxar porque saben que xeran impactos ambientais.

O turismo consciente é unha proposta para aproveitar o potencial das actividades turísticas de forma respectuosa coa sociedade, a cultura e os recursos naturais dos destinos turísticos. Neste sentido, o turismo consciente baséase nos conceptos de turismo sostible, turismo ético ou responsable, xa que se asemella a estes conceptos, pero ao mesmo tempo conta con achegas teóricas que lle permiten complementar os conceptos básicos xa establecidos para

estes. Utilizouse así outras liñas de turismo. Neste aspecto, á hora de investigar as posibilidades de implantación do turismo consciente nos plans de estudos das ensinanzas de turismo do Estado de Paraná, cómpre obter unha definición de “turismo consciente”, xa que é un concepto aínda pouco recoñecido e facilmente confundido con outros conceptos vinculados á responsabilidade socio ambiental. Así, na procura da relevancia e no intento de desenvolver traballos orixinais sobre o turismo consciente, utilízase unha metodoloxía específica e innovadora, empregando métodos mixtos cuantitativos e cualitativos, que se presenta como unha nova percepción da investigación turística.

Os resultados da recollida de datos presentan nun primeiro momento unha análise dos currículos das ensinanzas, demostrando que existe un déficit de coñecemento da relación entre turismo e medio ambiente, os currículos favorecen a organización económica do turismo en detrimento do aspecto sustentable do turismo. Tamén, é preciso manter o crecemento desta actividade sen causar danos ao medio ambiente e ás comunidades de acollida, repensar os horarios e os programas dos cursos de turismo para atender ás necesidades de coñecemento e compromisos socio ambientais da actividade turística. Os datos recollidos nas entrevistas aos coordinadores dos cursos de turismo das cinco universidades investigadas demostran que os cursos foron creados hai menos de 40 anos, polo que se trata dun tipo de formación non tan recente e adaptado ás necesidades do turismo en Paraná. Os cursos contan con profesores especialistas en turismo e outras áreas, que buscan cubrir as necesidades formativas do alumnado. En canto á duración do curso de turismo, tres coordinadores informaron de que o título de licenciado ten unha duración de catro (4) anos e outros dous teñen cursos de tres (3) anos de duración con materias realizadas a través da educación a distancia. O número de materias varía entre as 37 e as 57 materias do curso completo, e á pregunta de se consideran importante adaptar o currículo do curso de turismo para incluír a materia de sensibilización turística ou turismo ético e sostible, responderon que non considerando esta hipótese de facer do turismo consciente unha materia no curso de formación turística. Iso porque os currículos, ao seu xuízo, non precisan ser adaptados xa que as materias existentes xa adaptaron nos seus plans de estudo cuestións ambientais relevantes para a formación turística. A enquisa do cuestionario dos estudantes revelou que a maioría das comparacións entre universidades non mostraban diferenzas estatisticamente significativas nas actitudes cara aos incentivos á sustentabilidade. Esta coherencia nas respostas apunta a unha posible uniformidade na educación e formación en sustentabilidade entre as institucións avaliadas. Non obstante, as

comparacións destacaron diferenzas notables. Estas discrepancias apuntan a áreas onde as percepcións da sustentabilidade difiren, o que suxire a necesidade dun enfoque personalizado centrado na formación e a sensibilización.

Os cinco (5) campus de diferentes rexións do Estado de Paraná son institucións que pertencen á mesma autoridade e deben seguir os mesmos principios éticos educativos. Por iso, para obter unha formación enfocada ao desenvolvemento sustentable do turismo e á prevención de impactos ambientais nos puntos de turismo natural, é necesario que os profesionais que traballan no turismo estean formados coa preocupación de previr os danos ambientais, preparados para desenvolver a sustentabilidade no turismo local. A evolución da investigación permitiu acadar un dos obxectivos que, ata entón, fora subxectivo, xa que permitiu o estudo teórico en comparación cos currículos e a percepción presentada polo alumnado para comprender como poden actuar os expertos en turismo no desenvolvemento da turismo consciente, ademais de recoñecer que coñecementos están dispoñibles nas materias do currículo dos cursos de turismo que contribúan a formar a percepción dos profesionais sobre o turismo consciente. Para que o turismo consciente sexa unha realidade, é necesario desenvolver proxectos nos que participen universidades de todas as comarcas para formar unha conciencia ambiental que contribúa a consolidar a educación turística en relación ao respecto debido aos recursos naturais.

Así, a tese estrutúrase en seis capítulos, sendo no primeiro capítulo a introdución da investigación, identificando o problema e establecendo os seus obxectivos, co fin de presentar as premisas que deben impregnar o estudo e indicar as condicións que poden contribuír ao desenvolvemento conceptual e representación da busca de coñecemento sobre o turismo consciente. Despois, o estudo contextualiza o tema e expón o problema de investigación ao que busca resposta, tamén os obxectivos que impulsan esta investigación e expón as achegas e orixinalidade deste estudo. Finalmente, nese punto conclúese o capítulo demostrando a estrutura desta tese defendida. O marco teórico que sustenta e fundamenta os conceptos de investigación preséntase no segundo capítulo, colocando os preceptos teóricos necesarios para comprender o que significa ser consciente dun posicionamento subxectivo, como é o caso ao que se refire o estudo. Tamén se desenvolveu un capítulo para presentar o desenvolvemento do Turismo no Estado de Paraná e no terceiro capítulo desenvolveuse a descrición dos cursos de formación para profesionais do turismo nas universidades estatais.

O marco metodolóxico da investigación preséntase no capítulo cuarto, identificando o deseño da investigación e establecendo as técnicas máis adecuadas aos obxectivos da investigación, optando pola investigación mixta cualitativa e cuantitativa, e preséntase o método de análise a desenvolver sobre os datos recollidos. Neste capítulo desenvólvense os aspectos metodolóxicos que impregnan a investigación cualitativa como método de recollida e discusión dos cursos de formación turística a través da información obtida a través de entrevistas cos coordinadores de cursos. Ademais, tamén describe a investigación cuantitativa como un método para desenvolver a recollida de datos dun xeito representativo para buscar respostas sobre o turismo consciente entre os académicos que estudan turismo. A continuación, no quinto capítulo preséntanse os resultados da investigación e analízanos, presentando unha comparación con conceptos xa desenvolvidos en materia de turismo consciente. Nel se presentan e se discuten os resultados da investigación, tanto desde a fase cualitativa como cuantitativa. O capítulo final, o sexto, trae as consideracións sobre as investigacións e debates realizados coa finalidade de comprender como desenvolver un turismo consciente a partir da inserción de coñecementos sobre este tema entre profesionais formados nas universidades públicas estatais do Paraná. Tamén, nese sexto e último capítulo se presentan as limitacións do estudo e propostas de futuras liñas de actuación.

Anexos

ANEXO I**ROTEIRO DAS ENTREVISTAS****1. SOBRE O CURSO DE TURISMO**

- ✓ Há quantos anos esta universidade oferece a formação em turismo?
- ✓ Quantos docentes atuam na formação em turismo?
- ✓ Qual a duração do curso de turismo?
- ✓ Quantas disciplinas os acadêmicos estudam durante o curso?
- ✓ A grade curricular do curso de Turismo já recebeu alguma mudança? Por que?
- ✓ Entre as disciplinas deste curso, há alguma que se dedica à formação voltada para o exercício de um turismo mais responsável e ético?
- ✓ Como são organizados os conteúdos das disciplinas, voltados para que os estudantes egressos conheçam as problemáticas que envolvem o turismo e seus impactos na sociedade?

2. SOBRE TURISMO CONSCIENTE

- ✓ No curso de turismo há algum trabalho voltado para formação de conhecimentos que levem ao desenvolvimento de princípios éticos e de responsabilidade social e ambiental que se relacione ao consumo consciente por parte dos turistas?
- ✓ Considera importante o desenvolvimento de conhecimentos voltados para a solução de problemas resultantes da atividade turística?
- ✓ Como a universidade desenvolve ações que contribuam na formação específica de um turismo mais consciente e voltado para a busca de um turismo mais responsável?
- ✓ Analisando as características do turismo desenvolvido no Paraná, considera a necessidade de formação voltada para preparar os profissionais do turismo a oferecer ao turista maiores informações sobre o impacto da sua visita no destino?
- ✓ Considera importante a adaptação da grade curricular do curso de turismo para incluir a disciplina de conscientização turística ou de turismo ético e sustentável?

ANEXO II

Questionário direcionado a estudantes de turismo

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA

Programa de Doutorado em Turismo

O Turismo Consciente na percepção de Estudantes de Turismo

Caro estudante, Meu nome é Aurelinda Lopes, a partir da minha investigação para tese de doutorado do curso de doutorado em turismo da Universidade de Santiago de Compostela, devido a grande importância da atividade turística no Estado do Paraná, é de suma importância conhecer a opinião dos alunos dos cursos de turismo das universidades estaduais, especialmente em relação ao turismo consciente. Neste sentido gostaria que manifestasse a sua opinião e conhecimento sobre o tema pesquisado através deste questionário Trata-se de um questionário simples e curto, contando com apenas alguns minutos para completá-lo. Não solicito a identificação de ninguém, garantindo assim a confidencialidade das respostas. Todos os dados e informações que nos fornecem são anônimos e confidenciais de acordo com a Lei de Proteção de Dados, bem como o código de ética que auxilia a pesquisa social. A informação que nos fornecer será muito importante na formação de uma concepção sobre o turismo consciente nas Universidades estaduais do Estado do Paraná.

Desde já agradeço a sua disponibilidade e participação."**1. PERFIL SOCIODEMOGRÁFICO DO PARTICIPANTE DA PESQUISA**

Informe sua Instituição de Ensino Superior*

1. ( ) UNESPAR – CAMPUS CAMPO MOURÃO
2. ( ) UNESPAR – CAMPUS APUCARANA
3. ( ) UEPG – PONTA GROSSA
4. ( ) UNIOESTE – CAMPUS FOZ DO IGUAÇU
5. ( ) UNICENTRO – CAMPUS IRATI

Tipo de formação:*

- ( ) Tecnólogo em turismo
( ) Bacharelado em turismo

Em qual período do curso se encontra atualmente?*

( ) 1º semestre	( ) 5º semestre
( ) 2º semestre	( ) 6º semestre
( ) 3º semestre	( ) 7º semestre
( ) 4º semestre	( ) 8º semestre

Qual a sua idade?* _____
 Sexo*. _____

Informe a cidade de seu endereço.*. _____

COMO PROFISSIONAL DO TURISMO

Gostaríamos de conhecer qual a sua concepção de turismo consciente. Escolha de 1 a 5 (quanto mais perto de 1 totalmente em desacordo e quanto mais perto de 5 totalmente de acordo), para indicar seu grau de concordância com cada um dos pontos a seguir. Essas são ações de encaminhamento de turismo que representam uma concepção de turismo consciente. *

	1	2	3	4	5
Sempre incentivo o turista a ter um "kit lixo zero" comigo, com sacola, talheres, canudo, copo e garrafinha reutilizáveis.	☐	☐	☐	☐	☐
No planejamento da viagem incentivo que o turista procure saber se no destino visitado existe algum projeto envolvido com causas socioambientais.	☐	☐	☐	☐	☐
Motivo no grupo de turistas a redução do uso de plástico durante a viagem, preferindo comprar bebidas em latas, que são facilmente recicláveis.	☐	☐	☐	☐	☐
Incentivo o turista a usar a mesma toalha de banho e de rosto durante a estadia em um hotel.	☐	☐	☐	☐	☐
Incentivo o uso de meios de transporte que causem menor impacto no meio ambiente, como bike e transporte coletivo, ou mesmo deslocamentos a pé.	☐	☐	☐	☐	☐
Incentivo o turista a evitar o desperdício de alimentos durante a viagem.	☐	☐	☐	☐	☐
Incentivo as pessoas a adotar o lema: "lugar de lixo é no lixo".	☐	☐	☐	☐	☐
Incentivo a que o turismo valorize e faça opção por hospedagens que possuem algum programa de reutilização de água, geração de energia com painéis solares e outras ações sustentáveis.	☐	☐	☐	☐	☐
Incentivo a que evitem imprimir vouchers ou documentos para não gastar papel, utilizando a versão digital.	☐	☐	☐	☐	☐
Motivo a compra de produtos em mercadinhos, mercearias, feiras e cooperativas locais.	☐	☐	☐	☐	☐
Alerto o grupo de turistas a evitar comprar lembrancinhas produzidas com materiais de origem animal.	☐	☐	☐	☐	☐
Incentivo a que o turista faça opção por hospedagem e compras em estabelecimentos adaptados para serem mais acessíveis a portadores de necessidades especiais.	☐	☐	☐	☐	☐
Incentivo o consumo de produtos de origem local.	☐	☐	☐	☐	☐
Ao organizar uma viagem, informo aos turistas o tipo de bagagem adequada ao local e às atividades que serão realizadas?	☐	☐	☐	☐	☐

	1	2	3	4	5
Motivo as refeições dos turistas em restaurantes locais e/ou familiares que prestigiam ingredientes da região.	0	0	0	0	0
Incentivo o turista a que faça investigação a respeito da cultura dos lugares que visitam e se mantenham abertos para ouvir e aprender.	0	0	0	0	0
Durante a viagem, motivo o respeito aos costumes da população local e o apreço pela gentileza.	0	0	0	0	0
Não motivo o apoio à atividades em que alguma criança esteja trabalhando.	0	0	0	0	0
Esclareço ao grupo de turistas que é cruel tirar fotos com animais como leões, onças e outros animais que são mantidos em cativeiro. Estabeleço a preferência por passeios de contemplação da fauna em habitats naturais.	0	0	0	0	0

Na sua opinião, qual a diferença entre ecoturismo, turismo sustentável e turismo consciente?*

Na sua formação universitária recebeu alguma formação relativa a conscientização do turismo?

Qual a importância que você dá ao fato de que o turista conheça os impactos da sua visita ao destino?*

ANEXO III

GRADE CURRICULAR DE TURISMO DA UNESPAR APUCARANA

Seriação	Nome Disciplina	Total Horas Teóricas	Total Horas Práticas	Total Horas Extensão	Total Horas
1ª Série	TEORIA GERAL DO TURISMO	110	10	0	120
1ª Série	FUNDAMENTOS ECONÔMICOS DO TURISMO	60	0	0	60
1ª Série	GEOGRAFIA DO TURISMO	50	10	0	60
1ª Série	ESPAÑHOL INSTRUMENTAL	60	0	0	60
1ª Série	COMUNICAÇÃO E EXPRESSÃO	60	0	0	60
1ª Série	SOCIOLOGIA DO TURISMO	60	0	0	60
1ª Série	ADMINISTRAÇÃO APLICADA AO TURISMO	60	0	0	60
1ª Série	METODOLOGIA CIENTÍFICA	60	0	0	60
1ª Série	TURISMO CULTURAL E PATRIMÔNIO HISTÓRICO	50	0	10	60
1ª Série	ATIVIDADES COMPLEMENTARES	50	0	0	50
2ª Série	FILOSOFIA, ÉTICA E CIDADANIA	60	0	0	60
2ª Série	ANTROPOLOGIA E CULTURA BRASILEIRA	60	0	0	60
2ª Série	PLANEJAMENTO, ORGANIZAÇÃO E GESTÃO DE EVENTOS	70	50	0	120
2ª Série	MARKETING TURÍSTICO	60	0	0	60
2ª Série	GESTÃO DE AGÊNCIAS DE VIAGENS	50	10	0	60
2ª Série	HOSPITALIDADE EM TURISMO E GESTÃO DE PESSOAS	50	10	0	60
2ª Série	ESTATÍSTICA APLICADA AO TURISMO	60	0	0	60
2ª Série	PRÁTICAS DE SUSTENTABILIDADE AMBIENTAL PARA EMPREENDIMENTOS TURÍSTICOS	100	20	0	120
2ª Série	ATIVIDADES COMPLEMENTARES	50	0	0	50
3ª Série	INGLÊS INSTRUMENTAL	60	0	0	60
3ª Série	PLANEJAMENTO TURÍSTICO	90	30	0	120
3ª Série	GESTÃO HOTELEIRA E MEIOS DE HOSPEDAGEM	50	10	0	60
3ª Série	ADMINISTRAÇÃO CONTÁBIL E FINANCEIRA EM TURISMO	60	0	0	60
3ª Série	PESQUISA E TENDÊNCIAS NO MERCADO TURÍSTICO	50	10	0	60
3ª Série	ESTÉTICA E HISTÓRIA DA ARTE	60	0	0	60
3ª Série	DESENVOLVIMENTO DE PROJETOS E NEGÓCIOS SUSTENTÁVEIS EM TURISMO I	120	0	0	120
3ª Série	DIREITO E LEGISLAÇÃO APLICADA AO TURISMO - OPTATIVA	60	0	0	60
3ª Série	EMPREENDEDORISMO CULTURAL - OPTATIVA	60	0	0	60

3ª Série	TURISMO, COMUNICAÇÃO E MÍDIA - OPTATIVA	60	0	0	60
3ª Série	ESTÁGIO SUPERVISIONADO EM TURISMO	150	0	0	150
3ª Série	ATIVIDADES COMPLEMENTARES	50	0	0	50
4ª Série	GESTÃO DE NEGÓCIOS DA GASTRONOMIA	100	20	0	120
4ª Série	DESENVOLVIMENTO DE PROJETOS E NEGÓCIOS SUSTENTÁVEIS EM TURISMO II	40	20	0	60
4ª Série	INVESTIMENTOS E FINANCIAMENTOS NO TURISMO	60	0	0	60
4ª Série	GESTÃO DE EMPREENDIMENTOS DE LAZER E ENTRETENIMENTO	40	20	0	60
4ª Série	CONSULTORIA E EMPREENDEDORISMO EM TURISMO	50	10	0	60
4ª Série	GESTÃO DA QUALIDADE EM TURISMO	60	0	0	60
4ª Série	SEMINÁRIOS DE TCC	120	0	0	120
4ª Série	ESTÁGIO SUPERVISIONADO EM TURISMO	150	0	0	150
4ª Série	ATIVIDADES COMPLEMENTARES	50	0	0	50
4ª Série	DIREITO E LEGISLAÇÃO APLICADA AO TURISMO - OPTATIVA	60	0	0	60
4ª Série	EMPREENDEDORISMO CULTURAL - OPTATIVA	60	0	0	60
4ª Série	TURISMO, COMUNICAÇÃO E MÍDIA - OPTATIVA	60	0	0	60

ANEXO IV

GRADE CURRICULAR DE TURISMO DA UNESPAR CAMPUS MOURÃO

Seriação	Nome Disciplina	Total Horas Teóricas	Total Horas Práticas	Total Horas Extensão	Total Horas	C. H. Semanal
1ª Série	TEORIA GERAL DO TURISMO	144	0	0	144	4
1ª Série	MÉTODOS E TÉCNICAS DE PESQUISA EM TURISMO	108	0	0	108	3
1ª Série	HOSPITALIDADE	72	0	0	72	2
1ª Série	TURISMO E BIODIVERSIDADE	108	0	0	108	3
1ª Série	ASPECTOS SOCIOLOGICOS DO TURISMO	72	0	0	72	2
1ª Série	ASPECTOS DA ADMINISTRAÇÃO APLICADOS AO TURISMO	72	0	0	72	2
1ª Série	ASPECTOS ECONOMICOS DO TURISMO	72	0	0	72	2
1ª Série	LÍNGUA PORTUGUESA	72	0	0	72	2
2ª Série	AGENCIAMENTO E TRANSPORTES	108	0	0	108	3
2ª Série	TURISMO E ÁREAS NATURAIS	72	0	0	72	2
2ª Série	EVENTOS	72	0	0	72	2
2ª Série	PLANEJAMENTO E POLÍTICAS DE TURISMO	108	0	0	108	3
2ª Série	MEIOS DE HOSPEDAGEM	108	0	0	108	3
2ª Série	INGLÊS	108	0	0	108	3
2ª Série	HISTÓRIA DO BRASIL	72	0	0	72	2
2ª Série	FILOSOFIA	72	0	0	72	2
3ª Série	ECOTURISMO	72	0	0	72	2
3ª Série	PATRIMÔNIO CULTURAL E TURISMO	72	0	0	72	2
3ª Série	TURISMO RURAL	72	0	0	72	2
3ª Série	ORIENTAÇÃO DE ESTÁGIO EM TURISMO E MEIO AMBIENTE	72	0	0	72	2
3ª Série	EDUCAÇÃO AMBIENTAL E TURISMO	72	0	0	72	2
3ª Série	PROJETOS EM TURISMO E MEIO AMBIENTE	72	0	0	72	2
3ª Série	TURISMO E GEOGRAFIA	72	0	0	72	2
3ª Série	ESTÁGIO SUPERVISIONADO I	150	0	0	150	
3ª Série	ESTATÍSTICA APLICADA AO TURISMO	72	0	0	72	2
3ª Série	ANTROPOLOGIA APLICADA AO TURISMO (OPTATIVA)	72	0	0	72	2
3ª Série	INGLÊS INSTRUMENTAL (OPTATIVA)	72	0	0	72	2
3ª Série	CIDADES E TURISMO(OPTATIVA)	72	0	0	72	

4ª Série	GASTRONOMIA E TURISMO	72	0	0	72	2
4ª Série	ORIENTAÇÃO DE ESTÁGIO E MONOGRAFIA EM TURISMO E MEIO AMBIENTE	144	0	0	144	4
4ª Série	LAZER E RECREAÇÃO	72	0	0	72	2
4ª Série	PERSPECTIVAS E TENDÊNCIAS DO MERCADO TURÍSTICO	72	0	0	72	2
4ª Série	NEGÓCIOS TURÍSTICOS: EMPREENDEDORISMO E GESTÃO	144	0	0	144	4
4ª Série	TCC - MONOGRAFIA	136	0	0	136	
4ª Série	ESTÁGIO SUPERVISIONADO II	150	0	0	150	
4ª Série	CONTABILIDADE PARA TURISMO E MEIO AMBIENTE	72	0	0	72	2
4ª Série	LEGISLAÇÃO APLICADA AO TURISMO	72	0	0	72	2
4ª Série	TURISMO DE BASE COMUNITÁRIA(OPTATIVA)	72	0	0	72	2
4ª Série	MARKETING TURÍSTICO (OPTATIVA)	72	0	0	72	2
4ª Série	ATIVIDADES COMPLEMENTARES	200	0	0	200	

ANEXO V**GRADE CURRICULAR DE TURISMO DA UNIOESTE**

Descrição	Carga Horária/horas	Oferta	Série
Atividades Acadêmicas Complementares	155	Anual	-
Formação Independente	0	Anual	-
Antropologia	68	Anual	1º ano
Comunicação e Expressão	68	Anual	1º ano
Geografia Aplicada ao Turismo	68	Anual	1º ano
História do Brasil	68	Anual	1º ano
Hospitalidade	68	Anual	1º ano
Introdução a Administração	68	Anual	1º ano
Lazer e Recreação	68	Anual	1º ano
Legislação do Turismo	68	Anual	1º ano
Metodologia da Pesquisa	68	Anual	1º ano
Teoria Geral do Turismo I	68	Anual	1º ano
Economia do Turismo	68	Anual	2º ano
Filosofia	68	Anual	2º ano
Fundamentos de Contabilidade e Finanças	68	Anual	2º ano
Gestão de Destinos Turísticos	68	Anual	2º ano
Gestão de Pessoas	68	Anual	2º ano
Língua Estrangeira I	68	Anual	2º ano
Marketing Turístico I	68	Anual	2º ano
Sociologia do Turismo	68	Anual	2º ano
Teoria Geral do Turismo II	68	Anual	2º ano
Território e Sociedade	68	Anual	2º ano
Estágio Supervisionado em Turismo	280	Anual	3º ano
Gestão de Base de Dados no Turismo	68	Anual	3º ano
Gestão de Eventos	68	Anual	3º ano
Logística Aplicada ao Turismo	68	Anual	3º ano

Língua Estrangeira II	68	Anual	3º ano
Marketing Turístico II	68	Anual	3º ano
Meios de Hospedagem	68	Anual	3º ano
Operações de Viagens	68	Anual	3º ano
Patrimônio, Identidade e Representações Culturais	68	Anual	3º ano
Políticas Públicas no Turismo	68	Anual	3º ano
Turismo de Base Comunitária	68	Anual	3º ano
Gerenciamento de Projetos e Consultoria em Turismo	68	Anual	4º ano
Gestão da Gastronomia	68	Anual	4º ano
Gestão da Qualidade em Produtos e Destinos Turísticos	68	Anual	4º ano
Gestão do Turismo em Áreas Urbanas	68	Anual	4º ano
Optativa	68	Anual	4º ano
Relações Internacionais Aplicadas ao Turismo	68	Anual	4º ano
Tecnologia da Informação e Comunicação em Turismo	68	Anual	4º ano
Trabalho de Conclusão de Curso	136	Anual	4º ano
Turismo e Educação	68	Anual	4º ano
Turismo em Áreas Naturais	68	Anual	4º ano

ANEXO VI

GRADE CURRICULAR DE TURISMO DA UNICENTRO

Sér	Sem	Cód.	Depto.	Disciplinas	Aula/Se- mana	C/H Total	Exten- são
1ª	1º	2079/I	DECIC/I	Contabilidade Básica	3	51	-
		2080/I	DETUR/I	Destino Turístico e Imagem da Destinação	2	34	-
		2081/I	DEGEO/I	Geografia Humana	2	34	-
		2082/I	DETUR/I	Introdução à Extensão	3	51	51
		2078/I	DETUR/I	Introdução ao Estudo do Turismo I	3	51	-
		2083/I	DELET/I	Leitura e Produção de Texto	2	34	-
		2084/I	DETUR/I	Marketing Turístico	2	34	-
		2085/I	DETUR/I	Prática e Ética no Turismo	2	34	-
		2086/I	DETUR/I	Tecnologia de Informação e Comunicação em Turismo I	3	51	-
		2804/I	DETUR/I	Turismo e Cultura	3	51	-
	2º	2088/I	DETUR/I	Alimentos e Bebidas	3	51	-
		2089/I	DECIC/I	Controle Financeiro	2	34	-
		2090/I	DETUR/I	Elaboração de Produto Turístico	3	51	-
		2091/I	DETUR/I	Interpretação do Patrimônio	2	34	10
		2092/I	DETUR/I	Introdução ao Estudo do Turismo II	2	34	10
		2093/I	DELET/I	Língua Estrangeira – Espanhol Instrumental	2	34	-
		2094/I	DEADM/I	Pesquisa em Marketing Turístico	2	34	-
		2095/I	DETUR/I	Relações do Mercado Turístico	3	51	-
		2096/I	DETUR/I	Técnicas e Instrumentos de Pesquisa em Turismo	3	51	-
		2097/I	DETUR/I	Turismo e Ambiente	3	51	10
2ª	1º	2098/I	DECIC/I	Contabilidade de Custos Básica	3	51	-
		2099/I	DETUR/I	Distribuição de Produtos Turísticos I	3	51	-
		2100/I	DEADM/I	Empreendedorismo I	2	34	-
		2101/I	DEADM/I	Gestão de Empreendimentos Turísticos	2	34	-
		2102/I	DETUR/I	Inovação em Turismo	2	34	-
		2103/I	DETUR/I	Instrumentos de Orientação do Planejamento Turístico I	3	51	-
		2104/I	DETUR/I	Introdução aos Meios de Hospedagem	3	51	-
		2105/I	DETUR/I	Planejamento do Turismo	2	34	-
		2106/I	DETUR/I	Planejamento e Organização de Eventos	3	51	51
		2107/I	DETUR/I	Turismo 4.0	2	34	-
	2º	2108/I	DECIC/I	Análise Financeira Básica	2	34	-
		2109/I	DETUR/I	Cerimonial, Protocolo e Etiqueta	2	34	34
		2110/I	DEADM/I	Empreendedorismo II	2	34	-
		2111/I	DETUR/I	Estágio Supervisionado em Turismo I	3	51	-
		2112/I	DEADM/I	Gestão Financeira de Prestação de Serviços	3	51	-
		2113/I	DETUR/I	Instrumentos de Orientação do Planejamento Turístico II	3	51	-

Sér	Sem	Cód.	Depto.	Disciplinas	Aula/Semana	C/H Total	Extensão
		2114/I	DETUR/I	Operacionalização em Meios de Hospedagem	5	85	-
		2115/I	DETUR/I	Políticas Públicas em Turismo	3	51	-
		2116/I	DETUR/I	Tecnologia de Informação e Comunicação em Turismo II	2	34	34
	1º	2117/I	DECIC/I	Aspectos de Direito Empresarial Aplicáveis ao Turismo	3	51	-
		2118/I	DETUR/I	Comercialização de Produtos Turísticos	3	51	-
		2119/I	DETUR/I	Elaboração de Roteiros Turísticos	3	51	14
		2120/I	DETUR/I	Estágio Supervisionado em Turismo II	2	34	-
		2121/I	DEADM/I	Gestão de Pessoas	2	34	-
		--	--	Optativa I	3	51	-
		2122/I	DETUR/I	Trabalho de Conclusão de Curso I	2	34	-
		2123/I	DETUR/I	Turismo em Áreas Naturais	4	68	10
		2124/I	DETUR/I	Turismo Social	3	51	10
3ª	2º	2125/I	DETUR/I	Distribuição de Produtos Turísticos II	3	51	-
		2126/I	DETUR/I	Entretenimento e Turismo	2	34	10
		--	--	Optativa II	3	51	-
		2127/I	DETUR/I	Planejamento e Gestão do Turismo em Áreas Naturais	3	51	-
		2128/I	DETUR/I	Projeto Integrador	3	51	30
		2129/I	DETUR/I	Qualidade de Produtos Turísticos	3	51	-
		2130/I	DETUR/I	Tópicos Especiais em Turismo	2	34	-
		2131/I	DETUR/I	Trabalho de Conclusão de Curso II	2	34	-
		2132/I	DETUR/I	Turismo e Cidades	2	34	10
		2133/I	DETUR/I	Turismo Rural	2	34	10
C/H Subtotal (horas-aula)						2550	294
C/H Subtotal (horas)						2125	245
OUTROS COMPONENTES CURRICULARES:							
Atividades Acadêmicas Complementares - AAC (horas)						150	
Estágio Supervisionado Obrigatório (horas)						90	
Trabalho de Conclusão de Curso - TCC (horas)						80	
C/H Total (horas)							245
C/H Total do Curso (horas)						2445	

DISCIPLINAS OPTATIVAS

Sér.	Semest.	Cód.	Depto.	Disciplinas	Aula/Semanal	C/H Total
3ª	1º	2134/I	DELET/I	Língua Brasileira de Sinais – LIBRAS	3	51
		2135/I	DETUR/I	Turismo de Base Local	3	51
		2136/I	DETUR/I	Turismo e Paisagem	3	51
	2º	2137/I	DETUR/I	Consultoria Turística	3	51
		2138/I	DETUR/I	Fundamentos do Lazer	3	51
		2139/I	DETUR/I	Produção Cultural e Turismo	3	51

ANEXO VII

GRADE CURRICULAR DE TURISMO DA UEPG

DISCIPLINAS DE FORMAÇÃO BÁSICA GERAL		
CÓDIGO	DISCIPLINAS	CARGA HORÁRIA
104119	Geografia Aplicada ao Turismo	68
403132	Administração Aplicada ao Turismo	68
404053	Aspectos Econômicos do Turismo	68
406075	Contabilidade	68
408005	Métodos e Técnicas de Pesquisa em Turismo I	68
408014	Turismo, Tempo e Espaço	68
408026	Antropologia Social do Turismo	68
408027	Filosofia e Ética no Turismo (*)	68
408028	Patrimônio Turístico I	68
408029	Patrimônio Turístico II	68
506065	Língua Portuguesa	68
603048	Legislação Aplicada ao Turismo (*)	68
	Sub-total	816
DISCIPLINAS DE FORMAÇÃO ESPECÍFICA PROFISSIONAL		
403133	Marketing Turístico	68
505064	Língua Espanhola I (#)	68
505065	Língua Espanhola II (#)	68
	ou	
505070	Língua Inglesa I (#)	68
505071	Língua Inglesa II (#)	68
408001	Hotelaria e Meios de Hospedagem	68
408002	Orientação de Trabalho de Conclusão de Curso	34
408006	Métodos e Técnicas de Pesquisa em Turismo II	68
408013	Teoria Geral do Turismo	136
408015	Agenciamento	102
408020	Hospitalidade	68
408021	Organização de Eventos	102
408030	Alimentos e Bebidas	68
408031	Gestão Empreendedora em Turismo	68
408032	Laboratório de Planejamento em Turismo	68
408033	Planejamento e Organização do Turismo I	68
408034	Planejamento e Organização do Turismo II	68
408035	Transportes e Roteiros (*)	68
408036	Turismo em Áreas Naturais I	68
408037	Turismo em Áreas Naturais II	68
	Sub-total	1.326

DISCIPLINAS DE DIVERSIFICAÇÃO OU APROFUNDAMENTO			
CÓDIGO	DISCIPLINAS	SÉRIE	CARGA HORÁRIA
408038	Cenários e Tendências do Mercado Turístico	3ª	68
408039	Gestão, Turismo e Entretenimento	3ª	68
408040	Laboratório de Alimentos e Bebidas	3ª	68
408041	Laboratório de Hospedagem	2ª	68
408042	Laboratório de Turismo em Áreas Naturais I	2ª	68
408043	Laboratório de Turismo em Áreas Naturais II	3ª	68
408044	Laboratório de Turismo em Áreas Urbanas	3ª	68
408045	Metodologia do Ensino de Turismo (*)	4ª	68
408046	Planejamento e Operacionalização de Bares, Restaurantese Similares (*)	4ª	68
408047	Políticas Públicas em Turismo	2ª	68
408048	Tópicos Especiais em Turismo I	2ª	68
408049	Tópicos Especiais em Turismo II	3ª	68
408050	Tópicos Especiais em Turismo III (*)	4ª	68
408051	Turismo e Responsabilidade Social (*)	4ª	68
408052	Turismo, Cultura e Identidade	2ª	68
510000	Língua Brasileira de Sinais – LIBRAS (º)	4ª	51
	Sub-total		272
DISCIPLINA DE ESTÁGIO SUPERVISIONADO			
CÓDIGO	DISCIPLINAS	CARGA HORÁRIA	
408053	Estágio Supervisionado em Turismo	238	
	Sub-total	238	
DESDOBRAMENTO DAS ÁREAS DE CONHECIMENTO EM DISCIPLINAS			
Nº DE ORDEM	ÁREAS DE CONHECIMENTO	DISCIPLINAS	
DISCIPLINAS DE FORMAÇÃO BÁSICA GERAL			
1	Geociências	1.1 - Geografia Aplicada ao Turismo	
2	Administração	2.1 - Administração Aplicada ao Turismo	
3	Economia	3.1 - Aspectos Econômicos do Turismo	
4	Contabilidade	4.1 - Contabilidade	
5	Métodos e Técnicas de Pesquisa	5.1 - Métodos e Técnicas de Pesquisa em Turismo I	
6	Turismo	6.1 - Turismo, Tempo e Espaço	
		6.2 - Antropologia Social no Turismo	
		6.3 - Filosofia e Ética do Turismo	
		6.3 - Patrimônio Turístico I	
		6.4 - Patrimônio Turístico II	
7	Língua Portuguesa	7.1 - Língua Portuguesa	
8	Ciências Jurídicas	8.1 - Legislação Aplicada ao Turismo	

DISCIPLINAS DE FORMAÇÃO ESPECÍFICA PROFISSIONAL		
2	Administração	2.2 - Marketing Turístico
5	Métodos e Técnicas de Pesquisa	5.2 - Métodos e Técnicas de Pesquisa em Turismo II
6	Turismo	6.5 - Teoria Geral do Turismo
		6.6 - Agenciamento
		6.7 - Hospitalidade
		6.8 - Hotelaria e Meios de Hospedagem
		6.9 - Organização de Eventos
		6.10 - Alimentos e Bebidas
		6.11 - Gestão Empreendedora em Turismo
		6.12 - Laboratório de Planejamento em Turismo
		6.13 - Planejamento e Organização do Turismo I
		6.14 - Planejamento e Organização do Turismo II
		6.15 - Transportes e Roteiros
		6.16 - Turismo em Áreas Naturais I
		6.17 - Turismo em Áreas Naturais II
9	Trabalho de Conclusão de Curso	9.1 - Orientação de Trabalho de Conclusão de Curso
10	Língua Estrangeira Moderna	10.1 - Língua Espanhola I
		10.2 - Língua Espanhola II
		ou
		10.3 - Língua Inglesa I
		10.4 - Língua Inglesa II
DISCIPLINAS DE DIVERSIFICAÇÃO OU APROFUNDAMENTO		
6	Turismo	6.18-Cenários e Tendências do Mercado Turístico
		6.19-Gestão, Turismo e Entretenimento
		6.20-Laboratório de Alimentos e Bebidas
		6.21-Laboratório de Hospedagem
		6.22-Laboratório de Turismo em Áreas Naturais I
		6.23-Laboratório de Turismo em Áreas Naturais II
		6.245-Laboratório de Turismo em Áreas Urbanas
		6.256-Metodologia do Ensino de Turismo
		6.26- Planejamento e Operacionalização de Bares, Restaurantes e Similares
		6.27-Políticas Públicas em Turismo
		6.28-Tópicos Especiais em Turismo I
		6.29-Tópicos Especiais em Turismo II
		6.301-Tópicos Especiais em Turismo III
		6.31-Turismo e Responsabilidade Social
		6.32-Turismo, Cultura e Identidade
DISCIPLINA DE ESTÁGIO SUPERVISIONADO		
	Turismo	6.33- Estágio Supervisionado em Turismo

Esta tese destaca a importância da formação de turismólogos em aspectos relacionados com a ética e a sustentabilidade. Nela se investiga a percepção de turismólogos sobre o turismo consciente e avalia como o tema é abordado nas universidades estaduais do Paraná. O objetivo é analisar as práticas de turismo consciente que contribuem para um turismo sustentável, integrando aspectos ambientais, sociais e econômicos. Utiliza-se entrevistas e questionários para coletar os dados. Os resultados indicam uma lacuna nas disciplinas específicas para o turismo consciente nas universidades, apesar da existência de conhecimento sobre o tema entre os estudantes. A tese ressalta a importância de integrar princípios de turismo consciente na formação acadêmica, visando o desenvolvimento sustentável do setor.